

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SPOR KÜLTÜRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ONUR YILDIZ

DOÇ. DR. MUSTAFA GÖKÇE

OCAK, 2019

MUĞLA

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SPOR KÜLTÜRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ONUR YILDIZ

DOÇ. DR. MUSTAFA GÖKÇE

OCAK, 2019

MUĞLA

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SPOR KÜLTÜRÜ

ONUR YILDIZ

Sosyal Bilimler Enstitüsünce
Tezli Yüksek Lisans
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 16.01.2019

Tezin Sözlü Savunma Tarihi: 14.01.2019

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Mustafa Gökçe
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ahmet Yiğit
Jüri Üyesi: Dr.Öğr. Üyesi. Selim Serkan Ükten

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Tuncay Ögün

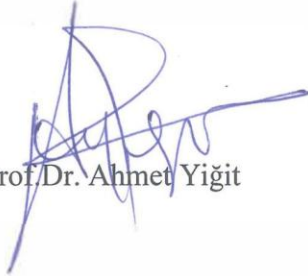
OCAK, 2019

MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 26/12/2018 tarih ve 869/2 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 24/6 maddesine göre, Tarih Anabilim Dalı **Tezli Yüksek Lisans Programı** öğrencisi **Onur Yıldız**'in "**İslam Öncesi Türklerde Spor Kültürü**" adlı tezini incelemiş ve aday 14/01/2019 tarihinde saat 13.30'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 50 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin **kabul** edildiğine **oy birliği** ile karar verildi.

Prof. Dr. Ahmet Yiğit

Doç. Dr. Mustafa Gökçe

Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan Ükten

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İslam Öncesi Türklerde Spor Kültürü” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14/01/2019

ONUR YILDIZ

İMZASI

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı: YILDIZ

Adı: ONUR

Referans No:

TEZİN ADI

Türkçe: İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SPOR KÜTÜRÜ

Y. Dil: SPORTS CULTURE IN PRE-ISLAMIC TURKS

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta

Yeterlilik

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte :

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : Mustafa GÖKÇE

Ünvanı : Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI:

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. İslam Öncesi Türk Tarihi
2. Türk Kültür Tarihi
3. Spor Tarihi

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Türkler
2. Spor
3. Sportif Faaliyetler
4. Türk Kültü

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1. Turks
2. Sport
3. Sport Culture
4. Turkish Culture

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum

2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir

3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir

Yazarın İmzası :

Tarih : 16.01.2019

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE SPOR KÜLTÜRÜ

ÖZET

Türkler, tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren savaşçı ve teşkilatçı özellikleriyle ön plana çıkan ve kendisinden söz ettiren bir millet olmuştur. Kuşkusuz bu durumun oluşmasında siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel olmak üzere çeşitli sebepler bulunmaktadır. İslam öncesi Türk toplumlarının gündelik yaşamın bir ögesi durumunda bulunan spor, onların bu savaşçı ve teşkilatçı yeteneklerinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Bu hem toplum içerisinde yer alan yetenekli kişilerin keşfedilmesine, hem de bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerin daha da artmasına olanak tanımıştır. Zira yaşadıkları coğrafya ve hayat tarzı Türklerin karşılaşabilecekleri zor durumlara karşı hazır bulunmalarını gerektirmektedir. Bunu için de sportif faaliyetleri yaşamlarının vazgeçilmez bir ögesi hâline getirmişlerdir. Bu faaliyetleri yapmalarındaki temel gaye çoğu zaman savaşa ve ava karşı bir ön hazırlık olsa da, zamanla bu faaliyetler birer eğlence ve merasim aracına dönüşerek kuralları ve geleneği olan milli spor dalları hâline gelmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, spor, sportif faaliyetler, Türk kültürü.

SPORTS CULTURE IN PRE-ISLAMIC TURKS

ABSTRACT

The Turks have become a nation that has left its mark with its warrior and organizational characteristics. Undoubtedly, there are various reasons such as political, social, economic and cultural. The sport, which is an element of the daily life of pre-Islamic Turkish societies, has led to the emergence and development of these warrior and organizational skills. This has enabled both the discovery of talented individuals in society and it allowed individuals to increase relations with one another. Because their geography and lifestyle required Turks to be ready to face difficult situations. For this reason, sporting activities have become an indispensable element of their lives. Although the basic purpose of doing these activities is often a preparation against war and hunting, in the course of time these activities turned into entertainment and ceremonial vehicles and became national sports branches with rules and tradition.

Key Words: Turks, sport, sporting activities, Turkish culture.

ÖNSÖZ

Türkler tarihin tozlu sayfalarında yerini almış müthiş askeri başarılarla dostuna güven, düşmanına korku salmış bir millettir. Askeri başarılarının altında ise farklı sebepler bulunmaktadır. Bunlar arasında bir Türk'ün dünyaya geldiği ilk andan itibaren kendisini iyi bir asker olarak hazırlama arzusu ayrı bir yer tutmaktadır. Türklerin savaşçı ve teşkilatçı yapıları da içlerinde yanan bağımsızlık ateşinin ve mücadeleci ruhun kaybolmasına izin vermemektedir. Savaş alanında ve gündelik hayatta Türkleri zinde tutan en önemli unsur ise kuşkusuz uyguladıkları sportif faaliyetlerdir. Sporun bir toplumu birleştirici gücünün yanı sıra bireylerin fiziksel ve zihinsel olarak gelişimine katkı sağlaması da hiç şüphesiz Türkler için cazip edici olmuştur. Türklerin hareketli yaşamında kolaylık sağlayan spor, onlar için aslında biçilmiş bir kaftandı. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün *“Dinlenmemek üzere yürümeye karar verenler, asla ve asla yorulmazlar”* sözünde olduğu gibi Türklerin aslında hareketli hayat tarzlarının bir gereği olarak sporla ilgilendikleri ve bundan asla rahatsız olmadıkları görülmektedir.

Türkler için sporun önemini ve Türk kültürü içerisindeki yerini, hayatlarına kattığı anlamı ve ondan ne ölçüde faydalandıklarını ifade etmeye çalıştık. Bu çalışmanın bu denli düzenli ve özenli olmasında bilgi birikimleriyle yol gösteren, teşvik eden, kaynaklara ulaşmamda katkı sağlayan, hatalarımı düzeltmede yardımcı olan kıymetli danışmanım Doç. Dr. Mustafa Gökçe'ye, hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Özgür Türker'e, Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan Ükten'e, Dr. Tuba Tombuloğlu'na ve Pınar Yiğit Türker'e teşekkürü bir borç bilirim. Türk Tarih Kurumu'ndaki kitaplara, makalelere ulaşmamda kolaylık sağlayan kütüphane çalışanlarından Sayın Mustafa V. Sönmez'e, Tümer Yılmaz'a ve Mehmet Esgin'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca sporlarla ilgili çeşitli çizimler yaparak tezimin görsel olarak zenginleşmesine katkı sağlayan Türk Tarih Kurumu tasarımcısı Sayın Emine Çakır'a teşekkürü bir borç bilirim. Burada adını saymadığım tez konum hakkında olumlu görüşlerini bildiren ve katkı sağlayan tüm saygıdeğer hocalarıma, arkadaşlarıma teşekkür ederim. Tezimde çeşitli şekillerde faydalandığım Genel Türk Tarihi ve Spor Bilimleri alanlarında kıymetli eserleri bulunan tüm hocalarıma saygılarımı ve şükranlarımı sunarım. Maddi ve manevi olarak her zaman yanımda olan, bana katlanan annem

Sürmeli Yıldız'a, babam Yusuf Yıldız'a, kardeşim Özgür Ozan Yıldız'a minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Onur YILDIZ

14/01/2019

Muğla

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	5
SPOR VE KÜLTÜR KAVRAMLARI (Spor Kültürü).....	5
1.1. Spor	5
1.1.1. Beden Eğitimi ve Spor İlişkisi.....	9
1.1.2. Sporun Temel Taşı: Hareket.....	11
1.1.3. Spor, bir oyun mudur? Oyun, bir spor mudur?.....	13
1.2. Kültür ve Spor	15
1.1.1. Kültür Kavramı.....	15
1.1.2. Kültürel Bir Öğe Olarak “Spor”	18
1.3. Türk Kültüründe Beden Eğitimi Ve Spor’un Önemi	20
1.3.1. Hayat Tarzının Etkisi	20
1.3.2. Coğrafi Faktörlerin Etkisi	25
1.3.3. Askeri Faaliyetlerin Etkisi.....	26
1.3.4. Kültürel Faaliyetlerin Etkisi	28
1.3.5. Türklerin Fiziksel Özellikleri	33
1.3.5.1. Destanlarda Geçen Türklerin Fiziksel Özellikleri.....	34
1.3.5.2. Kaynaklara Göre Türklerin Fiziksel Özellikleri	36
1.3.5.3. Türklerde Fiziksel Güce Verilen Ehemmiyet	39
1.4. Türklerin Sosyalve Askeri Açından Sportif Faaliyetlerine Genel Bakış	42
1.4.1. Törenler, Eğlenceler ve Spor	42
1.4.1.1. Mevsimsel Törenleri	44
1.4.1.2. Resmi Devlet Törenleri	47
1.4.1.3. Cenaze Törenleri.....	53
1.4.2. Savaş Sanatının İçinde Spor	55
1.4.2.1. Askeri Strateji	57
1.4.2.2. Askeri Teşkilat ve Disiplin	63
1.4.2.3. Beden Terbiyesi ve Askeri Talim	69
II. BÖLÜM.....	72
ESKİ TÜRKLERDE YAPILAN SPORLAR (Sporlar)	72

2.1. Güreş.....	73
2.2. Avcılık	79
2.2.1. Kuşla Avcılık.....	93
2.3. Okçuluk.....	97
2.4. Atlı Sporlar.....	114
2.4.1. Binicilik ve At Yarışları	133
2.4.2. Cirit.....	146
2.4.3. Çögen / Çevgen / Çapgan.....	155
2.4.4. Kökbörü / Gökbörü / Kökpar	165
2.5. Tepük.....	169
2.6. Kayak Sporü.....	180
SONUÇ	193
KAYNAKÇA	195
RESİMLER	217
ÖZGEÇMİŞ.....	225

KISALTMALAR

AKM	Atatürk Kùltür Merkezi
ANK. ÜNİ.	Ankara Üniversitesi
AYK	Atatürk Yüksek Kurumu
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DLT	Divanü Lûgat-it Türk
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakùltesi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
İ.Ü. Ed. Fak.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi
MSKÜ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
s.	Sayfa
S.	Sayı
ss.	Sayfa Sayısı
t.yok	Tarih yok
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	Türk Dil Kurumu
Terc.	Tercüme

TKAE Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü

TTK Türk Tarih Kurumu

Yay. Haz. Yayına Hazırlayan

YKY Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Tarihini bilmeyen ve tarih bilinci taşımayan milletler hafıza ve anlama yeteneğini kaybetmiş şaşkın kimselere benzer. Böyle bir durumda milletlerin yükselmeleri veya millet niteliklerini korumaları ve hatta dağılmamaları zordur (Turan, 2009: 21). Toplumlar için tarihini bilmenin birçok faydası bulunmaktadır ancak toplumların yaşadıklarından dersler çıkarması, belki de tarihin birinci görevi durumundadır. Toplumların hafızası olan tarih, bu görevi ile insanın yaşamı boyunca maddi ve manevi sorumluluklarının altından kalkmasına yardımcı olacaktır. Toplumlar yaşadıkları coğrafyada diğer topluluklarla ister istemez birlikte yaşamın gayesi sebebiyle yakın-uzak olsun ilişkiler kurmuş ve bir takım alışverişler yaşanmıştır. Bu durum medeniyetlerin birbirlerini kültürel, sosyal ve ekonomik olarak etkilemesini ya da birbirlerinden etkilenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bahaeddin Ögel (2014a) “*Bir medeniyetin olgunlaşması dış temasların yapılabilmesi için imkânların bulunması, o medeniyetin gelişmesinde en önemli şartı sağlar* (s.43) diyerek medeniyetlerin etkileşiminin her toplum için şart olduğunu vurgulamıştır. İbrahim Kafesoğlu (2009) ise “*Medeniyetleri meydana getiren değerlerin doğuşunda başlıca üç faktör yer almaktadır diyerek bunları maddeleştirmiştir: 1.Coğrafi Çevre, 2.İnsan unsuru, 3. Cemiyet(topluluk)* (s.26). Coğrafi çevre ile insanların yaşamış oldukları çevrenin hem ekonomik hem sosyal olarak kültür üzerinde etkisi oldukça büyüktür ve diğer faktörleri de kapsayıcı bir hâl almıştır. İnsan unsuru ve cemiyet ise coğrafi çevrenin üzerine kurulmuş bir yapının saç ayaklarıdır. Bu ayaklar olmadan diğerleri ne tam olabilir ne de bir anlam ifade edebilir. Görüldüğü üzere bu faktörler tüm medeniyetlerin kuruluşunda, gelişiminde, devamlılığında, olgunlaşıp belirli bir şekil almasında can damarı durumundadırlar. Medeniyetler gelişerek, büyüyerek, hatta zamana ayak uydurmak için kısmen değişerek, uzun bir yolculukta kendisine yeni anlamlarda yükleyerek günümüze kadar gelebilmişlerdir. Tabi ki de zamana ayak uyduramayıp yok olanlar tarih sayfalarında yer almışlar ve *dünyanın hemen her yerinde nüfuslar değişmiş, bir halkın yerini başkası almıştır. Bu durum her yerde kendine özgü şartlarda gerçekleşmiştir* (Karatay, 2015: 19).

Tarihin uzun bir döneminde var olan, var olmak için mücadele eden Türkler de kendi medeniyetini temsil eden birçok devlet kurmuş, cihana hâkim olmuş, çağ açıp

kapatmış, sınırların ucu bucağı görülemeyecek kadar büyüklüğe sahip olmuşlardır. İnsanlar tarihin herhangi bir dönemine ait olan kaynağı alıp incelediklerinde orada Türk adını, kültürünü görebilme ihtimali son derece yüksektir. Bu Türk medeniyetinin tarihsel olarak sınırlarının genişliğini, medeniyetlerinin ne kadar gelişmiş olduğunu ifade etmek için yeterlidir. Bütün medeniyetlerin olgunlaşması için önemli bir aşama da spor kültürüdür, sporun tüm medeniyetlerin inşasına veya gelişmesine olan katkıları son derece kıymetlidir.

Türklerin İslamı kabulünden önceki dönemde yaşadıkları coğrafi alanlar, hayat tarzı onların sportif faaliyetlere çabuk ayak uydurmasına ve sporlara karşı ilgilerinin artmasına olanak sağlamıştır. Özellikle de savaş alanlarında ya da eğlencelerinde kendilerine avantaj sağlayacak sporlar onların vazgeçilmez yol arkadaşları olmuştur. Askeri hayatları açısından da sporlar savaş alanlarında hazır bulunuşlukları için kıymetli bir araçtır. Eğlencelerde düzenlenen yarışmalar, oyunlar Türk boylarının birbirleriyle sosyalleşmelerine ve kaynaşmalarına yardımcı olmuştur. Spor sayesinde Türkler savaşlarda ya da eğlencelerde kullanacakları silahları hem yakından tanıyorlardı hem de ona alışıyorlardı. Türklerin İslamı kabulünden önceki sporlarıyla ilgili konular çeşitli şekillerde araştırmacılar tarafından ilgi duyulsa da bu konuyla alakalı çalışmalar genel olarak spor bilimleri araştırmacıları tarafından ele alınmıştır. Tarih disiplini üzerinden Türklerin İslamı kabulünden önceki topluluklarında sporun tarihsel serüveninin önemini ortaya koymaktır. Tarihi yapanlara saygı duyarak tarihe bir katkı olması amacıyla ele alınmaya ve yazılmaya çalışılmıştır.

Türk spor tarihiyle ilgili kaynak konusu oldukça sınırlı olsa da elimizden geldiğince dikkatli davranmaya ve özen göstermeye çalıştık. Türklerin İslamı kabulünden önceki tarihinin önemli kaynaklarından, alanında uzman kişilerce yapılan araştırmalardan istifade ederek bu çalışmaya katkı sağlamayı görev bildik. Türklerin İslamı kabulünden önceki tarihi denildiğinde ilk akla gelen Hunlar, Kök Türkler, Uygurlar ve diğer Türk boylarıdır. Türklerin İslamı kabulünden önceki tarihinde belki de en önemli kaynaklar yazıtlardır. Yazıtların bulunuşu, okunuşu, çevirisinin yapılması Türk tarihi açısından oldukça önemli bir adımdır. Yazıtlarla ilgili özellikle Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* ve Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* çevirilerinden faydalandım. Ayrıca Erhan Aydın tarafından çevirisi yapılan

Şine Usu Yazıtı'ndan da çeşitli şekillerde istifade ettim. Yazıtlardan sonra özellikle destanlar ve sözlükler başvurduğum diğer önemli kaynaklardır. Destanlarla ilgili özellikle Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi*, Saadettin Yağmur Gömeç'in *Türk Destanlarına Giriş* ve Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı* kullanılmıştır. Çalışmamız açısından bazı sporlarla ilgili kavramların ne anlama geldiğini, nasıl kullanıldığını görmemize yardımcı olan sözlükler önemli bir yer işgal etti. Özellikle Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it Türk* eseri bu açıdan tezimize son derece mühim katkılar sağladı. Ayrıca Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth- century Turkish* ve Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi* sözlükleri de sporla ilgili kavramların doğru bir şekilde açıklanmasına yardımcı oldular.

Türklerle ilgili farklı zamanlarda siyasi, sosyal ve kültürel ilişkiler neticesinde temas hâlinde bulunan Çin, Arap ve Batı kaynakları da önemli bir yer tutmaktadır. Çin kaynakları özelinde Türk Tarih Kurumu tarafından Nimet Uluğtuğ'un çevirisiyle araştırmacılara sunulan Wolfram Eberhard'ın *Çin'in Şimal Komşuları* kitabından, Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun'un çevirisini üstlendiği *Han Hanedan Tarihi (Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal tarafından tercüme edilen *Eski T'ang Tarihi (Chiu Tang-shu)* eserlerinden istifade etmeye gayret ettim. Ahmet Taşağıl'ın Çin kaynaklarından hareketle kaleme aldığı *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* eserinden de yararlanmaya çalıştım. Polat Otkan'ın *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar* adlı eseri de çalışmamda yer alan önemli bir çeviridir. Türk tarihi açısından birbirlerini tamamlayan iki önemli kaynak olan Liu Mau-Tsai'nin *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* ve Edouard Chavannes'in *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* de çalışmamıza değer katan önemlidir. *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* kıymetli bilgiler barındırması açısından çalışmamda yer almıştır. Arap kaynakları açısından ise özellikle Ramazan Şeşen'in *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* kitabı ve çevirisini yaptığı Cahiz'in *Türklerin Faziletleri* ve İbn Fazlan *Seyahatnamesi* eserlerinden de yararlanılmıştır. Mesudi'nin *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* kitabı da yararlandığım bir diğer Arap kaynağıdır. Ali Ahmetbeyoğlu'nun çevirisini yaptığı *Atilla'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyah Priskos*'ta önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca birçok

araştırmacının farklı zamanları ele aldığı spor tarihi kitapları ya da makaleleri de yolumuzu aydınlatan önemli çalışmalardır.

I. BÖLÜM

SPOR VE KÜLTÜR KAVRAMLARI

(Spor Kültürü)

1.1. Spor

Toplumları bir arada tutan, birlikte yaşama duygusunun artmasını sağlayan kültür unsurlarından birisi de hiç kuşkusuz spordur. Her şeyden önce spor, insanın kültürel olaylarından biridir ve insanlar dünya üzerinde yaşamlarına devam ettikçe sporun da kendileriyle birlikte var olmasına katkı sağlayacaklardır (Erdemli, 2008: 28). Sporu bir nevi insanın kendisini ifade etme biçimi olarak görmek yanlış olmayacaktır. Vücudunu ve kendini tanımaya çalışan insan, çevresindeki kişileri, toplumları ve kültürleri de tanımak için güçlü bir iletişim aracı olan sporun birleştirici gücünden faydalanmayı da ihmal etmemektedir. Kültür ile sporun ortak paydasının insan olması onları birbirlerine yakınlaştırmaktadır. Sporun kültürel işlevi toplumların geleneklerinin spora yansımaları, toplumda hâkim olan kültürün spora bakış açısını daha yakından gözlemleyebilmemizi sağlar. Böylece spor bir ayna görevi görerek toplumun yansımaları diğer toplumlara aktarabilir ve bu yolla toplumlar arasında bir etkileşim aracı işlevi görür.

Amaçları arasında oyun ve eğlence olan, kimi zaman yarışma ve rekabetin doğmasını sağlayan, kimi zaman da performansı arttıran bedensel etkinliklerin, ilk olarak tarihin hangi döneminde ve hangi coğrafyada ortaya çıkmış olduğu konusunda kesin bir karar vermek mümkün değildir (Kılıç, 2012: 15). Sporun yapılışıyla, kelimenin ortaya çıkışını doğru bir tarihe dayandırmak zor olmakla birlikte, bunun araştırmacıları hataya sevk etmesi kuvvetle muhtemeldir. Sporun başlangıcını belirlemek, kesin bir tarih vermek oldukça zor ve olanak dışı bir durumdur. Ancak varsayımlar dışında tarihi çeşitli bulgular yardımıyla MÖ 4000 yıllarına kadar dayandırılabilir (Yıldız, 1979: 15). İfade edilen tarih varsayımı olsa da sporun başlangıcı için insanın dünyadaki varlığını göz önüne alınmalı ve bu doğrultuda bir tarih belirlenmesi doğru olacaktır. Tarihin akışına bakıldığında da sporun çok eski

devirlerden itibaren var olduğu ve zamanla şekillenerek günümüze kadar geldiği görülmektedir. Spora kendi içinde gelişme gösteren bir süreç olarak bakıldığında sürekli olarak şekil değişiklikleri olması hasebiyle, gelecekte de bu değişimin devam edeceği kuvvetle muhtemel olduğundan, nasıl bir hal alacağını da öngörmek hayli güçtür.

Tarihsel açıdan baktığımızda, en eski toplumlarda bile sportif etkinliklerin izlerine rastlamak mümkündür. Bu etkinliklerin değişik anlayışlarla biçimlendiği dönemlerde, adının henüz “spor” olmamasına karşın, eski uygarlık ve günümüzün ilkel uygarlık düzeyindeki toplumlarında çağdaş sporla aynı insanî gerçekliğe dayandıkları kuşkusuz bir gerçekliktir. Spor, böylesine eski ve köklü bir eylem olarak gerçek biçimini bulmaya özellikle 19.yy’ın sonlarındaki gelişmeler sayesinde başlamış, 20.yy’da büyük atılımlar gerçekleştirerek çok yönlü bir biçimde, insan yaşamında önemli bir konuma erişmiştir. (Erdemli, 2008: 243). Elbette ki sporun bütün dünyada aynı anda başlaması mümkün olmakla birlikte, insanların sportif bir takım etkinliklerle hem yaşam mücadelesi vermesi, hem de kendisini savunması eski toplumların hemen hemen hepsinde göze çarpan sosyokültürel bir gerçekliktir.

Dünya üzerinde bazı kavramlar vardır ki sadece bir topluma değil, bütün dünyaya mâl olmuştur ve o kavram artık evrensel anlamda kabul görmeye başlamıştır. Spor kavramı da bu özelliğinden olsa gerek, insanlığın ortak paydası olma yolunda temel yapı taşlarından biri konumundadır. Bu bağlamda “spor” kelimesini dar bir tanıma sığdırmak da kolay olmayacaktır. Sporun kendisine belirlediği sınır, çeşitleri, amaçları, içerikleri ve uygulanış biçimlerinin farklılığı, bu disiplini çok yönlü bir kavram olarak ortaya çıkarmakta ve tanımlama konusunda da farklı görüşlerin ifade edilmesine sebebiyet vermektedir. Bu kavram hakkında görüş bildiren yazarlar, birbirinden çok farklı tanım ve görüşler ortaya koymuşlardır (Yetim, 2011: 163; Voight, 1998: 121-122). Spor aslında sınırları çok geniş bir kavramdır ve hiç kuşkusuz onun tanımı yapılırken de farklı bakış açıları, farklı düşüncelerin ortaya konulması ile bu tanım daha da genişleyecek, çeşitlenecek ve zenginleşecektir. Her şeyden önce spor, insanoğlu tarafından ortaya çıkarılmış yapay bir olgudur. Bu olgunun çeşitlerine göre kuralları belirlenmiş, düzenlenmeye çalışılmış ve gelecekte de yeniliklerle yeniden düzenlenebilecek bir hâl almıştır.

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'ndeki tanıtımda "spor"; insanların belirli kurallara göre tek başına veya toplu bir şekilde bedenini ve zihnini geliştirmek amacıyla uygulamış oldukları hareketlerin geneline verilen isimdir (Akalin (haz.), 2011: 2158). Spor kavramının kökeninin Latince'den *desportare* ve *isportus* (eğlenmek, hoşça vakit geçirmek, geçinmek, oyalanmak) kavramlarının zamanla şekil değiştirerek meydana geldiği düşünülmektedir. *Desport* (eğlendirme, oyalama, gevşeme) kavramın Fransız dilinden İngiliz diline ödünç sözcük olarak geçmesi (Voight, 1998: 86) ve İngilizlerin dillerinde sadeleştirme yapmak amacıyla Latin kökenli çeşitli kavramların başında bulunan eklerin atılmasıyla *sport* kelimesi ortaya çıkmıştır (Erdemli, 2008: 244-245).

Spor sözcüğünün bu diller arası seyahati, zamanla daha büyük coğrafyalara yayılmış ve anlamı da giderek zenginleşmiştir. Türk diline de Batı dillerinden geçtiği bilinen spor kelimesi; "*bireyin beden ve ruh sağlığını gelişmesine katkı sağlayan, bireysel veya toplu olarak belli kurallara bağlı olarak gerçekleştirilen beden hareketlerini*" ifade eder (Bozkurt, 2009: 418). Diller arasındaki bu alışveriş, sporda da kendini göstermiştir ve kimi toplumlar diğer toplumlardan gördükleri sporları uygulamaya başlamışlardır. Örneğin, Türkler arasında oldukça yaygın olan ve günümüzde de birçok türü bulunan "güreş" artık uluslararası değeri olan bir spor hâlini almıştır.

Spor Tarihi adlı kitabın yazarı Bernard Gillet (1975) sporu şu şekilde "*Yöneticilerin ve eğitimcilerin insanın karakterinin ve kişiliğinin oluşmasını, gelişmesini sağlayarak içlerinde bulunan mücadele ruhunun, enerjinin doğru bir şekilde biçimlenmesine, uyandırılmasına katkı sağlamak için uygulanan disiplin ve yöntemdir*" tanımlamamaktadır (s.5). Sporun bedeni eğitmek amacıyla kullanan eski toplumlar bunun mükâfatını genellikle savaş alanlarında ya da sosyal ve ekonomik alanlarda almakta çok geç kalmamışlardır. Eski Türk sporlarıyla ilgili çalışmaları bulunan Fehmi İşcan'a (1988) göre ise spor, "*eğlenmenin, hoş vakit geçirmenin ve dinlenmenin yanında amaç olarak kişilerin sosyalleşmesini sağlayan ve bir eğitim aracı olarak insanların karakterinin oluşmasına, gelişmesine yardımcı olan hareketler, oyunlar, yarışmalar, vb. etkinliklerdir*" (s.11). Sporun insan üzerindeki etkisi kişinin kendi içindeki cevheri fark etmesine yardımcı olmak ve bunun devamlılığını sağlamaktır. Böylece insan kendi kendine yetebilmeyi, ayakta kalmayı

ve zor durumlardan kurtulmayı başarabilecektir. Ayrıca spor toplumsal yönden de insanların sosyalleşmesine katkı sağlamaktadır. Spor, uygulayan kişi (sporcu) açısından çoğu zaman fiziki ve teknik hareketleri kazanma arzusunda birleştiren, sporu izleyen (seyirci) açısından ise göze hoş gelen, heyecan uyandıran hareketlerin yarışmasına dayalı bir araçtır. Toplum açısından ise yerine göre karakteristik yapıyı, yerine göre de onu istek ve arzuları ortaya koyan bir sergüzeşt, bazen de kültürlerinin yansımaları sağlayan bir ayna görevini üstlenmiş etkili bir sosyal kurumdur (Öztürk, 1998: 7). Spor insanların karakterlerini ve bireysel çabalarını bir nevi dünyaya ifade etmesinde aracı konumundadır. Sporun ortaya konulmasında kültürden, geleneklerden, göreneklerden, günlük hayattaki işlerden, uğraşlardan ve savaşlardan faydalanılmıştır ya da bu şekilde teşvik edildiği düşünülmektedir (Voight, 1998: 93).

Türkiye’de Spor Sosyolojisi’nin önemli kalemlerinden Mustafa E. Erkal (1986) spor kavramını şöyle ifade etmiştir; *“kişinin fiziksel ve zihinsel yapısını geliştirerek istençlerini kuvvetlendirmek, toplu bir şekilde hareket etmek ve çalışabilmeyi kolaylaştırmak, kendine duyduğu güveni arttırmak ve karşılıklı güveni sağlayarak dayanışmayı arttırmak, kişinin toplum içinde kendisini ifade etmesini sağlayarak sosyalleşmesine yardımcı olmaktır”* (s. 58). Kişinin kendine güven duyması da hem kendisi için hem de yaptığı sporda başarılı olmasına yardımcı olmaktadır. Sporun yardımıyla güven duygusu gelişen biri zamanla kendisini toplum içinde ifade etmeyi daha rahat bir şekilde gerçekleştirebilir ve cesaretle birleşince sosyalleşme durumu kendiliğinden oluşur. Kurthan Fişek’e (1985) göre spor, insanların kimi zaman doğayla giriştikleri ölüm-kalım mücadelesinde varlıklarını korumasına ve bu mücadeleyi kazanmaya çalışmasının bir aracıdır spor (ss.8-9). İnsanın varlığı için mücadele etmesini sportif bir faaliyet olarak bakmak bazen zor olmakla birlikte, spor kimi zaman insanın içindeki kazanma hissini, mücadelecî ruhunun tetikleyicisidir. Bu ruh, sporun yarışma biçimine dönüştüğü faaliyetlerde ön plana çıkmakta ve insanı son derece motive ettiğini görmemize yardımcı olmaktadır.

Sporun bu kadar farklı tanımının ortaya çıkmasında şüphesiz ki spor faaliyetlerinin etkinlik alanının genişliği ve kavrama yüklenen anlamların dilciler ve diğer sosyal bilimciler tarafından çeşitlendirilmesi etkili olmuştur. Bu bağlamda herkesi tatmin edebilecek bir tanımın yapılması oldukça güçtür. Spora, toplumların konuşma

dillerinde, sözlüklerinde farklı anlamlar yüklenmekte ve bu terim farklı kavramları ifade ederken de kullanılmaktadır. Bu sebeple spor kavramının durağan ve her disipline hitap eden bir tanımının yapılması, onun konuşma dilindeki kullanımına, toplumlar için tarihsel, sosyal, ekonomik ve askeri açıdan ifade ettiği anlamlara cevap vermesi pek mümkün görünmemektedir. Sözün kısası spor kavramının tanımı yapılırken tek seferde bütün bu alanlardaki tanımlamaları kapsayabilecek açıklama şu an için mümkün değildir. (Yetim, 2011: 166). Tanımlamaları uzattıkça kapsamdan dolayı anlamlandırma da uzayacağı için kısa tanımlamaların daha akılda kalıcı ve etkili olacağı düşünülmektedir. Kısacası spor; insanların günlük yaşamdaki hareketleri dışında bedensel olarak hareketlerin istekli bir şekilde uygulanarak yani bireyin farkında olarak yaptığı işten keyif alması, kimi zaman rakibe kimi zaman da doğaya karşı mücadele sonucunda kendisine bir kazanç sağlamasıdır.

Sporu daha iyi anlamak için hareket, oyun ve beden eğitimi kelimelerini de açıklamak ve anlamak gerekmektedir. Sporun kapsamı o kadar geniştir ki bu yüzden birbirinden farklı kültürel olaylarla, yakın veya uzak, doğrudan veya dolaylı olarak etkileşim içine girmek zorunda kalabilmektedir. Her ne kadar etkileşime girse de kendisinde barındırdığı hareket ve oyun öğeleri sporun özgünlüğünü korumasına katkı sağlamaktadır (Erdemli, 2008: 28-29).

1.1.1. Beden Eğitimi ve Spor İlişkisi

Beden Eğitimi de tıpkı oyun gibi, sporun kapsamında yer almakla birlikte onunla iç içe geçmiş, ayırt edilmesi kolay olmayan kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Beden eğitimi branşının en temel amaçlarından olan kişinin fiziksel ve ruhsal sağlığını dengelemek, korumak, geliştirmek ve iradesini sağlam temeller üzerine kurulmasına yardımcı olmak gibi temel unsurlar spor için de geçerlidir. Beden eğitimi ve spor insanın karakterini güçlendirerek, kendisine güvenmesini ve toplum içinde de kendisini doğru bir şekilde ifade etmesine olanak verir. Kişi bu sayede bazen sahip olduğu gizli yönlerini keşfederek yaratıcı yönünü harekete geçirmeyi öğrenir (Erkal, 1986: 57).

Spor, bütün toplumlarda farklı dönemlerde, farklı şekillerde ortaya çıkmasına karşın; sonrasında evrensel bir olgu halini almıştır. Bu evrenselliğin kökeninde ise, bedensel aktivitelerin bütün toplumlarda farklı şekillerde de olsa uygulanıyor olması yer

almaktadır. Bu tanımda da “bedensel olarak güçlü olmak” düşüncesine vurgu yapılmakta ve bedensel güç ise savaşlarda başarının temel şartı olarak düşünülmektedir (Dever, 2015: 17-18). Türk toplumsal hayatının kilit noktalarını kavramlar üzerinden öğrenmemizi sağlayan eserinde Kaşgarlı Mahmud (2013), Türklerde insan bedeninin “yin” kavramıyla ifade edildiğini dile getirmektedir (C.III, 145). Aynı kavramın farklı anlamları da mevcuttur. Bedenle ilgili bir başka kavram ise “*tawradı*” ve “*tıgradı*” kavramlarıdır; bu kavramların örneklemesine göre “*er tawradı*” sözü; “*adam dayanıklılaştı, bedeni sağlamlılaştı*” anlamına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 543,561). Bu kavramın varlığı ve anlamından çıkarabileceğimiz sonuç; Türklerde beden eğitiminin sistematik ve pratik olarak uygulandığıdır. Özellikle yaşadıkları coğrafyanın çetin şartları ve yaşam tarzları, beden eğitimini gerektirmekte, her zaman teyakkuzda olmalarını elzem kılmaktaydı.

Uygarlık tarihinin en güzel ürünlerinin başında ilim, sanat, eğitim, spor, din, devlet yönetimi, sanayi, ticaret, ekonomi, denizcilik, havacılık vb. ürünler gelmektedir (Togan, 1969: 110). İnsan hayatındaki bu ürünleri ekip biçerek kendisine bir kazanç sağlamayı amaç edinmiş ve hayatına bir yön verme çabasını sürdürmüştür. İnsan kendisini işlemek için yardımcıları bulmayı düşünmüş ve bu doğrultuda hareket ederek duygu ve hayali sanatla, vücudunu spor ve tıpla, düşünceyi felsefe ve ilimle, tabiatı da teknikle işlemeye çalışmıştır (Kaplan, 1987: 2-3). Vücudunu ilmek ilmek işleyen insan hayatta zorluklara karşı mücadelesini kazanmak için hedefe atılmış bir ok gibi sağlam bir yol izlemektedir. Ancak bu yola çıkmadan önce toplumun en küçük yapı taşı olan insan, beden sağlığını muhafaza etmeli, kendi gücüne, kuvvetine dikkat etmeli, sağlıklı bir birey olma açısından mükelleftir. Bedenen sağlıklı olan kişinin zihnen de kuvvetli olması muhtemeldir.

Savaş için her daim hazır bekleyen Türkler için sporun ve beden eğitiminin kıymeti çok fazlaydı. Türklere askeri seferlerde her zaman başarı getiren, seferlerde devamlı yıldırma ve yıpratıcı hareketleri düzgün bir şekilde yapılmasını sağlayan, gençlerin askeri bir havada yetişmesine katkısı bulunan ve savaş hazırlığı şeklinde olan daimi spor hareketleridir (Kafesoğlu, 2009: 287). Türkler için savaşın önemi ne ise savaş hazırlığı sırasında yapılan sporun da önemi son derece kıymetlidir. Savaş hazırlığının

yapılması Türkleri her açıdan motive edici olmuş, savaşta kendilerinden beklenen başarıları yerine getirmek de kendilerine olan inancı boşa çıkarmamıştır.

Tarihin çeşitli dönemlerinde askeri başarıları ve sportif hareketlerdeki ustalıklarından dolayı Türkler en eski dönemlerden itibaren, spormen bir millet olarak görülmektedir (Kunter, 1938: 5). Eski Türklerin sportif etkinliklerde bulunmalarının en açık ve belirgin amacı: fiziksel olarak bedenlerini geliştirebilecek hareketleri uygulamak, gençlerini fiziksel ve zihinsel yönden sağlıklı bir şekilde yetiştirmek, kabiliyetlerinin farkına varmalarını sağlamak ve kudretini arttırmak olmuştur (Ülkütaşır, 1949: 14). Türk gençlerinin büyüklerinin yardımıyla tecrübelerini öğrenmesi ve onların yanında yetişmesi devletin, budunun, boyun, ailenin devamını sağlamaktaydı. Türk çocukları yaptıkları sporlarda kendi yaşlılarıyla birlikte bedenlerini geliştirerek mücadele ruhunu öğrenip sporun hem eğitici hem de birleştirici gücünü yaşayarak öğrenmekteydi.

1.1.2. Sporun Temel Taşı: Hareket

Dünyada insanın varlığının delili olan vücudunu, belli amaçlar doğrultusunda fiziksel ve zihinsel olarak şekillendirme, geliştirme düşüncesini tarihin çok eski zamanlarına kadar götürebilmek mümkündür. Vücudun geliştirilmesinde, eğitilmesinde ve doğadaki canlılığının tek belirtisi olan araç ise “harekettir” (Alpman, 1972: 1). Hareket, insan hayatında ve sporda da son derece kritik bir öneme sahiptir. Doğanın gereğini yerine getirmede ve sporun keyfine varmada hareketin bu etkisi göze çarpar. Hareket sporu günümüze kadar taşıyan ve gelecekte de taşıması muhtemel kavramlardan biridir (Erdemli, 2008: 30). Sporda bazı hareketler zorlayıcı olmakla birlikte, spor yapmanın mutluluğu ya da yapılan hareket sonucu elde edilen kazanım, kişilere keyif verebilmektedir. Öyle ki, sporun hareketten doğduğunu, hareketlerin zamanla gelişigüzel olmaktan çıkıp senkronize bir hal almasıyla ve vücut için daha faydalı hareketlerin öğrenilmesiyle spor kavramı daha fazla ön plana çıkmıştır.

“Hareket”, tarihin en eski insan davranışdır ve doğada insanın canlılığının belirtisi olup, ilkel dönemlerde hayatın zorunluluğuna karşı insan bedeninin verdiği reaksiyonlar şeklinde ortaya çıkmıştır. İlkel dönemlerden itibaren hareket etmek amaçsız bir eylem olarak görülmekteydi. Ancak zamanla bu hareketler hem daha bilinçli hem de amaca yönelik bir durum haline gelmiştir. Amaca yönelmesi

hareketin değer ve nitelik kazanmasına, vücutta bir eğitici rol üstlenmesine yardımcı olmuştur. İkel insanlar, yıllarca çetin doğa koşulları karşısında çareler bulma çabasına girmiş ve bunu ikel de olsa fiziksel ve zihinsel kabiliyetleri vasıtasıyla yaptıkları çeşitli hareketler sonucunda edinmişlerdir. (Yıldız, 2002: 15).

İkel olarak yapılan yürüme ve koşma insanların ilk spor hareketleri olarak kabul edilebilir. Ancak burada “*her hareket spor olarak kabul edilebilir mi?*” sorusu akla gelmektedir. Öncelikle tabii ki her hareketi spor olarak değerlendirilmemelidir. Ancak ikellerin, birtakım bedensel faaliyetleri, doğa olaylarından korunabilmek amacıyla “zorunlu” olarak gerçekleştirdiklerini bilmekte fayda vardır. İkeller, herhangi bir hayvanı avlarken, bedenlerini çalıştırıp güç kazanmayı düşünmemişlerdir. Ayrıca, avlarını avlarken de herhangi bir kurala uymamışlardır (Dever, 2015: 21). Spor olarak kabul etmek için öncelikle yukarıdaki tanımlamaların içeriğine uyması, kişinin belli bir istekte olması ve sporun kuralları çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. İşte bu nedenle ikel insanların her bedensel faaliyetine spor demek doğru olmayacaktır.

“*Hareket bize sporu, spor da hareketi verir*”. Hareketlerin kurallara bağlı olarak yapılması sonucu bir bütün oluşur ve bütündeki resimde ise spor belirir. Spor düşünürü Hans Lenk’e göre: “*Hareketler kendine özgü bir dünyanın, belirli bir sosyal kurumun parçasıdır. Bu hareketler bir sistemin parçası oluşturdukları toplumda, yapay olarak biçimlendirilmiş ve kendi hedefleri, deneyimleri ve anlamaları olan davranışları oluştururlar* (Voight, 1998: 93).

Hareketin normal yaşam içinde ortaya çıkışıyla, sportif amaç doğrultusunda yapılması arasında benzer ve farklı yönler bulunabilmektedir. Hareketin insanlaştırılması yaşamın birçok alanıyla ilgilidir; spor bunlardan biridir. Hareketin spor olabilmesi için ilkin ve önemle insanın sahip olduğu temel hareketlerden bir veya bir kaçının tek başına, bir aletle veya bir hayvanla bütünleştirerek yarışma ya da salt mücadele olacak biçimde bir oyunun kurallarına uygun duruma getirilmesi gerekmektedir (Erdemli, 2008: 29). İşte günlük yaşamdaki hareketi ve spor hareketlerini ayıran en temel özellik budur.

1.1.3. Spor, bir oyun mudur? Oyun, bir spor mudur?

Bu soruya cevap bulmak oldukça zor olsa da kısaca değinmek faydalı olacaktır. Öncelikle bu iki kavram öylesine iç içe geçmiş bir hâldedir ki birbirinden ayırmak için sözlük anlamlarına inmemiz gerekmektedir. Yapılan birçok sporun içinde “oyun” kavramını, oynanan oyunların içinde de “spor”un izlerini görmek mümkündür. “Oyun” kelimesi Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğü’ne göre; *“insanların fiziksel ve zihinsel yeteneklerini geliştirici, çeşitli kuralları olan, zevkli ve iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence, kimi zaman müzik eşliğinde kimi zaman çevikliğe dayanan her türlü yarışma ve hareketler bütünü”* olarak verilmektedir (Akalin (haz.), 2011: 1830) Bunun dışında birkaç farklı anlamı daha bünyesinde barındıran oyun kavramı, Divanü Lugat-it Türk’te; *“oyun”* olarak yer almakta ve bazı yarışmaları ifade etmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 85). Buradan yola çıkarak “oyun” kavramının her toplumda olduğu gibi Türkler arasında da bilinmekte ve tatbik edilmekte olduğunu söylemek mümkündür. Zira Divanü Lugat-it Türk’te de oynan bazı oyunlar hakkında bilgiler verilmektedir.

Spor Sosyologu Ahmet Talimciler (2015)’e göre; insanın bedenini tanınmasında, fiziksel yeteneklerini geliştirmesinde ve hayatın her anında çok önemli olan hareketleri organize etmesinde oyunun rolü büyüktür. Oyun tüm canlı türleri gibi insanların da hayattaki en temel egzersizlerinden biri durumundadır ve bu bağlamda ortaya çıkışından günümüze değin insanoğlunun yaşamındaki yerini almıştır (s.13). Oyun da tıpkı spor gibi hayattan zevk almanın bir aracı olarak görülmekte ve uygulanmaktadır.

“Oyun ve Bügü” adlı kitabın yazarı Metin And (2012) oyunu açıklarken biraz daha genel bir bakış açısı çizmiştir; *“oyun insanların kimine göre içlerinde bulunan fazla enerjiyi boşaltmalarına, kimine göre fiziksel ve zihinsel rahatlamalarına, kimine göre ise bir takım hareketlere benzetilerek kendisine yararlı ya da gerekli bir takım eylemlere yönelten doğal duyguları karşılama gereksinimidir. Oyun bu doğrultuda ileride yaşamın gerekliliği olan zor ve ciddi işlere, uğraşlara hedef kitlesi olan genç canlıları (insan ya da hayvanları) hazırlamak, yetiştirmek içindir”* (s.27). Oyun genellikle çocukluk yaşlarında yapılmamakla birlikte eğitici etkisiyle çocukların gelişimine ve hayata hazırlıklarına yardımcı olmakta, tecrübe kazanmalarına katkı

sağlamaktadır. Büyüklerin edindikleri tecrübeleri genç kuşaklara aktarılmasında önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Bernard Gillet'in (1975) oyunun fiziksel olarak yaşlı olan kişilerin yapabileceği kolay bir eğlence olmadığını, çocukların ve gençlerin ülküsünün gerçekleşmesine katkı sağlaması amacıyla uyguladığı ifade edilmektedir (s.17). Yazar belki de oyunun veya sportif oyunların yaşlı kişilerce uygulanmasının bir takım zorlukları olabileceğini düşünerek böyle bir ifadeye yer vermiş olabilir.

Johan Huizinga (2013) oyunun tatbik edilmesinde gönüllük esası olduğunu ve emirlere bağlı olmaması gerektiğini de savunmaktadır. Ayrıca O, oyunu kültürel hayatı anlamaya çalışmakta önemli bir araç olarak görmemiz gerektiğini de savunmaktadır (s.21). Oyun gerçekten de insanların kültürel hayatında önemli bir rol oynamaktadır ve bu rolün gerektirdiği sorumlulukları yaşatmaya da devam etmektedir. Sporun ve oyunun toplumsal hayattaki önemi ise ikisini de evrensel olmasıdır (Amman, 2000: 118).

Oyunun tarih içindeki yerinin oldukça eskilere dayandığı düşünülmektedir. Ancak yine de kesin bir tarih vermekte hatalı olabilir. Bu durum, hayatın doğal akışının bir parçası olan oyunun nerede ve ne zaman ortaya çıktığının belirlemesinin zorluğundan kaynaklanmaktadır. "*Homo Ludens*" adlı eserin yazarı Johan Huizinga (2013)'ya göre oyun kültürden önce ortaya çıkmıştır ve daha eskidir. (s.16) Ona göre; "*Oyunu kültürün içinde, bizzat kültürden önce var olan, kültüre eşlik eden ve bu kültüre başlangıcından içinde yaşadığımız döneme kadar damgasını vuran, verili bir bizatihilik olarak buluruz*" (Huizinga, 2013: 20). "Oyun mu kültürden önce, yoksa kültür mü oyundan önce ortaya çıktı?" diye bir tartışmaya girmek yersiz olacaktır. Ancak şunu belirtmek gerekirse; hangisi önce olursa olsun, her ikisi de insanlık tarihinin devamlılığını sağlamasında ve gelecek kuşaklara tecrübelerin aktarılmasında son derece önemlidir. Bernard Gillet (1975)'in de vurguladığı gibi "*İnsan en eski çağlardan beri, onu oyuna iten içgüdüsel eğilimi ortaya koymuştur. İlk oyunlarda insanın beden gücünü göstermekten hoşlanması çok doğaldır. Çünkü onun besinini elde etmesini, hayvanları ya da düşmanlarını yenmesini bu güç sağlıyordu*" (s.17).

Kısacası oyun kavramının yöresel bir yapısının olduğu kabul edilmekle beraber günümüzde özellikle evrensel bir kavram olup spor teriminden önce ortaya çıkmış olması güçlü bir ihtimaldir. Spor ve oyun kavramlarını birbirinden ayırmak oldukça zor olmakla birlikte, “spor” kavramının daha genel geçer olduğu ve oyunu da kapsayıcı bir hal almaya başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira kelimelerin birbirinden farklı açıklamaları olsa da, ortak yönleri oldukça fazladır. Her şeyden önce doğru ve bilinçli bir şekilde yapılan spor insan hayatına yön verdiği, hatta insanı bir nevi hayata hazırladığı gerçeği görülmelidir. Sporun dünyanın her neresinde olursa olsun toplumların üzerinde yadsınamaz bir etkisinin olduğu aşikârdır. Sporun çeşitli branşlarının sadece boş zamanın değerlendirilmesi amacıyla yapılması durumu artık geçerliliğini yitirmiştir. Sporu ve oyunu sadece insanların boş vakitlerini değerlendiren, eğitici ve eğlendirici bir uğraş olarak görmek doğru bir yaklaşım değildir. Spor, bunu bir meslek olarak icra eden kişinin (sporunun) hayatının her anını kapsayan uzun ve zorlu bir süreçtir (Dever, 2015: 20). Spor ve oyun, insanların hayatının her anında, ne amaçla olursa olsun yapmış oldukları, yaptıkları ve yapabilecekleri ciddi bir etkinlik olarak görülebilir.

1.2. Kültür ve Spor

1.1.1. Kültür Kavramı

Kültür kelime anlamı olarak kimi zaman tek bir şeyi karşılayan, kimi zaman da büyük bir yelpazeyi içine alan bileşenleri bünyesinde barındıran, kuşatıcı bir sözcüktür. Bu yönüyle sözlüklerde ve ansiklopedilerde kendisine sayfalar dolusu yer ayrılmış, birçok araştırmaların ana konusu olmuş ve çoğu zaman da tartışmaların odak noktası hâline gelmiştir. Kültür kavramı, Latince daha çok tarımsal bir terim olan ve *işlemek, yetiştirmek, düzenlemek, bakım ve özen göstermek, ekip biçmek, iyileştirmek, eğitmek* vb. birçok anlama sahip olan “*colere*” fiilinden türetilen “*cultura*”dan doğmuştur. Bu tabir daha sonra diğer dillere geçerek yaygınlaşmıştır (Özlem, 2012: 158). Diller arasındaki serüveni giderek sınırları aşan “kültür” kavramı Avrupa’ya yayılarak, nihayetinde Batı Avrupa’nın çeşitli dilleri vasıtasıyla Türkçeye “yüksek umumi bilgi” anlamını haiz bir şekilde kazandırılmıştır (Kafesoğlu, 2009: 15). Kültür kavramı, dünya sathında uzun bir yolculuk yaparak bugünlere erişmekte, günümüzde de seyahatine yeni maceralar ekleyerek devam etmektedir.

Kültür kavramının her dilde farklı çağrışımlara sebep olan anlamları var olmaya devam etmiş, kimi toplumlarda ise bu kelimeye anlamdaş kelimeler bulma çabasına girilmiş ya da doğrudan aktarma yapılmıştır. Kültür kavramının oldukça geniş bir tanımlaması olduğundan olsa gerek, bunun alt dallarını oluşturabilecek tanımlamalara ayrılmıştır. İkel ya da ileri kültür, beşeri kültür, Türk kültürü, konargöçer kültür, yerleşik kültür, spor kültürü vb. yeni kavramlarla yoldaş olan kültür sözü, biraz daha özelleştirilmekte ve günden güne giderek anlamını genişletmektedir (Kafesoğlu, 2009: 15). Kültürün özelleştirilmesi aslında toplumların kültürlerini daha rahat bir şekilde araştırılması amacına hizmet etmektedir ve böylelikle kültürel öğelerin tetkiki, tasnifi ve tedrisi (öğretilmesi) daha kolay hâle gelmektedir. Sonuç itibarıyla her toplumun kültüre yüklediği anlam ve değer, bir nevi o toplumun yapı taşlarının sağlamlığını ve toplumun hangi temeller üzerine yükseldiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Türk kültürünün temel yapısını ana hatlarıyla ortaya koyan Ziya Gökalp, “*hars*” kavramıyla kültürü kastetmekte ve tanımını şu şekilde yapmaktadır; “*Hars (kültür) yalnız bir milletin dini, ahlaki, hukuki, muakalevi, bedii, lisanî, iktisadi ve fenni hayatlarının ahenktar bir mecmuasıdır*” (Gökalp, 1968: 28). Gökalp’ın de özellikle vurguladığı bir milletin kendisine has olarak meydana getirdiği maddi ve manevi yapıların o toplumun iç dünyasında tebarüz etmesidir kültür. Gökalp kültüre milli, medeniyete ise ulusların ortak buluşma noktası olarak bir anlam yüklemiş ve aradaki farkı örneklerle göstermiştir. İbrahim Kafesoğlu¹ da Gökalp ile aynı bakış açısıyla kültür ve medeniyet kavramını açıklamış kültürün karakter bakımından özel, medeniyetin de kültürü içine alarak daha genel bir kavram oluşturduğunu vurgulamıştır.

Dünya tarihinin her döneminde Türkler var olmuştur. Onların geliştirdiği, zenginleştirdiği kültürel öğelerden bugün dahi insanlık tarihi ve dünyanın medeni toplumları kendisine düşen payı almaktadırlar. Türkler uygarlık tarihinin her açıdan oluşmasına, şekillenmesine gelişmesine etki eden önemli bir rol modelidir. Milletlerin tarihiyle ve kültürüyle ilgili araştırma yapacakların başlangıç noktası, elbette ki o milletin adı olmalıdır (Gömeç, 2014: 10-11). Türk adı başlı başına bir araştırma

¹ Kültür ve medeniyet kavramıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s.16-31.

konusudur ki bununla da ilgili birçok araştırmacı ciddi çalışmalar yrtmuşler ve ilim dünyasına sunmuřlardır². Türk adının tarihin hangi döneminde ortaya çıktığı konusu, araştırılmaya devam etmekle birlikte, gerek anlam bakımından, gerekse Şekil bakımından ciddi bir Şekilde üzerinde önemle durulmaktadır. Çalışma da özellikle Türk kavramının “güçlü-kuvvetli” manası önem arz etmektedir. Bu manadan yola çıkarak aslında Türklerin gerçekten güçlü kuvvetli insanlar olduğunu ve isimlerinde bunu görmenin sportif açıdan da bir anlam taşıdığını düşünmekteyim. İsminde böyle bir mana bulunan bir kavmin sporla arasının iyi olduğunu ve isminin hakkını verdiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Türklerin beden kuvvetinin hem savaşta hem de savaşa bir hazırlık niteliği taşıyan sportif faaliyetlerde önemli bir belirleyici olduğu gerçeği bu anlamlandırmada dikkat çekmektedir. Elbette ki bu ismin sahibini tarih sayfalarına yazdıran mecra spordan çok savaş meydanları olmuştur.

Türkler için de hiç kuşkusuz kültür son derece kıymetli ve devamlılığı olan bir kavramdır. Türklerin de diğer toplumlar gibi kendilerine has bir kültür yapısı bulunmakta ve bunu en iyi Şekilde de temsil etmektedirler. Türkler tarihin her döneminde kendi medeniyetini kurmuş ve korumuşdur. Ayrıca Türkler, kendi medeniyetini kurarken gündelik hayattaki önemli kültürel öğelerini komşu devletlerle hatta düşman oldukları devletlerle dahi paylaşmış ve öğretmesini bilmiş bir millet olarak dikkat çekmektedirler. rnek vermek gerekirse askeri alandaki başarıların en kıymetli hususiyeti olan teşkilatlanmayı, savaş sanatının en nadide öğelerinden olan atı, oku, üzengiyi, kılık-kıyafeti başka kültürlere örnek olacak biçimde miras bırakmayı bilmişlerdir.

² “Türk Adı” ayrıntılı bilgi için bkz.: Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lgat-it Türk*, (ev. Besim Atalay), TDK, Ankara 2013; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Terc.Ragıp Hulusi zdem, Yay.Haz. Kazım Yaşar Koprman, İsmail Aka), TTK, Ankara 2017; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kltri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kltri'nin Gelişme ağları*, TDAV, İstanbul 2001; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Sözünün Aslı*, TDK, Ankara 2004; Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1998; Gülçin andarhoğlu, *İslam ncesi Türk Tarihi ve Kltri*, TDAV, İstanbul 2003; Osman Fikri Sertkaya, “Türk Adı”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ank. ni. Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (ev. Osman Karatay), KaraM, Çorum 2006; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kltri'nin Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara 1996; Salim Koca, *Türk Kltri'nin Temelleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016., vb. birçok araştırmada da Türk adı hem Şekil hem de anlam olarak tartışılmış ve araştırılmıştır.

1.1.2. Kültürel Bir Öge Olarak “Spor”

Kültür kavramının birçok bileşeni bulunmaktadır. Bunların hemen hemen tamamına yakını, insanın gündelik hayatı ile ilgili ve yaşamı daha kolay hale getirmek üzere kurgulanmış öğelerdir. Bu öğelerin her biri, diğerleriyle sıkı bir ilişki içindedir. Çalışmanın konusunu oluşturan spor kavramı da, yaşamsal öneme sahip bir kültür ögesi olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle zorlu yaşam koşullarına direnmek durumunda olan insanın kendi bedenini ve ruhunu bu zorlu sınava hazır hale getirmesi, oldukça zengin bir spor kültürünün meydana gelmesini sağlamıştır. Bu nedenle sporun kültürle olan ilişkisi, aslında insanın doğa ile olan ilişkisine paralel olarak ortaya çıkmış ve gelişim göstermiştir. Dünyanın hemen hemen her bölgesinde, bazen gündelik hareketler eşliğinde, bazen de bunun bir yarışmaya dönük olarak tatbik edildiği spor faaliyetlerine rastlamak mümkündür. Kültürel hayatın merkezinde yer alan insanoğlu, zihinsel olduğu kadar bedeniyle de yaşamın içinde var olmaktadır (Erkal, Ayan ve Güven, 1998: 19). Öyle ki insanın bedenini spor sayesinde terbiye etmesi değerli bir hazinenin anahtarı gibidir. Bu anahtarla insan isterse kendisine çok yüksek bir fayda sağlayabilir.

Bilindiği gibi, kültür kavramının odağında insan faktörü bulunmaktadır. Bu gerçeklik her toplum için geçerlidir. Bundan dolayı kültürlerin ortaya çıktığı toplumlara ve coğrafyalara göre değişim göstermesi, farklılık kazanması ve çeşitlenmesi doğaldır. Spor her toplumun kendisine has kültüründen az veya çok beslenmeyi başarmış, beslendiği oranda da bu kültürlerin kattıklarıyla çeşitlilik kazanmıştır. (Taşmektepligil, İmamoğlu, 1996: 44). Spor kavramı her toplumdan ve kültürden kendisine özellikler katmış, adeta ufak bir kar tanesiyken zamanla büyüyerek bir çığ hâline gelmiştir. Bu büyüklük sayesinde bugün de sporun birçok farklı branşı, insanlar tarafından uygulanmakta ve bu sayede insanlar yeteneklerini sergileyebilmektedirler.

Kültür kavramının bir diğer anlamının da “*insan bedenini ve ruhunu terbiye etme*” olması tesadüfî olmasa gerektir (Kaplan, 1987: 2). Bu tanım spor ve kültür ilişkisinin aynı yönde hareket ettiğinin bir kanıtı da olmaktadır. Spor özellikle insanların birbirleriyle etkileşimi için son derece kıymetli bir araç görevi görmektedir. Bir kültür ögesi olan spor, toplumların ve insanların hayatlarına etki

ederek onların hareketlerini şekillendirmiş ve diğer kültür öğeleriyle etkileşime girerek toplumun milli benliğinde yer almayı bilmiştir. Sportif performanslar, toplumların her bakımdan başarılı oldukları ya da olabilecekleri en güzel platformdur. Bu başarıların tarihsel, sanatsal ve bilimsel olarak incelenebilmesi, toplumların geleneklerini, tutkularını, alışkanlıklarını, kültürel yapılarını ortaya koyan önemli ipuçları vermektedir. (Güven, 1999: 3). Bu bağlamda Türk toplumunun eski çağlardan beri, süre gelen bir spor kültüre sahip olduğu Türk kültür tarihçilerinin kıymetli eserlerinde sıklıkla dile getirilmektedir. Spor konusu bazen ordu kavramı içinde, bazen yaşam tarzı ile alakalı meselelerde ve çoğunlukla satır aralarında yer almaktadır. Tarihin her döneminde spora gereken önemi veren toplum olarak Türkler, hep sportmen bir millet olarak anılmaktadır.

1.3.Türk Kültüründe Beden Eğitimi Ve Spor'un Önemi

Hayat tarzının, coğrafyanın, askeri ve kültürel faaliyetlerin toplumların siyasetten ekonomiye, kültürel hayattan gündelik yaşama kadar pek çok mecrada belirleyici olduğu artık bilinen bir gerçektir. Bu etkileşim kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Gözle görülen en önemli etkiyi ise insanların kültürleri ve karakter yapıları üzerinde bıraktıkları görülmektedir. İnsanların bu faktörler doğrultusunda meydana getirdikleri kültürel öğelerini yaşatabilmeleri, gelecek nesillere aktarabilmeleri için de belli bir bilince sahip olmaları gerekmektedir. Türklerin ise gelecek nesillere bıraktığı en önemli kültür öğelerinden biri de şüphesiz ki sportif faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin birçoğu Türk dünyasında ve dünyanın çeşitli bölgelerinde ulusal bazda düzenlenen spor etkinliklerinde yaşatılmaya devam etmektedir.

Dünya spor tarihinin genel olarak eski Yunanlılarla başladığı görüşü yaygındır. Ancak bazı kaynaklara göre Türkistan coğrafyasında atın ve demirin Avrupalılardan çok daha önce bulunması ve çeşitli şekillerde kullanılmasıyla sportif faaliyetlerin yapılmaya başlandığı düşünülmektedir (Yıldız, 2002: 19). Türkistan coğrafyasının sakinlerinin başında gelen Türklerin de hem at hem demir ile çok uzun zaman önce tanışıklığı da bu düşüncüyü desteklemektedir.

1.3.1. Hayat Tarzının Etkisi

Kuşkusuzdur ki hayat tarzı da spor üzerinde etki eden koşullar arasında yer almaktadır. Türklerin hayat tarzı ile ilgili yapılan değerlendirmelerde sanki bütün Türkler aynı şekilde hayat tarzını benimsemiş gibi bir ön kabul göze çarpmaktadır. Zira Türkler söz konusu olunca küçük bir milletten bahsedilmiş gibi, çeşitli sınırlar çizilmiş, sadece bir grubu incelenip hepsi aynıymış gibi hüküm verenler olmuştur. Maalesef ki Türk tarihinin en eski dönemleri hakkında yazılı olarak özellikle yerleşik komşularının ve rakiplerinin yazdıklarından başka bir memba bulunmamaktadır. (Barthold, 2017: 1; Golden 2006: 8) Bu yazılanlar komşularının bakış açısıyla kaleme alındığından çoğu kere taraflı yorumlar içermektedir.

Özellikle Türklerin hayat tarzı konu olunca bütün gözler göçebelige çevrilir³. Ancak “Türkler salt göçebe bir millettir” diyenlerin sayısı yapılan çalışmalar sonucunda eskiye nazaran git gide azalmaktadır. Türkistan coğrafyasında bulunan Türk topluluklarının yaşanılan coğrafyanın da etkisiyle göçebe bir hayat tarzına sahip olduğuna dair bazı iddialar vardır⁴. Hâlbuki göçebe terimi daha ziyade iktisadi kültürün gelişmemiş olduğu, karnının doyduğu yeri yurdu belleyen toplumlara hitap eder ve bu toplumların avcı toplayıcı karakteri daha baskındır. Konargöçerlik ise belli mesafeler arasında yapılan mevsimlik göçlerdir. Bu hareketler hayvanların ihtiyacına ve iklime göre şekillenir, amaç taze otlara yönelmektir. Bu yapı tam olarak Türklere hitap eder ve genel olarak Türklerin bozkır kültürü çerçevesinde konargöçer oldukları kabul edilir⁵. Türkler hayatlarını yaylak ve kışlak şeklinde mevsimsel olarak iki ana gövde üzerinde devam ettirirler⁶. Konargöçerlik kavramının ilk defa kullanması ve bununla ilgili ilk bilgileri vermesi nedeniyle Uygur Kağanı Moyun-Çor tarafından diktirilen Terhin yazıtı oldukça değerlidir (Gömeç, 1995: 71).

³ “Göçebe” kavramı, çeşitli ilim adamları için değişik anlamlar ifade etmesine rağmen, uzun bir süredir artık iki ana eğilimi ifade etmek için kullanılmaktadır. Birinci grupta yer alan bilim adamları göçebelere, kendilerine has iktisadi yapılardan bağımsız şekilde ele alıp, gezgin bir hayat tarzı olarak tanımlarlarken, diğer grup ise göçebelere tarımla uğraşmayan veya uğraşsalar bile sınırlı bir şekilde ve ikinci dereceden bir iktisadi faaliyet olarak yapan gezgin pastoralistler olarak tanımlamaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, s.93.

⁴ Türkleri göçebe (hatta daha ileri gidip barbarlıklar suçlayanlar) bir millet olarak gören birçok araştırmacının fikirlerine ve görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara 1996, ss.3-6; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya*, (Çev. Engin Sunar), Doğan Kitap, İstanbul 2001, ss. 19-32; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), KaraM, 2006, ss.4-14; Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya Geçiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015; L. Ligetti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), TDK, Ankara 2011, ss.13-39; Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batıya Göçleri*, (Çev. Mutlu Gün), Doruk Yayıncılık, Ankara 2004. (Bu eserlerde sadece yazarların değil diğer batılı tarihçilerinde görüşleri yer almaktadır.)

⁵ Türklerin konargöçer bir hayat tarzı benimsediklerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s.44; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, ss. 213-227; Gülçin Çandarlıoğlu, *Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, (Yay. Haz. Yavuz Tiryaki), İstanbul 1997, s.158-178; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, ss.169-205; Üçler Bulduk, “Yaşayış ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılış Nedenleri”, *Kuruluş ve Çöküş Sürecinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, (Yay. Haz. Mehmet Alpargu, M. Bilal Çelik), Sakarya 2008, s.49; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, ss.33-41; Şeyda Büyükcan Sayılır, “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S.1, Yaz 2012, s.563-580.

⁶ Yaylak ve Kışlak; “Yayla ve Kışlak” sözleri, eski ve yeni Türklerin günlük hayatlarının vazgeçilmez iki bölümünü meydana getirirdi. Türklerde, hem yazlık ve hem de kışlık oturma yerlerinin, ayrı ayrı değerleri vardır. Biri diğerini tamamlardı. Biri olmadan diğerinin de bir önemi olamazdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı, C.I, Ankara 2000, ss.1-95; Tuncer Baykara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997, ss. 42-52.

Yazıtta konargöçerlikle ilgili özellikle yaylak vurgusu yapılmakta ve buraların nereler arasında olduğu ifade edilmektedir⁷. Kaşgarlı Mahmud (2013)'un da eserinde “yaylağ” yayla ve yazlanılan yer (C.III, 47), “kışlağ” ise kışlak, kışlanacak yer (C.I, 464) olarak ifade edilmektedir. Burada coğrafyanın getirmiş olduğu iklimsel etki önemini göstermiş ve hayat tarzının belirleyicisi konumunda olmuştur. Hayat tarzıyla birlikte ekonomik geçim kaynağı da genelde hayvancılık üzerine olmuş, kısmen de olsa tarımla uğraşanlar olmuştur. Türk hayat tarzının bu kadar çeşitli görüşleri barındırmasının birçok sebebi bulunmaktadır ancak en önemli sebep şüphesiz ki bu insanların hem coğrafyaya ayak uydurma çabası hem de hayvanlarının sağlıklı bir şekilde beslenebilmesi mücadelesini farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Hunlarla ilgili tarihi kaynaklardan olan Han hanedan tarihi bu durumu çok güzel açıklamaktadır; “*Hsien-yün'ler ve Hun-yü'ler kuzey sınırında otururlar, otlakları takip ederek hayvan yetiştirir ve yer değiştirirlerdi. Yetiştirdikleri hayvanların çoğu at, sığır ve koyundu. Su ve otlakları izleyerek hareket ederlerdi* (Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 2015: 1).” Bu yer değiştirme hareketini farklı yorumlayanlar olmaktadır. Bu durumu değişik yerlere çekme gayeleri sadece Türklerin barbar ve medeniyetten yoksun bir millet olarak görme çabalarından ileri gelmektedir. Hareketi merkezine alan böyle bir hayat tarzına sahip olan Türkler elbette vücudunu da buna hazır hale getirebilmek için kendisine yardımcı bir takım vücut hareketlerini yani sporu tercih etmek durumunda kalmıştır. Hareketli bir hayat tarzının olmasının avantajlarını da kullanmasını bilmeleri, Türklerin diğer toplumlardan oldukça farklı bir potansiyel ortaya koymasına yardımcı olmuştur.

Kök Türkler de yetiştirdikleri hayvanlar için sulak ve otlak alanlara sahiptirler ve olağanüstü durumlarda bu tarz yer ararlardı. İstedikleri gibi bir yer bulduklarında ise yerleşirlerdi ve buralarda yaşarlardı. Avcılıkla uğraşırlardı ve cesaretli ve yiğit insanlar olarak görülürlerdi. Gençlerin savaşlarda kahramanlık göstermesine önem verirlerdi (Orkun, 2011: 15). Konargöçer hayatta en önemli yetenek güçlü ve kuvvetli olmaktı ancak bunun devamlılığı olmazsa hayata tutunmak çok zor olabilmekteydi. Toplamların güçlü olmasının ve kendini savunmasının da etkili bir

⁷ Terhin yazıtında konargöçerlik ile ilgili ayrıntılı bilgileri için bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, Terhin Yazıtı'nın Tarih Açısından Değerlendirilmesi, *Ank. Üni. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XVII, S.28, 1995, s.71-84.

şekilde geliştirilebilecek alanı sportif faaliyetlerin uygulanabilmesinden geçmekteydi. Uygurların da konargöçer oldukları bilinmekte ve bu hayat tarzı sebebiyle diğer Türk devletleriyle benzerlikleri ön plana çıkmaktadır. Türk devletlerinin geleneksel olarak ok atma, ata binmedeki yetenekleri Uygurlar içinde kabul görmektedir. Hatta Çin kaynakları “*Hui-ho*” (Eberhard, 1996: 74) adı ile Uygurları kastetmektedir ve anlam olarak şahin süratiyle dolaşan ve hücum edendir (İzgi, 2000: 14). Görüleceği üzere Türklerde konargöçerliğin etkisiyle yapılan sportif faaliyetler gelenek olarak devam ettirilmiştir. Eski Türk devletlerinin yaşadıkları zaman, mekân, uğraşları gibi birçok faaliyetleri değişmekteydi ancak sportif faaliyetlerinde çok fazla değişim yaşamamaktaydı. Sadece uygulama içinde ya da isimlerinde farklılıklar olabilmekteydi. Bu da hem zamana hem de mekâna ayak uydurmaktan kaynaklanmaktaydı. Türklerin konargöçer yaşamlarından itibaren var olan birçok spor bugün çeşitli uluslararası spor organizasyonlarında uygulanmaya çalışılmaktadır. Ancak uygulanan sporları Türklerin yaşamlarında bir kültür ürünü olarak düşünecek olursak o sporların başlangıcı bakımından yine de milli olarak görmek yanlış olmayacaktır (Kafalı, 2000: 1).

Kaynaklar genellikle konargöçerlerin yerleşik toplumlara saldırganlığı üzerinde dursa da ve bu yazılanların çoğunun da yerleşikler tarafından yazılmış olması bunun doğruluğunu düşündürücü kılmaktadır. Oysa yerleşiklerde konargöçerlere çoğu kez saldırmak istemiş kimi zaman bunda başarılı olmuşlardır, kimi zaman da bu amaçlarını rakiplerinin konargöçer hayat tarzından dolayı başarısız olmuşlardır (Nicolle 2011: 10). Konargöçer hayatın avantajını kullanmayı iyi bilen Türkler, yerleşiklerden veya diğer rakiplerinden gelebilecek saldırılara karşı her zaman hazır olmaları gerektiğini bilmişlerdir. Cahiz (2017) Türklerin konargöçer hayat sürmesi ve bu hayatla ilgili işlerle uğraşmalarını onları birçok sportif faaliyette zirveye taşımalarının bir sonucu olarak görmektedir (s.112). Türklerde toplum içerisinde yetenekli kişilere çok fazla önem verilmekteydi ve yapılan faydalı ve zararlı işlerin, davranışların kesinlikle bir ödülü ve cezası bulunmaktaydı (Gömeç, 2014: 69). Türklerin hayat tarzı ve hareketli olma ruhu içlerindeki ateşleri alevlendirmekte ve bu ruhun toplumda canlı tutulmasına sporun yardımcı olduğu bir gerçektir. Spor tüm toplumların kendisine bir şeyler kattığı bir araç olarak görevlendirilmiş bir kavramdır.

Türkler bu kavramın içini kendi hayat tarzlarına uygun olan sporları yaparak kavramı kendilerince doldurmuşlardır.

Sporun da konargöçer yaşamda bir zorunluluk olması sebebiyle sporu seven, yeteneklerini göstermeye çalışan Türkler için spor, kimi zaman bir eğitim ve eğlence aracı, kimi zaman savaşların tatbikatı için güçlerini görebilecekleri bir saldırı ve savunma aracı olmuştur. Hareketli bir toplum olan Türklerin yerleşik olarak yaşayan topluluklara karşı avantajları bulunmaktaydı evet ama bu avantajları değerlendirmek için de hem tecrübe hem de yetenek olması gerekliydi. Türklerin konargöçer yaşamın vermiş olduğu tecrübe burada kendisini fazlasıyla hissettirmekteydi ve vücut yatkınlıkları da Türklerin bedensel olarak hareketlere hazır olmasını desteklemekteydi. Dede Korkut Kitabı'nda Salur Kazan'ın beylerine sürekli yatıp kaldıklarını, hareketsiz kaldıklarından vücutlarının ağrıdığını ifade etmesi ve bunun ancak avlanmakla geçeceğini söylemesi de sportif faaliyetlerin vücuda katkısını göstermektedir (Ergin, 1980: 39). Toplumun konargöçer olmasından doğan hareket kabiliyeti ve spor birleşince gerçektede inanılmaz bir kuvvet oluşmakta ve bu da toplumu diğer topluluklara ve düşmanlarına karşı diri tutmaktaydı.

Türk tarihinin önemli devlet adamlarından Tonyukuk da yaşam tarzının toplumu her zaman hazır olarak tuttuğunu ve yerleşik hayata geçilirse yok olma tehlikesinin baş gösterebileceğini düşünmekteydi. Tonyukuk yerleşik hayatın tehlikelerini de şu sözleriyle ifade etmekteydi: *“Türk halkının nüfusu az, T'ang idaresindeki hanelerin sayısının yüzde biri kadar bile değil. Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek yaşamamız, oturduğumuz yerin devamlı olmaması yani, devamlı olarak aynı mekânda oturmamamız, yabani hayvanları avlayarak geçinmemiz ve hepimizin silah kullanmaya alışık olmamızdır. Güçlü olduğumuzda, askerlerimiz ile istila ve yağma hareketlerine geçmeliyiz; zayıflayınca da dağ ve ormanlara kaçıp gizlenmeliyiz. Eğer, kale ve surlar yapıp yerleşir, eski adetlerimizi değiştirirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz. Ayrıca, mabet ve tapınaklarda yapılan ibadet ile insanlar, insancıl ve zayıf olarak yetişmektedir; mücadeleci olmanın, savaşmanın ve güçlenmenin yolu bu değildir”* (Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang Shu), 2017: 53-54) diyerek konargöçer yaşamın Türklerin hayatındaki önemini ve yerleşikliğe geçildiği

takdirde neler olabileceğini ifade etmektedir. Tonyukuk gibi bilge bir liderin bu sözleri Türklerin yerleşik hayata geçmelerinin kendi sonları olabileceği ve böyle bir durumla karşılaşmamak için nelere dikkat edilmesi gerektiği konusunda önemli uyarılar içermektedir.

1.3.2 Coğrafi Faktörlerin Etkisi

Spor kültürünün doğuşu, gelişimi, olgunlaşması için bazı önemli koşulların oluşması gerekmektedir. Bu koşulların başında coğrafi faktörlerin önemli bir payı bulunmaktadır. Üçler Bulduk (2008)'a göre “*Üzerinde yaşanılan coğrafya, milletlerin kültüründe, dolayısıyla yaşayış ve inançlarında önemli bir yer tutar. Ancak coğrafyayla bütünleşebilen bir millette vatan ve devlet anlayışı gelişebilir*” (Bulduk, 2008: 49) diyerek coğrafyanın etkisini vurgulamıştır.

Tarihte Türklerin, konargöçer hayat tarzının da etkisiyle Türkistan'dan başlayarak geniş bir coğrafyaya dağılıp hayatlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber, tarihteki hiçbir kavim oturduğu toprakları bırakarak kendi isteği dışında durup dururken başka bir yere gitmez (Gömeç, 2014: 21). Böyle bir durumda Türklerin de kendi istekleri dışında, bir takım zorunluluklar sonucunda kendi coğrafyalarını terk etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Türkleri coğrafi olarak bir çizgi ve sınıra bağlı tutmak zor olmakla birlikte dünya ana karasında adım atmadıkları yer neredeyse kalmamıştır. Bunun birden fazla nedeni olduğu düşünülmektedir; bunların başında Türklerin tarih sahnesine çıktıkları ilk anlardan itibaren geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları ve bunun beraberinde de çevrelerinde bulunan diğer topluluklar üzerinde hâkimiyet kurma ve kültürlerini uzaklara kadar götürme arzusu içinde olmaları olsa gerektir (Kafesoğlu, 2009: 48). Böyle bir milletin de coğrafyasını incelemek gerçekten çok meşakkatli bir yolculuğa çıkmak ya da sarp bir dağa tırmanmak gibidir. Türklerin anayurdunun neresi olduğu, anayurtlarından ayrılarak çıktıkları yolculuğa nereden başladıklarını, nasıl bir yol izlediklerini ve nerelere gittiklerini kesin olarak belirtmek son derece güçtür⁸. Zira bu

⁸ Türklerin anayurdu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi İstanbul 1981; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV, İstanbul 2001; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014; Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara 1996; Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007; Mustafa Kafalı, “Türkler'in Anayurdu”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ank. Üni.

konuda birçok kuram ve iddiaların bulunduğunu hatırlanmalıdır (Rasonyi, 1996: 2). Zeki Velidi Togan (1981) bu konuda şu ifadeyi serdetmektedir: *Türklerin kökenleri konu olunca, gözler bugün dahi bunların çoğunluğunun yaşamakta olduğu Türkistan (Orta Asya)'a dikilir* (s.7). Ortaya konulan bütün bu kuramlar ve iddiaların elbette kendilerince bir gerçeklik payları vardır. Burada ilk akla gelen şey Türklerin geniş bir saha olan Türkistan bölgesinin hemen hemen her köşesinde yer almaları ve bazen de bölgeye sığmayarak büyük bir sel gibi diğer coğrafyalara da göç etmeleridir. Türklerin yaşadıkları coğrafyaya tarihçiler, dilciler birçok isim bulmuşlar ve önermişler (Türkistan, Orta Asya, İç Asya)'dır. Türklerin yaşadıkları coğrafyanın büyüklüğüyle birlikte özellikle hayat tarzları, coğrafi sınırların net bir şekilde belirlenmesini de zorlaştırmıştır.

Kafesoğlu'na (1966) göre: *“İlk Türk anayurdu olan Türkistan coğrafyası Türkler için ordu-millet karakterini zorunlu hale getirmişti ve Türklerin, kadını erkeği, yaşlı genci ile, her an mücadeleye hazır savaşçı kitleler oluşturmak Türkistan coğrafyasının doğal şartlarının gerekliliğiydi”* (s.5). Türkler bu gerekliliği layıkıyla yerine getirmiş ve böylece coğrafyanın karakter üzerinde de etkili olması da gecikmemiştir. Bu karakterin ortaya çıkması sayesinde de coğrafyayı da her türlü zorluğuna rağmen kendi emrinde kullanmasını bilmiştir. Oluşan karakterin coğrafyayla birlikte dayanıklılık ve mücadelecilik bir ruh ortaya koymasında ve böylece sporunda bu ruhtan etkilenmesini görmek mümkündür. Coğrafyanın sadece Türkler için değil, dünya üzerinde bulunan tüm insanlar için yaşadıkları coğrafyaya göre bir hayat tarzı benimsemelerine, ekonomik, siyasi ve sosyal ilişkilerine kadar birçok mecranın düzenlenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Hatta coğrafya ile birlikte iklim şartlarının da yapılan sporlar üzerinde de son derece etkili olduğu görülmektedir. Kayak sporu için karlı dağların olması, avcılık için ormanlık alanların olması, atlı sporlar için mera alanlarının bulunduğu düzlüklere sahip olunması vb.

1.3.3. Askeri Faaliyetlerin Etkisi

Türklerin hayat tarzı hem devletin devamlılığı, hem de düşmanla mücadele bakımından kilit rol oynamaktadır. Bu rolün hakkıyla yerine getirilmesinde askeri

Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.1-2; Denis Sinor, “İç Asya Kavramı”, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.11-32; İbrahim Atalay, “Türk Dünyası'nın Coğrafyası”, *TÜRKLER*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.243-261.

güce katkısı bakımından sportif faaliyetler birinci dereceden önem arz etmektedir. Türk milletini anlatırken birçok kelime, cümle, şiir, destan yazılmış ve yazılmaya da devam etmektedir. Ancak bunlar arasında öyle bir tanımlama vardır ki bu Türk milletini gerçekten tam anlamıyla ortaya koyan muazzam bir belirteç olmuştur; “*Ordu-Millet*”. Türk tarihinde kadınıyla erkeğiyle her Türk asker olarak görülürdü. Bu nedenle Türk milleti ve ordusunun arasında bir fark veya ayrılık görülmemiş, gözetilmemiştir (Kafesoğlu, 1964: 9). Eski tip toplumlar için varlık mücadelesinin sahaya yansımada kuvvetli bir ordu ve millete ihtiyaç duyulması toplumların kuvvetlerini savaş alanlarında gösterebilmek için oluşturdukları yegâne teşkilatlanmanın başında gelmektedir. Türk milleti için Ordu-Millet kelimesi ordu ve milletin bütünleşmiş, tek bir vücut halini alışının en güzel göstergesidir. Bahaeddin Ögel (1983)’e göre; “*Ordunun temelini teşkil eden disiplin ve protokol anlayışı, dün de bugün de, Türk ailesinin en başta gelen prensiplerindedir. Aile veya birçok ailelerden meydana gelen Türk topluluklarının, “askeri bir birlik” halinde gelişmesi, konunun can damarını oluşturmaktadır. Halkın savaş durumlarında ordu ile birlikte hareket halinde olmaları da, bu birleşmeyi sağlamıştır*” (s.225). Türkler dışında böyle bir birliktelik olgusu başka bir millet için geçerli olmamış ve bu durum Türklerin en güçlü karakteristik özelliği olmuştur. Hunların, Kök Türklerin, Selçukluların, Osmanlıların ve Türkiye Cumhuriyetinin muazzam tarihlerinde bunun örneklerini canlarıyla ve kanlarıyla vermiş bir millettir Türkler.

Türk sporunun arka planını anlamamanın birkaç önemli yolu vardır: Bunlardan birincisi toplumun ve kahramanların gündelik hayatta neler yaptığına dikkat edimelidir. İkincisi savaş eğitiminde gençlerin hangi sportif hareketleri uyguladığı incelenmelidir. Üçüncüsü devlet ileri gelenlerinin ve toplumun boş zamanlarını değerlendirmede spor faaliyetlerinden hangilerini uyguladıklarına bakılmalıdır (Erkal, Ayan ve Güven, 1998: 24). Bu yollar elbette ki Türklerin spor faaliyetlerinin ortaya çıkmasına yardımcı olmakta ve bizlere ipucu vermektedir. Türklerin mücadelecisi, dayanıklı, atik, yetenekli olmaları ve teşkilatlanmayı da ustaca bir şekilde yerine getirerek sporda da başarılı olmayı bilmişler ve hedefi istedikleri zaman tam ortasından vurmuşlardır. Hatta Türklerin en önemli devletlerinden biri olan Kök Türklerin önemli şahsiyetlerinden olan ve Orhun abidelerinin yazarı olan Yollig Tigin’in görevleri arasında kağanın çocuklarına okuma-yazmayı, sportif

faaliyetleri, silah bilgisi ve kullanımını, vb. şeyleri öğretmenin bulunduğu bilinmektedir (Kafesoğlu, 2009: 127). Yolluğ Tigin gibi bilginlerin kağanın çocuklarına ve halktan kişilerin de kendi evlatlarına spor eğitmeni olarak okçuluk, binicilik, avcılık vb. sporları öğretmiş olmalıdır.

Eğitimin temel yapısında ise gençlerin askeri güç olarak her zaman hazırda olmalarını sağlayacak bir yapı oluşturulmuştu. Bu da ordu-millet yapısının gerekliliğinin bir kanıtıdır ve teoriden çok pratik olarak hayatta uygulanarak kendisini göstermiş ve toplumun iş birliğinin gelişmesine katkı sağlamıştır (Ahmetbeyoğlu, 2015: 79). Hayat tarzının eğitimdeki etkinliğini özellikle de çocukluk döneminde başlaması ve bunun bir spor faaliyeti olarak düzenlenmesi hem çocuk için hem de toplum için son derece kıymetliydi. Çocukken verilen eğitimlerin oynasal hazzından istifade ederek zamanla gençlerin spora ilgisini ve yeteneğini görmesine yardımcı olmuştur. Türklerde sporla birlikte yeteneklerini keşfeden gençler ise donanımlı birer asker olarak hem kendisini hem de toplumu koruyabilecek vasıflara sahip olmuştur. Türklerde en eski sportif faaliyetler içinde genel olarak askeri tarzda olan sporları tercih etmişlerdir. Yapılan sporlar askeri olsa da sporu bir yaşam felsefesi olarak görmüşler, çeşitli kurallar koyarak sporu asla savaş haline getirmeyi düşünmemişlerdir. Sporda rakiplerine üstünlüklerini kanıtlamak için yeteneklerine başvurmuşlar ve rakibine saygı duymayı bilmişlerdir (Yıldız, 2002: 22).

1.3.4. Kültürel Faaliyetlerin Etkisi

Kültürler devamlılık arz ederler, ana yapıda değişme olmadan olgunlaşır, gelişir ve zenginlik kazanır. Dolayısıyla binlerce yıllık Türk hayatında sporlar bakımından bir devamlılık, gelişme ve zenginlik görmek tabiidir. Çünkü sporlar da kültür mahsulüdür. Kültür mahsulü olan bu değerler, milletler yaşadıkça yaşamaya devam ederler (Kafalı, 2000: 1). Bu bağlamda sporun Türk kültürünün de en canlı ve taze mahsullerinden biri olduğu ve tarihin her döneminde bu canlılığını koruduğu görülmektedir. Özellikle de Türklerin çok eski zamanlardan itibaren taşa çizdikleri at, ok ve av sahneleri bu canlılığın oldukça geriye götürülmesine de ışık tutmaktadır. Çizilen bu sahnelerle birlikte yapılan kimi sporlarda da sanatın direkt olarak olmasa da dolaylı olarak etkisi bulunmaktadır. Sporun ve sanatın birbirlerini estetik görünmek amacıyla tamamlamaktadır ve insanların bir haz duyması

hedeflenmektedir. Türkler de eski çağlardan itibaren göze güzel gelebilecek ve heyecan duyuracak birçok sporu icra etmişlerdir. Bunlardan özellikle avcılık, okçuluk, atlı sporlar önde gelenlerdendir ve Türkler bu sporları yaparken önce keyif almakta daha sonra bunlara estetik hareketler de katmayı ihmal etmemektedirler. Kültürün spora her açıdan etkisi bulunmaktadır ve toplumlar kimi zaman sanatta, kimi zaman beslenmede, kimi zaman giyin-kuşamda sporu da kendisine yakınlaştırmaktadır.

Beslenme ve giyinme de kültürün farklı bir şekilde yorumlanması bakımından belirleyicidir. Toplumların kendilerine has yemek kültürü, giyim kuşam kültürü oluşturması özgünlük açısından önemlidir. Toplumlar özellikle iklime ve coğrafi şartlara göre farklılaşan ihtiyaçlarını giderilmesi adına türlü zorluklara katlanmak zorunda kalmışlardır. Bir toplumun beslenmesi ve giyinmesi elbette doğadan edindikleri tecrübelerle ya da kendi coğrafyasına uygun yaptıkları faaliyetlerle olmaktadır. Güçlü ve kuvvetli bir toplum için yeterli beslenmenin, güzel giyinmenin (iklime göre) son derece önemli bir yeri vardır.

Türklerin dünya tarihine hizmetleri konusunda ortaya koyulan arkeolojik eserlerin yanında kültürel anlamda da birçok eserleri bulunmaktadır. Tarihin ilk zamanlarından itibaren Türkler teşkilatlanma ve askeri kabiliyetleri sayesinde dünyada atı hem evcilleştirmiş hem de onu bir savaş aleti halinde kullanmıştır. Bunun yanında ok ve diğer savaş aletlerin de ustaca kullanmaları sayesinde komşu kavimlere hâkimiyet kurabilme kuvvetine erişebilmişlerdir. Türkler askeri ve sportif yeteneklerinin yardımıyla hâkimiyetleri altına aldıkları ve münasebetlerde buldukları kavimlere teşkilatlanmayı ve askeri tekniklerini de öğretmişlerdir (Turan, 2009: 23). Bu bilgiler Türklerin ordu-millet ve konargöçer hayatının bir parçası olmuş, diğer devletler de kimi zaman bu yetenekleri sebebiyle Türklere boyun eğmek zorunda kalmış kimi zaman da onları taklit etmeye çabalamışlardır. Türkler kendilerini diğer boyları ve devletleri boyundurukları altına alma ve yönetme arzusunun gerçekleşebilmesi için hayat tarzlarının etkisiyle oluşan yeteneklerini kullanmayı çok iyi becerebilmişlerdir. Türklerin başka toplumları hâkimiyetleri altına almalarında en büyük avantajlarını Türk kültürünün iki temel unsuru olan at ve

demir sayesinde elde etmişlerdir (Kafesoğlu, 2009: 35). At ve demir⁹ Türklerin hayatlarında yanlarından eksik etmedikleri en güzel yol arkadaşları konumundaydı. Demirin Türk hayatında önemi öyle büyüktü ki Kök Türklerin ve Uygurların demircilikle uğraştıkları, bu işte usta oldukları bilinmekte ve Kök Türklerin bu sayede vassalı oldukları Juan-juanlara karşı giriştikleri bağımsızlık mücadelesinde başarılı oldukları düşünülmektedir (Chavannes, 2013: 284; Taşağıl, 2014: 21-22,116; İzgi, 2014: 82.). Demirin savaş aletlerinin yapımında da kullanıldığı düşünülürse çok büyük bir ihtiyacın karşılanmasında hem askeri hem de ticari anlamda Türkler önemli bir görev üstlenmişlerdir.

Çin kaynakları Hunların egemenlikleri altındaki toprakların uçsuz bucaksız olduğu ve atlarının çokluğu sayesinde hızlı ve devamlı yer değiştirebildiklerini söylemektedir (Koç ve Yıldırım, 2016: 58). Hunlar dikkat çekici özelliklerden olan çevik ve ustaca hareket edebilen insanlar olmalarının yanında çok iyi ata binmeleriyle ünlüydüler. Omuzlarının ve boyunlarının geniş olması, vücutlarının elverişliliğiyle yayı ve oku çok iyi kullanabiliyorlardı. Vücut yapılarının kuvvetli olması sebebiyle dik dururlardı ve diğer toplumları egemenliklerine aldıklarında da gururlanırlardı (Ögel, 2014b: C.I, 215). Hunların askerleri kuvvetlidir, sert yayları çekebilir ve zırhlı atlara sahiptirler bu da onların askeri bakımdan da oldukça güçlü olduklarını göstermektedir. Günlük hayatta hayvancılık ve avcılıkla uğraşırlar, savaş gibi olağanüstü durumlarda okçuluk ve binicilik talimleri yaparlar, çok kısa bir sürede ise saldırıya hazır bir ordu görüntüsü verirlerdi (Otkan, 2018: 23-24). Verilen bilgilerin sadece Hunlar için değil diğer Türk boyları için de kabul edilen bir gerçek olduğu muhakkaktır. Bunun sebebi ise Türklerin içinde bulunduğu coğrafya ve hayat tarzının etkisiyle çok küçük yaşlardan itibaren eğitimlerini aldıkları ata binme, yay ve oku çok iyi kullanabilmelerindendi. Batı kaynakları, ayakları üzerinde durmaya başlayan Hun çocuklarının yanlarına bir at eyerlenmiş olarak durduğunu, Hunların bütün yaşamlarını atları üzerinde geçirdiğini ve atın onların hayatının bir ikamet yeri olduğunu ifade etmiştir (Kafesoğlu, 2009: 221). Atlarıyla oldukça çok vakit geçiren Türklerin atlarıyla bütünleşmesi onları bedenlerinden bir organ olarak gördüğünü

⁹ Türklerde demircilikle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, “Türklerde Demircilik Sanatı Tarihte ve Folklorunda”, *Türk Kültürü*, S.42, Nisan 1966, s.542-544; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, C.I, Ankara 2014, s.74-78.

ifade etmekte hatalı olmayacaktır. At Türkler için sadece binek bir hayvan olarak görülmemektedir, o Türklerin uyguladığı ve geliştirdiği sporlarda göz kamaştırıcı bir unsur olarak yer alırdı (Kafalı, 2000: 1).

Konargöçerlerin hareketli yaşamı insanların yaşadıkları coğrafyayı ve diğer coğrafyaları tanıma arzusunun, merak duygusunun bir nebze de olsa ufuklarının genişlemesine yardımcı olmakta ve yerleşik toplumlar gibi durağan bir yaşamda ne olursa olsun kaderlerine razı olmadıklarının kanıtıdır (Öngel, 2001: 72). Türklerin tarihiyle ilgili kaynaklar incelendiğinde özellikle özgürlüklerine ve rahatlarına düşkün insanlar oldukları göze çarpmakta ve kadınların da bu özgürlüklere sahip oldukları bilinmekteydi. Asya Hunlarından itibaren eski Türk toplumlarında özgür olan kadınların da erkekler gibi ata binip ok attığı, top oynadıkları, güreş tuttıkları ve diğer sportif faaliyetlerde de boy gösterdiği bilinmekteydi. Ayrıca oyunlarda yarışabildikleri, hatta savaflara dahi katıldıkları tespit edilmektedir¹⁰ (Kafesoğlu, 2009: 229). Dede Korkut Kitabında özellikle Bamsı Beyrek ve Banı Çiçeğin tanışmasından önce aralarında geçen at yarışı, ok atışı ve güreş tutuşları Türklerde kadınlarında erkekler kadar güçlü, kuvvetli ve yetenekli olduklarının bir göstergesidir (Ergin 1980: 66). Türklerde sportif faaliyetlerin yalnızca erkeklerin değil kadınların da cesurca bu faaliyetlerde yer alıfları ve yeteneklerini sergilemesi bakımından oldukça önemlidir. Eş seçimi yarışlarının olması evlilik gibi bir durumda sportif faaliyetlerin yapılması kadar yetenekli kişilerin toplumda ön plana çıkmasını sağladığını göstermektedir. Hun kadınlarının hayat tarzı ve savaflar sebebiyle de eşleri gibi her an hazırda bulunarak çadırını bazen yük arabalarına kurması gerekiyordu ve böylece her türlü zorluğa rağmen Hun kadını her şartta eşinin yanında olmasını biliyordu (Ahmetbeyoğlu, 2016: 48). Türklerin hayatında kadınlar da erkekler gibi hayatın getirebileceği her türlü zorluklara karşı hazır olması gerekiyordu ve bunun altından erkeğiyle birlikte kalkması için ne gerekiyorsa yapmaya çabalıyordu. Türk kadınları tıpkı at ve demir gibi erkeğinin yanında durmasını bilmiş ve yeri geldiğinde erkeğine güç vermiştir (İnan, 1998: 276).

¹⁰ Eski Türk devletlerinde kadınlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan İzgi, “İslamiyetten Önce Türklerde Kadın”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Yay. Haz. Erkin Ekrem, Serhat Küçük), TTK, Ankara 2014, s.25-39.

Kök Türkler döneminde kadınların ve kızların erkeklerle birlikte içi kıl deriden yapılan toprakla ayak topu oynadıkları görülmekteydi (Liu Mau-Tsai, 2006: 24; Eberhard, 1996: 87; Taşağıl, 2014: 119,137). Kadınların erkeklerle birlikte sportif faaliyetlere katılması hem toplum içindeki birlikteliği arttırmakta hem de kadınlarında kendilerini savunabilmesine yardımcı olmaktadır. Türklerin tarihin en eski döneminden beri kadınların sportif faaliyetlerin içinde kendisine yer bulması toplumdaki hoşgörüyü göstermekte ve eşitliğin bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerde kadınlar hareketli hayatın her zaman içinde olmuştur ancak diğer devletlerde yerleşik hayatın da etkisiyle kadınların görevleri biraz daha durağan ve hareketsiz olmuştur.

Türklerin dünyanın uçsuz bucaksız alanlarında varlıklarını korumalarında ve devamlılıklarını sağlamasında kadın erkek ilişkisi açısından da kıymetli bir kurum olan aile gelmektedir (Gömeç, 2014: 44). Türklerde aile en önemli kurumdur ayrıca devletin de en büyük dayanağı olarak karşımıza çıkmakta ve aile bir nevi küçük model Türk devleti gibidir. Devletin çekirdeği olan aile, devlet kurumlarını her açıdan desteklemekte ve etkilemektedir (Çandarlıoğlu, 1997: 159). Eski Türklerde aile, hem devletin oluşmasında hem de büyüüp gelişmesinde desteklerini esirgmeden göstermekte ve aileler kimi zaman canını kimi zaman malını devleti için cesurca harcamaktan geri durmamaktadır. Hunlar da ve diğer Türklerde toplum içinde ve ailede çok güçlü ve sıkı bir disiplin bulunmaktaydı. Çocukların ve gençlerin iyi yetişmesinde ailelere ve topluma çok önemli görevler düşmekteydi (Ögel, 2014a: 46). Bu görevlerin sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesi ve ailenin sıkı bağlarla varlığını devam ettirmesi devletin de devamlılığında etkiliydi.

Türkler hakkında Çin kaynakları farklılık gösterse de sporları hakkında bazı bilgiler vermektedirler. Çinlilerin özellikle siyasi tarihe ve yabancı kavimleri tanımaya önem verdiklerinden dolayı bu konular hakkında daha doyurucu bilgiler bulunmaktadır. Yabancılara önem vermelerinin de belli sebepleri bulunmaktaydı, özellikle bu kavimleri Çinlilerden ayırt etmek adına bunların geleneklerin hakkında bilgiler toplanırdı. Bunun nedeni bu ülkelere herhangi bir amaçla gidecek olanlara ve elçilere nasıl bir toplumla karşılaşacaklarını öğretmektir. Çinliler kendi sporlarıyla ilgili de çok fazla bilgi paylaşmamışlardı ve sportif yetenek konusunda da çok iyi oldukları

söylenemezdi (Eberhard, 1940: 209). Türklerin sporları ile ilgili bilgiler sınırlı olabilmekle birlikte, sporun Türkler tarafından nasıl anlaşıldığı ve Türklerin spora yatkınlıkları da göz ardı edilmemelidir.

Kök Türklerde kağan seçimi için yapılan sıçrama yarışı da gençlerin yaşları her ne olursa olsun ne kadar çevik olmaları gerektiğinin bir göstergesidir. *“No-tu-lu’nun ölümünden sonra, anneler, oğullarından birini onun yerine seçeceklerti. Kadınlar karar vermek üzere bir ağacın altında toplandılar, aralarındaki anlaşmaya göre, ağaçta, kim en yükseğe sıçrayabilirse, o erkek çocuk kabilenin reisi olacaktı. A-şi-na’nın oğlu gerçi içlerinde en küçüğüydü, ama en yükseğe o sıçradı. Böylece diğer oğlan çocukları onu reis ilan ettiler. Oğlan kendisine A-hien Şad adını verdi”* (Liu Mau-Tsai, 2006: 16; Ögel, 2001: 47). Kök Türklerde olan bu yarış kağan seçimi gibi önemli bir olayda bile sportif bir yarışmayı göstermesi ve yapılması açısından son derece önem arz etmektedir. Aslında burada yetenekli kişinin seçilmesi için sportif amaçlı bir yarış düzenlenmesi Türklerde yetenekli kişilere gösterilen önemi görmemize yardımcı olmaktadır.

1.3.5. Türklerin Fiziksel Özellikleri

İnsan bedeninin araştırılması konusu tarihin en eski zamanlarından bugüne değin devam etmekte ve araştırmalar sonuç verdikçe yeni iddialar ortaya atılmaktadır. Türklerin ortaya çıkışında merkezi coğrafya olan Türkistan’da bu konuda birçok araştırma yapılmıştır. Türklerin tipolojisiyle ilgili farklı iddialar bulunmakla birlikte Türklerin dört beyaz ırk grubundan biri olan Europid isimli grubun Turanid tip sınıfında yer aldığı düşünülmektedir. Bu tipteki Türklerin beyaz tenli, koyu, parlak ve hafif çekik gözlü oldukları, yüz hatlarıyla ilgili düz burunlu, elmacık kemiğinin çıkıklığı dikkat çekiciydi. Bunun yanında güçlü, sağlam vücutlu, orta boylu görünüşe sahiptirler (Kafesoğlu, 2009: 47; Gömeç, 2014: 19). Turanid tip, Türk toplumun genel anlamda fiziksel olarak ifade etmekte ancak bugün bütün Türk toplulukların bu açıklamaya uygun olduğunu ve hepsinin bu tanımda birleştiğini söylemek biraz iddialı olabilmektedir. Türklerin fiziksel özellikleri, sportif faaliyetlere uygunluğu açısından ele alınmaya çalışılacaktır.

1.3.5.1. Destanlarda Geçen Türklerin Fiziksel Özellikleri

Türk destanları, içinde şahısların fiziksel özellikleri ve karakterleri hakkında kıymetli bilgiler barındırması açısından önemli kaynaklar olma özelliğini korumaktadır. Destanların içerisinde ipuçları verecek bir hikâye, hatta bir kelime dahi büyük bir öneme sahiptir (Bulduk, 1997: 466). Destanlar toplumların iç dünyasının en güzel özelliklerini barındıran ve bunları kuşaktan kuşağa aktaran kıymetli eserlerdendir. Destanlarda oluşturulan kişiler gerçekte var olan tarihi şahsiyetlerle benzerlikler göstermektedir. Ancak bunların sözlü gelenek olması sebebiyle kişilerin gerçekte var olup olmadığı ya da yorum yaparken bu şahsiyetlere yüklenen kutsiyetlere dikkat edilmesi gerekir. Özellikle de bazı destanlarda fiziksel motifler mitolojiyle birleşince farklı görünümeler ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu nedenle destanlardaki fiziksel motiflerin içerisinde abartılar olabileceğini de göz önünde buldurulmalıdır. Mitolojik tasvirlerle özellikle bulunulan coğrafyadaki yabani hayvanlardan ya da birçoğunun birleşmesinden bir takım kutsiyetlerin yüklenilmesiyle efsanevi bir kahramanın ortaya çıkması söz konusu olabilmektedir. Türklerin manevi âleminde kişiler kutlu olabilir, ancak vücutları için bir kutsiyet yüklemek, Çin imparatorlarında ve Buda'nın vücudu gibi mukaddes, yani *ıduk* olmaları söz konusu değildir (Ögel, 2016: 183). Gösteriyor ki Türklerde vücut için bir kutsiyetten söz etmek imkânsızdır. Oğuz Kağan Destanı içinde barındırdığı bilgiler ve tasvirlerle Türkler açısından pek kıymetlidir. Bu destanın Türk tarihinden hangi kahraman için yazıldığı ya da destanda geçen kişi aslen var olmuş mudur tartışması günümüzde de geçerliliğini korumaktadır¹¹. Destanda anlatılan şahsiyet için verilen beden tasvirleri de biraz hayali bir kişinin anlatımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygurca Oğuz Destanı'nın ilk bölümünde anlatılan Oğuz'un doğumundan sonra yüz rengi için verilen kısımda hayli dikkat çekicidir. Verilen tasvirde yüz renginin mavi, ağızının, yüzünün ve gözlerinin kırmızı renkli olduğu ifade edilmiştir (Ögel, 2014b: C.I, 131). Belki de

¹¹ Oğuz Kağan Destanının farklı nüshalarından dolayı tarihte kim olduğu, gerçekte var olup olmadığı, şahsiyeti ve kim olduğuna dair çeşitli araştırmalar yapılmıştır ve yapılmaya devam etmesi söz konusudur. Oğuz Kağan'ın kimliğiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, C.II, Ankara 2014, s.3-42; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.17-30; Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.41-46.; Osman Karatay, "Alper Tona ve Oğuz Han: Turan'da bir Dönem, İki Gelenek" *Turan Dergisi*, S.2, (Güz 2005), s.113-117; Mehmet Kaplan, "Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı", *TÜRKLER*, C.III., Ankara 2002, s.511-519; Fuzuli Bayat, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni Düşünceler", *TÜRKLER*, C.III., Ankara 2002, s.520-526.

verilen tasvirde hareketle mavi gözlü ve al yanaklı olmasından dolayı böyle bir tanımlama yapıldığı düşünülebilir¹². Arkasından kahramanın daha kırk günlük bebekken et ve aş yemesi, konuşması, yürüyüp oyun oynaması anlatılmıştır (Ögel, 2014b: C.I, 131). Destanlarda bu tür olağanüstü durumların abartıyla karışık olarak verildiği görülmekte, ancak gerçekte böyle bir durumun olması zor bir ihtimaldir. Destan kahramanının fiziksel özelliklerine gelince omuz kısmını samurdan, göğüs kısmı ayıdan, ayakları öküzden, bileği kurttan almış ve vücudunun kıllarla kaplı olduğu gibi ifadeler yer veriliyordu (Ögel, 2014b: C.I, 131). Burada da görülüyor ki yaşanan coğrafyadaki güçlü, kuvvetli canlıların özellikleri kahramanda toplanmış olmasının tasviri yapılmış ve hayali bir insan yaratılmıştır.

Yakut Türklerinin destanlarında Er-Sogotoh'la ilgili anlatılan fiziksel özelliklerde çok geniş omuzlu ve enli biri, kolların tıpkı ağaçlar gibi, burnu ise bir ineğin kürek kemiği kadar büyük ve muazzam güçlü ve kuvvetli olduğu yönündedir (Ögel, 2014b: C.I, 117). Fiziksel özelliklerinden dolayı Er-Sogotoh ilginç bir şahsiyet olarak görülmektedir. Olağanüstü şahıslardan biri de Kırgızların kahramanı Manas'tır. Manas doğduğunda vücudu için beyaz renkli ve kemiklerinin de bakır gibi olduğu söylenmiştir (Ögel, 2014b: C.I, 538). Fiziksel özellikleri verilirken Manas'ın da tıpkı Oğuz Kağan gibi gözleri kırmızı, yüzü gömge idi denilmiş ve gözleri akrebe benzetilmiştir. Ayılarla gürleştiği ve çok iri vücutlu olduğu tasvir edilmiştir (Ögel, 2014b: C.I, 540). Destanlarda verilen fiziksel özelliklerde kahramanlar olağanüstü güçlü, kuvvetli ve inanılmaz yüz şekillerine, göz renklerine sahip kişiler olarak verilmiştir. Destanlarda bu şekilde fiziksel özelliklerin detaylı bir şekilde verilmesi ve övülmesi fiziki güce verilen önemden kaynaklanmaktadır (Bayat, 2006: 140). Türkler tasvir yaparken coğrafyada bulunan canlılardan yardım almayı da ihmal

¹² Oğuz Kağan'ın belki de bu renklerde dünyaya gelmesi tanrı tarafından ona hâkimiyet verildiğinin ve tanrının yeryüzündeki emsalinin bir göstergesi olabilir. Mavi yüz göge ve denizlere, kırmızı göz güneşe ve toprağa hâkimiyetinin sembolü ve hükümdarlık alameti olabilir. Sonuçta burada mitolojik bir tasvir olduğunu düşünürsek bunların daha farklı anlamlar taşıdığını da söyleyebiliriz. Bahaeddin Ögel Türklerin gök rengine her anlamı yüklediğini ve ona kutsallıkla karışık saygı duyduklarını söylemiştir. Fuzuli Bayat'a göre destanlardaki kahramanların fiziksel özelliklerinde bulunan renk sembolleri Türk mitolojisinde Tanrı ile bağlantının olduğuna delil olarak sunulduğunu ifade etmiştir. Türk kültüründe milli benliği yansıtan birçok renk simgesi bulunmakta ve bunlar arasında en çok gök(boz), kırmızı, ak, kara, sarı renkler ön plana çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı, C.I, Ankara 2000, s.57-58; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı, C.VI, Ankara 2000, s.377-491; Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.139, 241.

etmemişlerdir. Gerçekte bu kişilerin varlığı bilinmemekte ancak toplumların kültür hazinesi olan destanlar anlatılmaya ve yaşatılmaya devam etmektedir. Dede Korkut Kitabı Türk toplumunda bilgeliği temsil etmesi ve toplumun yaşadıkları olayları barındırması açısından önemli yapı taşlarından biridir. Bu yönüyle Türklerin fiziksel özellikleriyle ilgili ipuçlarına da sahiptir. Dede Korkut Kitabı'nın önemli kahramanlarından Bamsı Beyrek kara gözlü, kara saçlı, sağlam bilekli, aslan gibi güçlü ve heybetli, keskin bakışlı bir yiğit olarak ifade edilmiştir (Ergin, 1980: 83). Ayrıca Kanglı Koca için de iri yapılı ve güçlü kuvvetli anlamına gelen gürbüz er ifadesi önemli bir ipucudur (Ergin, 1980: 129). Deli Dumrul'un da kendisinden güçlü ve kuvvetli kimse olmadığını herkese meydan okuyacak güçte olduğu, kahramanlığıyla ve savaşçılığıyla ünlendiği söylenmiştir (Ergin, 1980: 118). Dede Korkut Kitabı'nda da görüldüğü üzere Türkler için fiziksel olarak güçlü, kuvvetli olmak her şeyden önemliydi. Destanlarımızda kimi zaman böriden (kurttan) türeme hikâyesine, kimi zaman da yol gösterici ve rehber rolüne yer verilmekte bu hikâyenin de gerçekliği tartışılmaktadır. Türklerde böri motifinin kullanılması beden tasviri açısından dikkat edilmesi gerekmektedir. Böri¹³ güçlü, mücadeleci, dayanıklı ve zeki bir hayvandı ve Türkler de börinin bu vasıflarını kendileriyle birleştirerek böri motifini destanlarında, yazıtlarında, sanatlarında kullanmayı bilmişlerdir. Dede Korkut Kitabı'nda da börinin sevildiği ve yüzünün kutlu olduğu düşünülmektedir (Ergin, 1980: 45). Günümüzde dahi insanlar hayatlarında her ne kadar böriden korksa da Türk milleti onda kendisinde var olan güçleri yansıtan bir şeyler bulmuş ve Türkler hakkında bilgi veren yabancı kaynaklarda börinin Türkler tarafından değerli bir canlı olduğunu vurgulamışlardır (Gömeç, 2015: 13).

1.3.5.2. Kaynaklara Göre Türklerin Fiziksel Özellikleri

Türkler söz konusu olunca tam anlamıyla bir portre çizmek oldukça zor olabilmekte özellikle coğrafyanın büyüklüğü, Türk nüfusunun ve boyların da kalabalık olması sebebiyle bir tip üzerinde ortak bir görüş belirtmek zor olmaktadır. Çin kaynakları ve Arap kaynakları Türklerin fiziksel özellikleri hakkında önemli bilgiler vermiş bazen de farklılıkları vurgulamışlardır.

¹³ Orhun Abidelerinde özellikle de Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında böriye kendilerini benzetmeleriyle ilgili: “Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri böri gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2011, s.35, Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.13,37.

Liu Mau-Tsai (2006) Mukan Kağan'ın “*Garip bir görünüşü vardı. Koca bir ayak büyüklüğünde yüzü vardı, yanakları kıpkırmızıydı, gözleri cam bilyeler gibi parlıyorlardı. Doğuştan güçlü, kuvvetli ve kabaydı.*” fiziksel tasvirine yer vermiştir (s.19). Mukan Kağan'ın kuvvetli olması ve fiziksel görünüşündeki farklılıklarıyla ilgili bilgilerin bu kadar net bir şekilde ifade edilmesi gerçekten önemlidir. Liu Yan¹⁴ isimli, Mo-tu Han'ın soyundan geldiği düşünülen genç bir askerin zihni yeteneklerinden ve yakışıklılığından dolayı Çin sarayına girerek hükümdarından saray erkânına herkesin hayranlığını kazanmasında etkili olduğunu dile getirilmiştir (De Groot ve Asena, 2011: 95). Genç bir Türk'ün yetenekli ve yakışıklı olmasının bu kadar etkili bir araç olması ve Çinlilerin beğenisini kazanarak saraya girmesi de son derece önemlidir. Ayrıca bu kişiyle ilgili oldukça güçlü ve kuvvetli, ok atmada da maharetli bir genç olduğu düşünülmekteydi (Gömeç, 2015: 233).

Çin kaynaklarının Vu-sunlarla ilgili verdiği fiziksel özelliklerden görüntülerinin maymunlara benzediklerini, yeşil gözlü, kırmızı veya kızıl saçlı oldukları gibi ifadeler yer verilmektedir (Eberhard, 1996: 105; Taşağıl, 2013: 27). Bu ifade Çinlilerin Türklerden bahsederken kılı ve dünyada çirkinlikle tarif edilen bir hayvana benzetmeleri oldukça yakışsız olmuştur. Ancak maymunların oldukça kuvvetli canlılar oldukları da bilinen bir gerçektir. Kırgızlarda yeşil gözlü, beyaz tenli, kırmızı saçlı ve kişilerin uzun boylu olması dikkat çekicidir (Eberhard, 1996: 67; Taşağıl, 2013: 74,83). Uzun boylu olmaları bazı sporlarda onlara üstünlük sağlayacağı gibi bazen de fayda sağlamamaktadır. Vusunlar ve Kırgızlar arasında güçlü, kuvvetli ve uzun boylu kişilerin çokluğu dikkat çekici olmalıdır ki bu kadar net bir şekilde fiziksel tasvir yapılabilsin. Akdes Nimet Kurat'a (2002) göre Kuman/Kıpçaklar ise, “*Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslara yakın sahalarda yaşamış olan Kuman/Kıpçaklar aslında “sarışın” ve beden yapısı bakımından da çok yakışıklı kimseler idi.*” (s.72). Türkler arasında farklı ten renklerine sahip boyların varlığı da Türklerin sadece tek bir tipte olduklarını ve genellikle ten rengi olarak verilen kara, esmer gibi tasvirlerle uymadığını açıkça göstermektedir. Kuman/Kıpçak ismine¹⁵ batılı kaynaklarda sarı, saman renginde olan sarı saç anlamları verildiği

¹⁴ Liu Yüan'ın kimliği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.229-233.

¹⁵ Kuman/Kıpçak ismiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s.70;

görülmektedir (Taşağıl, 2013: 73-75). Türk boylarından Ding-Ling'lerin ise saçları kıvrıkcık ve tırnakları atlarındaki gibidir, çobanlık yaparak hayatlarını devam ettirirler, vücutları da atlarındakine benzemektedir ve kılla kaplıdır. Atlara benzemeleri sebebiyle çok iyi koşmaktadırlar (Eberhard, 1996: 71). Çin kaynaklarının vücut tasviriyile birlikte hızlı koşucu olduklarının vurgulaması da Türk boyları arasında sportif yetenekleri olduğunu da göstermiştir.

Çin kaynaklarının yanında Arap kaynakları da özellikle beden tasvirleri açısından önemli bilgiler vermektedir. Bazı Arap kaynakları Türklerin saç, göz gibi fiziksel özellikleriyle ilgili vurgu yapmışlardır (Şeşen, 2017: 80,101,132,139,149,156,165; İbn Fazlan, 1975: 62,84). Ancak bazı Arap kaynakları da Türklerin fiziksel olarak güçlü, kuvvetli ve dayanıklı kişiler olduğuna da değinmiştir (İbn Fazlan, 1975: 103,104; Mesudi, 2004: 30; Cahiz, 2017: 43-44,108,109). Mesudi (2004) Türklerin fiziksel özelliklerinin ve yüz şekillerinin birbirine benzemesini ve gözlerinin küçük olmasını coğrafyalarının ve ülkelerindeki havanın soğukluğundan kaynakladığını söylemiştir. Erkeklerin bedenlerinin ve karakterlerinin Türk kadınlarındaki¹⁶ gibi nemli, yumuşak olmasını soğuk olan Türk ülkelerinde güneşin bu kişilerin vücutlarında bulunan nemi kurutamadığı için olduğunu ifade etmiştir (ss.56,194). Mesudi Türklerin yaşadıkları coğrafyanın bedenleri üzerindeki etkisini vurgulamaya çalışmıştır. Ancak bunu yaparken erkekleri kadınlara benzetmesi hatalıdır. Türk kadınlarının Türk erkekleri gibi zorlu coğrafyaya ve hayat tarzına ayak uydurmak için çabaladığını görememiştir. Coğrafyanın bedeninin ve karakterin üzerinde etkili olduğu bir gerçektir ve sürekli olarak hareket halinde olan Türklerin de bedenleri hem hayat tarzına hem de coğrafi şartlara bağlı olarak şekillenebilmektedir. Türklerin güzellikleri, güçlü ve kuvvetli oldukları Araplar tarafından iyi bir şekilde ifade

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s.185-189; Aslı Çandarlı Şahin, *Rus Kaynak ve Buluntularına Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, MSKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2017, s.6-1

¹⁶ Türk kadınlarının kilolu olması Çinlileri de etkilemiş ve bu da Çinlilerdeki güzellik kavramını değiştirmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki Türk kadınlarının hepsinin kilolu olması gibi bir durum çok zor bir ihtimaldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. “*Türkistan kültürünün etkisiyle Çin’deki güzellik kavramında büyük bir değişiklik olduğunu görmekteyiz. Eskiden Çin’de zayıf vücutlu, ince yüzlü kızlar güzel sayılırdı. T’ang hanedanlığında bu güzellik kavramı değişerek, yuvarlak yüzlü, yuvarlak hatlı hanımlar güzel sayılmaya başlanmıştır. T’ang hanedanlığı döneminde yapılmış resimlere dikkatle bakıldığı zaman, yuvarlak yüzlü ve topluca vücutlu hanımlar görülür. Türkistan kültürünün etkisi sonucunda, Çin’deki “güzel kadın” kavramı tamamen değişmiştir.*” Bülent Okay, *Sui-T’ang Hanedanları Döneminde Çin’deki Orta Asya Kökenli Kişiler ve Çin Uygarlığına Katkıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1988, s.161.

edilirken, Çinliler ise tam tersine çirkinliklerini ön plana çıkarmaya çalışmışlardır. Böylece Türkler hakkında farklı kaynakların birlikte incelenmesi gerekliliği bir kez daha kendisini göstermiştir.

Türklerin bedenleriyle ilgili Romalı tarihçiler tarafından yazılan tarihsel kaynaklarda aşağılamaya kadar gidebilecek fiziksel tasvirler yer almaktadır. Ancak bu kaynakların özellikle Avrupa Hun imparatoru Attila'yı gören Priskos dışında hatalı olması güçlü bir ihtimaldir. Çoğunlukla da birbirlerini tekrar etmişler ve bazen de Priskos'un kayıp kısımlarına atıfta bulunmuşlardır. Verdikleri fiziksel özelliklerde Türklerin orta boylu kişiler oldukları, ancak aralarında uzun boyluların da var oldukları, omuz ve göğüs kısımlarıyla ilgili sağlam ve kuvvetli olduklarını ifade etmişlerdir. Ancak kimi zaman abartıyla karışık karalamalar yaptıkları da görülmektedir. Yüzleriyle ilgili genelde çirkinliklerine atıf yapsalar da bazen gözleri ve sakallarıyla ilgili detaylı bilgilere yer verilmiştir (Üstün, 2013: 120; Vaczy, 1982: 54; Grousset, 1980: 39; Rasonyi, 1996: 8). Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın¹⁷ ve halkının tasvirlerine yer veren bu kaynaklar Türkleri kimi zaman bir canavara kimi zaman bir korkuluğa benzetmekten geri durmamışlar, kendilerini medeni bir insan gibi tasvir ederken, Türklere karşı düşmanlıklarını bu şekilde gösterme çabasına düşmüşlerdir. Bu tasvirlerin haklılık payını vermekten ziyade burada Türkler aleyhinde kara propaganda yaptıklarını ifade etmek daha doğru olacaktır.

1.3.5.3. Türklerde Fiziksel Güce Verilen Ehemmiyet

Sporun en önemli yapısı da şüphesiz ki beden ve onun sağlıklı bir şekilde kullanılmasıdır. Spor ile birlikte gelişime açık olan beden, insanların hareket kabiliyetini ve içinde gizli olan cevheri açığa çıkarmak için bir performans ölçümü olarak da görülebilir. Türklerin de bedenini üst düzeyde kullanması onların savaşlarda ve spor faaliyetlerinde göstermiş oldukları performansların yardımcısı olmuştur. Şüphesiz ki Türklerin bu başarılarının birçok sırrı bulunmakta ve sporu hayatlarının merkezinde yer vermeleri bu başarının kilit noktasıdır. Türklerin sportif

¹⁷ Atilla ve Avrupa Hunlarının dış görünüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar –Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı-*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s.119-127; Gyula Nemeth, "Attila ve Hunları", *Atilla ve Hunları* (Çev. Şerif Baştav), Ank. Üni. Basımevi, Ankara 1982, s.101; Sandor Eckhardt, "Efsanede Attila", *Atilla ve Hunları*, (Çev. Şerif Baştav), Ank. Üni. Basımevi, Ankara 1982, ss.125-186; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013: ss.228-235

faaliyetlerinde vücut yatkınlıklarının iyi derecede ve yetenekli kişiler olmalarında herhangi bir kuşku bulunmamaktadır. Bulunulan coğrafyanın da bu yatkınlıkta doğrudan bir etkisi ve zorunluluğu olduğundan Türkler varlıklarını korumak, zorluklarla mücadele etmek, düşmanı yenmek için kuvvetli olma fikri, kuvvetli olmak içinde spor yapmaları gerektiğini iyi biliyorlardı (Tarcan, 1932: 3). Kuvvetli¹⁸ bir insan, kuvvetli bir toplum demekti ve bu devleti ayakta tutmak için önemli bir vasıftı. Türklerin yaşadıkları coğrafya ve hayat tarzı bunu mecburi kılmış ve bebeklikten itibaren buna alışılması için bir çaba sarf etmişleridir.

Türklerde yöneticilerden başlayıp yönetilenlere kadar herkes kendisinin yetiştirdiği hayvanın tüm bedeninden faydalanmaya çalışmıştır. Öyle ki kimi etini yer, kimi derisini giyer, hatta kimisi de postuna sarınırdı. Güçlü ve kuvvetli kişiler etin yağlı ve güzel kısmını, yaşlılar ve güçsüzler ise onlardan arta kalanı yerdı. Bu nedenle güçlü ve kuvvetli olana değer verilir, yaşlı ve zayıflar hor görülürdü (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 1; Liu Mau-Tsai, 2006: 20). Çinlilerin ifade ettikleri sözlerden dolayı Türkleri iyi tanımadıkları görülmekte ve aslında farklı bir tabloyla karşılaşılmaktadır¹⁹. Türklerde yaşlıların hor görülmesinden çok döşekte ve hastalıkla ölmenin Türkler arasında utangaçlık sebebi sayılması farklı bir görüşü ortaya koymaktadır. Bozkır geleneği olan bu durumdan dolayı Türklerin tercihi, çok düşünen, hareket kabiliyeti sınırlı yaşlılardan oluşan bir topluluktan ziyade, her türlü harekete hazır olabilecek akıllı, yetenekli, güçlü ve dinamik gençlerden kurulu bir topluluk olmuştur (Kafesoğlu, 2009: 350). Bu da Türklerde gençlere verilen önemi

¹⁸Kuvvet ve güç ile ilgili DLT’de birçok kelime bulunmaktadır: “*Bilek-liğ*; güç, bilekli, kuvvetli, C.I, s.509; *Küç*; güç, kuvvet, zor, C.III, s.120; *Küçlendi*; kuvvetlendi, C.II, s.252; *Ugan*; her şeye gücü yeten, kadir, C.I, s.77.; *Tamdu*; kuvvetli, alevli ateş; tuturuk, C.I, s.418., *Kür*; yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, C.I, s.324.” vb. kavramlar Türkler arasında kuvvetli ve güçlü kişileri ifade edilirken kullanılabilmekteydi. Codex Cumanicus’ta *kun*, *erk*, *kovat* gibi kavramlar kuvvet anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaare Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini*, (Çev. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s.124,64,115.

¹⁹ Yaşlıların hor görülmesiyle ilgili:”Han elçisi bir ara konuşurken Hsiung-nuların yaşlılara değer vermeme gibi bir gelenekleri olduğunu söyleyince Chung-hang Yüeh, karşılığında Han elçisine: “Han geleneklerine göre kışlaya gönderilmek üzere orduya katılan askerler olduğunda, yakınları kendi arzularıyla sıcak ve kalın elbiseleri ile birlikte en iyi yiyecek ve içeceklerini giden askerlere vermezler mi? diye sormuş, Han elçisi, “evet öyle” diye cevap vermiştir. Yüeh: “Hsiung-nuların başlıca uğraşlarının savaş olduğu açıktır. Yaşlı ve zayıflar savaşmadıklarında dolayı yiyecek ve içeceklerinin en iyisini güçlü ve sağlıklı olanlara vererek kendilerini güvence altına almış olurlar. Bu yolla baba-oğul her biri karşılıklı olarak birbirlerini kollarlar. Bu durumda, Hsiung-nu’ların yaşlıları küçük gördüğü nasıl söylenebilir?” diyerek Türklerin yaşlılara karşı davranışlarını açıklamıştır. *Han Hanedan Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, (Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK, Ankara 2015, s.17.

göstermekte ve bununla devletin devamlılığını sağlamak ve güçlü bir toplum amaçlanmaktadır. İnsan bedeni, hayatın birçok döneminde spora ihtiyaç duymaktadır, zamanla yaşlandıkça ve beden spordan mahrum kaldıkça bunu yapabilecek enerjiyi, kuvveti de bulması zor olmaktadır. Fiziki güce Türklerin bu kadar önem vermesi devletin varlığını korumak amacıyla ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Fiziki güce önem veren Türkler bu amaçla daha küçük yaştaki erkek çocuklarının yetişmesi için koyuna bindirerek biniciliği, kuş, sincab, tilki ve farelere yay çekerek ve ok atarak okçuluğu, biraz büyüyünce tilki ve tavşanları avlayarak avcılığı öğretmeyi bilmişlerdir (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 1; Kafesoğlu, 2009: 221; De Groot ve Asena, 2011: 39; Otkan, 2018: 23) Küçük yaştan başlayarak gençlerin eğitimine çok fazla önem veren Türkler, bu tür spor hareketleriyle gençlerin bedenlerini nasıl kullanacağını öğretmişler ve bu şekilde onları hayata hazırlamışlardır.

Türkistan coğrafyasını egemenliği altına almayı başaran ilk millet Hunlar olmuştur ki, bunu başarabilmenin ve egemenliğini devam ettirebilmenin sırrı da güçlü, kuvvetli ve dayanıklı olmaktan geçmekteydi (Gumilev, 2002: 31). Kuvvetli olmak spor yapmakla ortaya çıkabilirdi ve bu da hem zorluklarla başa çıkmak hem de sağlıklı bir yaşam için gerekliydi. İnsanların bedenini geliştirecek spor hareketleri insanla birlikte ortaya çıkmış ve günümüze kadar değişip gelmiştir. Güçlü, kuvvetli, zeki ve yetenekli olmak Türklerin geleneklerinde son derece önemli bir portre olarak çizilmektedir. L.N. Gumilev (2002) Hunların fiziki güçlerini geliştirmelerinde özellikle basit işlerle uğraşmaları, sürekli avlanmakla vakitlerini geçirmeleri; tertipledikleri askeri yürüyüşlerle de hem erkeklik duygularını hem de vücutlarını kuvvetlendirdiklerini ifade etmekteydi. Ancak Gumilev kendi eserinde bu söylediğiyle çelişmekte çünkü Hunların sosyal ve ekonomik hayatını incelediğinde son derece hareketli bir hayat yaşadıklarını, oldukça ağır işlerle uğraştıklarını hatta spor faaliyetleriyle dahi uğraştıklarını söylemektedir (s.110-113). Türklerin demir işçiliği alanında son derece yetenekli insanlar olması günlük hayatı kolaylaştırdığı gibi bu işin bile ne kadar ağır olduğunu düşünmemiz yeterli olacaktır.

Türklerin buldukları coğrafyaya sığmayıp yayılmaları neticesinde sadece tek bir fiziki tasvirine bağlı kalmak çeşitli riskler içermektedir. Öyle ki Türk denilince genellikle esmer bir insan resmi gözlerde canlanmaktadır. Ancak yazılı eserlerin kıymeti göstermektedir ki Türkler arasında al yanaklı, sarışın, beyaz tenli, mavi gözlü, yeşil gözlü, kızıl saçlı kişilerin varlığı da görülmektedir. Bazen kısa saçlı bazen de uzun saçlı²⁰ olduklarına dair bilgiler verilmiştir. Türklere ait olan beden tasvirlerinin peşinden koşuşturmamızda ki amaç Türklerin spora yatkın vücutlarını göstermekti. Türklerin vücutlarıyla ilgili bilgiler neticesinde Türklerin güçlü, kuvvetli, kimi zaman iriyarı, kimi zaman uzun boylu olmaları yapılan sporlar açısından son derece kritik öneme sahiptir. Sporların bedene uygun olması gibi beden de spora uygunluğunu düşünürsek, Türkler açısından vücudunu spora hazır hale getirmeleri gerektiğini bildiklerini söyleyebiliriz.

1.4. Türklerin Sosyal ve Askeri Açısından Sportif Faaliyetlerine Genel Bakış

1.4.1. Törenler, Eğlenceler ve Spor

Sportif faaliyetler insanoğlunun yaşamı boyunca devam eden serüveninde daima önemli bir yer tutmuştur. İnsanoğlu, bu faaliyetlerde ister icra eden, ister organize eden ve yahut sadece izleyici olarak büyük bir haz duymaktan kendisini alamamıştır. Sportif faaliyetlerin Türkler için anlamına bakacak olursak bunun bir eğlenceden ziyade, hayat tarzı haline geldiği görülmektedir. Spor doğası gereği güçlü, hareketli ve çevik olmayı zorunlu kılan bir disiplin olarak Türk topluluklarının yaşam tarzında ister istemez yerini almıştır. Kendine has zorlukları bünyesinde barındıran bozkır yaşamı içinde Türklerin savunma, taarruz, barınma ve beslenme alışkanlıkları doğrudan doğruya sporla iç içe olmalarını sağlamıştır.

Türk toplulukları arasında görülen sportif faaliyetlerin genel itibarıyla bir takım tören ve merasimlerde tatbik edildikleri anlaşılmaktadır. Bir kısmı dinî bir nitelik taşıyan bu törenlerin bazen de eğlence amaçlı yapıldıkları görülmektedir. Bu nedenle, bu etkinlikleri dinî ve dinî olmayan etkinlikler olarak sınıflandırmak mümkündür. Dinî etkinlikler arasında cenaze ve ölü gömme törenleri, atalar için yapılan saygı törenleri sayılabilir. Dinî nitelik taşımayan ve genellikle eğlence amacı güdülen etkinlikler ise

²⁰ Türklerin uzun saçlı olması Çin kaynağında *Pei-fa* tabirine yer verilmiş ve anlam olarak da sarkan saçlar anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.19.

devletin veya halkın düzenlemiş olduğu av törenleri, toy merasimleri gibi eğlenceler, törenler olarak sınıflandırılabilir. (İzgi, 2014: 115,81). Türklerin gerek dinî ve gerekse de eğlence amacı güderek yapmış oldukları sportif faaliyetlere farklı isimler vermeleri söz konusu olsa da bunlara bir bütün olarak yaklaşmak ve bu şekilde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Şimdi bu tören, merasim ve eğlenceler hakkında kısa bilgiler vermek istiyoruz.

Bayram²¹, Kurultay²², Kengeş (Keneş)²³, Toy²⁴, Şölen²⁵ gibi isimlerle anılan bu etkinlikler Türk eğlence kültürünün vazgeçilmezleri arasında yer almaktadır. Bu etkinliklerde Türkler çeşitli sportif faaliyetleri uygulanmaktadırlar. Codex Cumanicus'ta eğlence, eğlenmek gibi kavramlara karşılık olarak *cırğa*, *cırğagıl*,

²¹ DLT'de Bayram; "Beyrem; Oğuzca. Bunun, sevinç ve eğlence günü demek olan 'bedhrem' kelimesinden bozulmuş olduğunu sanıyorum. Çünkü İslamlıktan evvel bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Eğer olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi." Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev.Besim Atalay), TDK, C.III, s. 176., "Bedhrem; halk arasında gülme ve sevinme. Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman 'bedhrem yer' denir ki 'gönül açan yer' demektir." Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev.Besim Atalay), TDK, C.I, s. 484.

²² Kurultay; "Türkçe kurul ve Moğolca tay ekiyle oluşmuş bir sözdür. Bugünkü Türkçemize bu deyim, Çingiz Han Devleti'nden girmiştir. Kurultay bir "Danışma Meclisi"dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.97; Köken Bilim sözlüğünde ise Kurultay; ulusal toplantı, genel toplantı, kongre gibi anlamlara yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*, TDK, Ankara 2007, s.577.

²³ Kengeş(Keneş);DLT'de kenğes; İşlerde danışma, görüşme, düşünme, müşavere anlamlarına gelmektedir. Ayrıca DLT'de Kengeşdi; "ol manğa kengeşdi" yani o, benimle danış etti, danıştı, müşavere kıldı. Kısacası danışma anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev.Besim Atalay), TDK, C.III, s.365, 394. Kengeş, Oğuz Türkçesinde kurultay kelimesine karşılık olarak kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.97.

²⁴ DLT'de Toy ile ilgili "Ordu kurağı, ordu karargâhı. Bu sözden alınarak "Xan toy" denir ki, "Hakanın ordu kurduğu yer" demektir. Bunu Oğuzlar bilmezler". Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev.Besim Atalay), TDK, C.III, s.141; Codex Cumanicus'ta toy kavramı ziyafet olarak yer almaktadır. Hatta "toyga ünde / ziyafete çağırmaq, elbek mengü toy / zengin, ebedi ziyafet" cümleleri de geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaare Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, (Çev. Kemal Ayaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s.194,61., Köken Bilim sözlüklerinde Toy, çadırların ve topluluğun toplanma alanı, şölen, bayram ve düğün ziyafeti olarak ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, s. 566; Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*, TDK, Ankara 2007, s. 921.

²⁵ Şölen sözü Türkçeye, Moğolca şülen kavram aracılığıyla girmiştir. Moğollarda sabah çorbası ve yemek anlamına gelmektedir. Ayrıca Moğollarda yoksullar için alınan vergi anlamına da gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.118., *Moğolların Gizli Tarihi*, TTK, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 1986, s.202; DLT'de Şölenle ilgili sugdıç kavramına rastlanılmakta o da "kışın dostlar arasında yapılan şölen, gezek ziyafeti" anlamını taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev.Besim Atalay), TDK, C.I, s. 455; Köken Bilim sözlüğünde ise Şölen; eğlenmek veya bir olayı kutlamak amacıyla birçok kimsenin bir araya gelerek yedikleri yemek anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*, TDK, Ankara 2007, s.848.

tafaruç, *yirga* kavramlarına denk gelmektedir (Grönbech, 1992: 46,175,229). J. P. Roux (2007)'a göre Hunlardan geriye kalan kavramlardan olan “*strava*”²⁶ Türkçe ve Got dilinde anlam olarak şölen manasına gelmekteydi (s.76). Hunların düzenledikleri bütün eğlenceleri için *strava* ya da şölen kavramını kullanmamışlardır. Ayrıca bazı araştırmacılar *strava* kavramının anlamının şöleden farklı olarak defin ile ilgili olduğunu öne sürmektedirler (Ahmetbeyoğlu, 2016: 59). Türklerin eğlencelerini ifade ederken Çin kaynaklarında kimi zaman *bayram* kimi zaman *tören* veya *şenlik* kavramlarına rastlanmaktadır. Esas itibariyle Türkler eğlenmeye düşkünlü ve bayramlar, kurultaylar, toylar, evlenmeler, ergenlik çağına giren hakanın çocuğunun erginlenme törenleri, elçi kabulleri, antlaşmalar, yeminler, yas ve ölü töreni gibi etkinlikler eğlenmek için hep bir araçtır (Roux, 2007: 140). Bu tür etkinlikler onları bir araya getirmiş ve toplumda birlikteliği arttırdığı gibi halkın moralini yükseltmiş, bu şekilde insanların sosyalleşmesini sağlamıştır. Türkler farklı amaçlar için toplansalar da eğlenmekten de geri durmamışlardır.

Türkler şüphesiz millet olmanın ve birliktelik duygusunun ağır basmasıyla hayatın akışında var olan acıları, üzüntüleri, sevinçleri hep birlikte yaşamış ve bu durumlara birlikte göğüs germişlerdir. Konargöçer hayat tarzının bu insanlara öğretmiş olduğu güzel ve büyük bir ders olarak tembelliği ve kaderciliği hayatlarında hep ikinci plana atmışlardır. Türkler eğlence zamanında eğlenmeyi, cenaze gibi durumlarda ise yas tutmasını bilmişlerdir (Gömeç, 2016: 51).

1.4.1.1. Mevsimsel Törenleri

Konargöçer Türkler bir yılı dört kısma ayırırlardı ve bunlara köklem, yaz, güz ve kış isimlerini verirlerdi (Koca, 2002a: C.III, 54). Türkler, bahar aylarının gelmesiyle dağlarda bulunan karların da erimesi sonucunda sürüleri için kıymetli olan otlaklara ve suya kavuşmaktaydılar. Sonbahar gelince ise kar yağışının daha az olduğu ve çok zorlanmadan yiyecek bulabilecekleri bölgelere çekilmek zorundaydılar (Gumilev, 2002: 42). Türklerin hayat tarzından dolayı mevsim değişikliklerine dikkat ettiklerini ve buna göre hangi mevsim gelirse gelsin ona göre hazırladıklarını görüyoruz.

²⁶ Priskos'un eserinde *strava* cenaze yemeği olarak geçmektedir. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyah Priskos*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.118; *Strava* kelimesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, *Ath Şehirliler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 59.

Yaşanılan coğrafyanın da etkisiyle iklim değişiklikleri Türkler için ekonomik nedenlerden dolayı büyük bir öneme sahipti. Konargöçer hayatın can damarı olan hayvancılık ve ziraatle uğraşmaları, iklimin Türkler açısından öneminin görülmesine yardımcı olmaktadır (İzgi, 2014: 115). Türklerin hayat tarzından dolayı iklimi hesaplayarak hareket ettiklerini ve hatta törenlerini düzenlerken iklime göre kararlar verdiklerini görmekteyiz. Türkler mevsimlerin geçiş dönemleri temel olarak bayramlarını, ilkbahar, güz ve yaz mevsimlerinin başlarında ve sonlarında düzenledikleri törenlerle kutlardı (Çay, 1988: 47).

Türklerin kışın hava şartlarından dolayı hareket kabiliyeti sınırlanmaktaydı ve birçok durumdan mahrum kalmaktaydılar. Hareket kabiliyetinin sınırlanması Türkleri ekonomik ve sosyal yönden olumsuz etkilemekteydi. Kışın bitmesiyle Türklerin mahrumiyetten kurtulması ve hareket özgürlüğüne kavuşması, yeniden doğmuşçasına onlar için bir nevi bayram olarak görülürdü ve kutlanması gereken bir şölen olarak düşünülürdü (Koca, 2002a: C.III, 52-53). Türklerin kış ikliminden kurtulması veya yeni bir mevsime merhaba diyerek kutladıkları bahar bayramları arasında çeşitli isimlendirmeler yapılmış ve *Ergenekon/Nevruz* ismi daha çok ön plana çıkmıştır. Ergenekon kimi zaman bir destan adı kimi zaman ise bayram adıdır. Türk kültür tarihinin geleneklerinden olan ve Türklerin Ergenekon'dan çıkışını temsil eden 21 Mart tarihini "*Yeni Gün*" olarak adlandırmışlar ve yeni bir mevsimin gelmesiyle geleceğe ümitle bakmayı bilmişlerdir (Kafalı, 1995: 26). Her ne olursa olsun bu isim Türklerin hayatlarında bir dönüm noktasıdır, var oluşlarının delilidir. Türkler için bu denli önemli bir bayram olan Ergenekon'a yüklenen anlam da diğer törenlerden farklı bir şekilde değerliydi. Ergenekon törenlerinde Türkler arasında geleneksel olarak yapılan güreş, at yarışları ve diğer atlı oyunlar, okçuluk, güç gösterileri gibi sportif faaliyetler devam ettirilmiş ve toplumun birlikteliğine güç katmak ve toplumu diri tutmak amacıyla bu tür etkinlikler yapılmıştır (Gömeç, 2014: 254; Çetin, 2004: 200). Çeşitli adlarla kutlanmaya devam eden Ergenekon bayramı Hunlardan başlayarak Türk coğrafyasının birlikteliğini temsil eden bir unsur olmuştur. Bu bayramın İran menşeli bir gelenek olduğunu iddia edilmektedir. Lakin İslami dönemdeki ilk kayıtlar incelendiğinde, Firdevsi'nin Şehnamesi de dâhil olmak üzere bu bayramla ilgili bilgiler ancak XI. yüzyıl kaynaklarında bulunabilmektedir

(Genç, 1995: 16). Türklerin ise çok uzun zamanlardan itibaren Ergenekon bayramını kutladıkları bilinmektedir.

Çin kaynaklarında Hunlar ve Kök Türkler arasında bahar bayramının, yılın beşinci ayın ortalarında kutladıklarını ve Tamir Nehri kenarında toplanıp koyunlarını ve atlarını keserek Tengriye kurban sunduklarını söylemişlerdir. Bu dönemde erkeklerin gülle attığını, kızların ise tepük oynadıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca şarkılar söyleyerek eğlendikleri bilinmektedir (Eberhard, 1996: 76,87; Liu Mau-Tsai, 2006: 23,64,590; Koca, 2002a: C.III, 51). Kök Türklerde toplumun bir araya geldiği bu törenlerde ayrıca devlet meselelerini de görüşüyorlardı (Vasary, 2007: 99). Uygurlar da kendisinden önce Türkler arasında yapılan beşinci aydaki bahar bayramını Tojen Irmağı yakınında kutlayarak devam ettirmiştir (İzgi, 2014: 119).

Çin elçisi Wang Yen-Te'nin seyahatnamesinde Uygurlarda düzenlenen üç ayrı festivale yer verilmektedir. *Han-shih Festivali* adında üçüncü ayın dokuzunda soğuk yemek festivali düzenledikleri bilgisi bulunmaktadır. Bu festivalde evlerdeki ve etraftaki ateşler söndürülerek bir gün boyunca ateş yakılmazdı ve daha önceden yapılan yemekler soğuk bir şekilde tüketilirdi. İkinci olarak da *She* adında yaz dönencesinde toprağa kurban verilerek yapılan festivaldir. Üçüncüsü de *Tung-chih* adıyla kış dönencesinde yapılan festivaldir ve yaz dönencesinde yapılan festivalden daha büyük bir festivaldir. Bu festivallerde Uygurların birbirlerini ıslatarak su savaşına benzer sportif oyunlar oynadığı da bildirilmektedir (İzgi, 2000: 59-60). Uygurlarda yapılan bu üç festivalin özellikle mevsimsel değişiklikler dikkate alınarak yapıldığını görmekteyiz. Türklerin her zaman mevsim değişikliklerini takip ettiklerini ve mevsimlere göre özellikle de kışa hazırlık olarak ihtiyaçlarını gidermeye çabaladıkları düşünülmektedir. Çin Kaynaklarında Kang²⁷ Krallığında ise altıncı ayın birinci günü yılbaşı olarak kabul edilir ve yılbaşı günü erkekler tıraş olur, daha sonra bütün halk temizlenir, en güzel elbiselerini giyerlerdi. Bu günde özellikle başkent in doğusunda bulunan bir ormanın girişinde yedi gün süreyle sportif faaliyetler düzenlenirdi. Yedinci günde atış yarışmaları yapılır ve aralarında en başarılı olan kişi bir günlüğüne kral olur ve gün sonunda gök tanrıya saygı

²⁷ Kanglılar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö.III- M.S.X Asır)*, TTK, Ankara 2014, s.62.; Osman Yorulmaz, "Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi", *İÜ. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, S.43, 2006, s.83-104.; Osman Yorulmaz, "Moğol İstilasına Kadar Kanglılar/Kaklılar", *Bilig*, S.40, 2007, s.195-222.

gösterirlerdi (Chavannes, 2013: 183). Türkler başka bir bahar bayramı olarak Mayıs ayının dokuzunda *örüs sara*²⁸ adlı bir bayram kutlamışlardır (İzgi, 2014: 119). Bu bayram Türklerin hayvancılıkla uğraştıklarından dolayı sürülerini otlatmaya çıkarmaları sebebiyle kutlanmaktaydı. Türklerin bahar mevsimine olan ilgisi, özellikle yaşadıkları coğrafyadaki kış ikliminin zorlayıcı etkisinden kurtularak kendileri için doğanın sunduğu olanaklara hasret kaldıklarından bir kavuşma gibi görülürdü. Bu bayramlarda yapılan sportif etkinlikler de bahara kavuşmanın sevinç gösterisinin ifade biçimidir. Türklerde ayrıca güz bayramı olarak *sagan sara* (ak ay) ve *abası ısıga* (kötü ruhlara saç) bayramı adıyla iki bayram daha kutlanmıştır (İnan 1986: 97; Gömeç, 2014: 255). Bu iki bayramın belki de Türklerin yaz mevsimine vedasını bir şekilde gösterdiğini ve kış mevsimine girilmeden hemen önce kutlandığını söylenebilir. Yapılan bayramlar, ne zaman olursa olsun Türkleri bir araya getiren dini ve milli birer mevsimsel etkinliklerdir. Bayramların Türkleri bir araya getirdiği gibi bu etkinliklerde sportif faaliyetler yapmaları bayramların Türk sporunun uygulanma alanlarından biri olduğunu göstermektedir. Türkler mevsim geçişlerini takip ederek birlikte oldukları bu bayramları fırsat bilerek devlet işleriyle ilgili görüş alışverişi de yapmayı aksatmamışlardır.

1.4.1.2. Resmi Devlet Törenleri

Türk tarihinde devletler tarafından yapılan tören denilince ilk akla gelen kuşkusuz ki kurultay ve kengeş'dir. Türk tarihinde önemli bir yeri olan kurultay ve kengeş devletin birliktelik duygusunun aşılandığı ve bütün boyların hâkimiyet altında olduğu devlete bağlılığını bildirdiği etkinlikler olarak da yapılmıştır. Bu iki etkinlik diğer yapılanlardan farklı olarak özellikle devlet yönetimi ve askeri idareyle ilgili bilgilerin, durumların konuşulup, görüşüldüğü ve kararlara bağlandığı meclislerdir. Kurultayların önemli noktalarından biri şüphesiz yöneticilerin ve yönetilenlerin bir araya gelmesi ve kaynaşmasıdır (Ögel, 2016: 100). Kurultaylar aracılığıyla Türklerde halkın doğrudan olmasa da dolaylı olarak yönetimde söz sahibi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kurultaylar siyasi olduğu kadar sosyal olarak da hem devlet açısından hem de toplum açısından değerli toplantılar olduğu aşikârdır. Bu toplantıların da dini, savaş ve barış, elçi görüşmeleri, isyanlar, göçler, gibi çeşitli

²⁸ Örüs sara bayramı; sürüleri otlatmaya çıkarma ayı olarak kutlanmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 1986, s.97.

sebepleri bulunmaktaydı²⁹. Türklerde tarihin birçok döneminde düzenlenen kurultaylarda birlikteliklerin pekiştirildiği, boyların ve insanların kaynaştırıldığı, kimi zaman savaş zamanların belirlendiğini kimi zamanda kağan seçiminin yapıldığı toplantılar olması nedeniyle çok fazla önem verilmekteydi (Yuvalı, 2015: 221) Diğer Türk devletlerinde de kurultaya benzer devlet işlerinin görüşülüp karara varıldığı toplantılar yapıldığı bilinmektedir. Ancak bunların hepsinin kurultay niteliğinde olduğunu söylemek biraz zor bir durumdur (Kafesoğlu, 2009: 261).

Hunların düzenlemiş olduğu kurultaylarda bağlı bulunan bütün boylar bir araya gelerek ülke sorunlarını tartışmakta, çözümler aramakta, sayımlar yapılmakta, askeri harekâtlarla ilgili bilgiler konuşulmakta ve hatta kağan seçimleri de yapılabilmekteydi. Bu tür kurultaylarda bunlar yapılırken at yarışları, güreşler ve diğer sportif etkinliklerin yapıldığını ve toplumun burada keyifli zamanlar geçirdiğini bilinmektedir (Otkan, 2018: 27). Hunların toplantı yerleri hakkında farklı şekillerde ve yerlerde tahminde bulunmaktadır³⁰. Kök Türk ve Uygurlarda da Hunlarınkine benzer kurultaylar toplandığı ve çeşitli eğlenceler yapıldığı görülmektedir (Ögel, 2016: 102).

Çin kaynaklarında yer alan bilgilere göre Hunların düzenli olarak her yılın ilk ayında bağlı bulunan beylerinde katılmasıyla kağanın (ch'an-yü/shan-yü³¹) otağında küçük bir kurultay düzenlenerek tören veya bayram yaptıkları ifade edilmektedir. Aynı şekilde beşinci ayda da Hunların en büyük kurultayının Long-cheng adıyla anılan yerde kurbanlar keserek yaptıkları üzerinde durulmuştur. Sonbahar gelince de hayvan ve insan sayımıyla birlikte atlarının da semirdiği zamana denk gelen Büyük Tai-lin Kurultayı yaptıklarını söylemişlerdir (Otkan, 2018; 26,67-68; Han Hanedan Tarihi Hsiung-nu(Hun) Monografisi, 2015: 8). Yani bu kurultayı sonbaharda atların kuvvetlenmesi için besiye çekildiklerinde bir araya gelerek kutlamaktaydılar ve Çin kaynakları bu kurultayın Siyenpilerin eski bir adak töreni olduğunu ifade etmiştir.

²⁹ Kurultayların toplanmasındaki nedenlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.105-109; Konuralp Ercilasun, "Asya Hunlarının Toplantılarının Niteliği ve Zamanları", *Türk Kültürü*, TKAE, Ankara 2014/2, s.1-13.

³⁰ Kurultay yerleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Kürşat Yıldırım, "Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında", *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*, 2016/2, s.197-209; Konuralp Ercilasun, "Asya Hunlarının Toplantılarının Niteliği ve Zamanları", *Türk Kültürü*, TKAE, Ankara 2014/2, s.1-13.

³¹ Ch'an-yü unvanı Türklerde imparator, kağan gibi kullanılan önemli bir unvandır. Çince çeşitli okunuşlara sahip olan tanhu, şan-hu, şan-yü gibi unvanların hepsi aynı anlamdadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul 1988, s.37-39.

Törende özellikle ormanlık alanda ağaçların etrafında atla üç kez dönüldüğü bilinmektedir (Liu Mau-Tsai, 2006: 234).

Oğuz Kağan Destanında Oğuz'un oğullarına hanlık vermesiyle ilgili olarak şölen düzenleyip beylerini, halkını çağırıp kurultay düzenlediği ve büyük otağda oturduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır (Ögel, 2014b: C.I, 144). Türklerde düzenlenen kurultaylar devletin halkla birlikteliğinin en güzel sembollerinden biridir ve Türklerin halkına verdiği değerın göstergesidir. Mo-tu'nun Hun devletinin başına geçtiği zaman Tung (Doğu) Hu'lar güçlü olmalarından dolayı elçi göndererek bazı isteklerde bulunmuşlardı. Mo-tu bu istekleri devletin ileri gelen beyleriyle görüş alışverişi yaptıktan sonra şahsına ait olduğunu ifade ederek kabul etmiştir. Ancak Tung (Doğu) Hu'lar Mo-tu'dan Hunlara ait olan bin li'den (415km)³² daha fazla büyüklükte bir toprak parçasını istemişlerdir. Mo-tu yine karar vermeden beyleriyle görüşmüş ve beylerinden bazıları bu kıymetsiz toprak için komşularıyla aralarının bozulmamasını istediklerinden kabul etmesini önermişlerdir. Mo-tu bu teklifi yapanlara öfkelenmiş ve tarihe geçen şu sözünden sonra *“Toprak ülkenin temelidir, nasıl olurda verilebilir.”* diyerek hepsinin boynunu vurdurmuştur (Han Hanedan Tarihi Hsiung-nu(Hun) Monografisi, 2015: 6-7; Otkan, 2018: 65-66, Ögel, 2015: 158-159). Mo-tu bu kurultaylarda beylerine danışmayı ihmal etmeyerek sağlıklı kararlar almayı amaçlamış ve netice de son sözü yine kendisi söylemeyi bilmiştir. Priskos, Avrupa Hunlarında Attila'nın iki divana sahip olduğunu ifade ediyordu ve Attila'nın elçilik heyetiyle birlikte gönderilecek mektubu komutanlar toplanarak kâtiplere yazdırıyorlardı (Ahmetbeyoğlu, 2017: 49,51). Burada komutanlara danışıldığı ve kararların bu şekilde alındığı yorumu çıkarılabilir. Bilge Kağan'ın Budist tapınaklar yaptırmak istemesi üzerine Tonyukuk'un Türklerin hayat tarzına uymadığını söyleyerek vazgeçirdiğini Çin kaynaklarından öğreniyoruz (Liu Mau-Tsai, 2006: 594). Türk kağanlarının karar almalarında kendisine yardımcı olan kurultay ve ileri gelen beyler Türk siyasi ve sosyal hayatında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Peçeneklerde ve Oğuzlarda bir işi çözebilmek için birbirlerinin görüşlerini aldıklarını bilinmektedir. (Kurat, 2002: 57; İbn Fazlan, 1975: 30). Bu da bize Türklerde ne olursa olsun birbirleri arasında fikir alışverişinde bulunmayı ihmal

³² Ölçü birimleri tablosuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, TTK, Ankara 2012, s.113.

etmediklerini göstermektedir. Kurultaylarda bir araya gelen beyler ve boylar birkaç gün süren toylardan sonra kendi hâkimiyetleri altında buldukları bölgelere geri dönüyorlardı (Ercilasun, 2014: 12).

Kurultay ve toyda kimi zaman aynı anlamda da kullanılmaktadır. Sebebi de toyun Türklerin yapmış olduğu etkinlikleri kapsamından dolayı kaynaklanmaktadır. Ancak kurultay veya kengeş ile toy arasında ince bir çizgi bulunmakta olup bu da devlet işleriyle ilgili kısmı içermektedir. Bilindiği üzere kurultaylardan sonra toy yapılmaktadır ancak yapılan her toyu kurultay olarak ele almak doğru olmayacaktır (Erdoğan, 2018: 115). Çünkü kurultay devlet işlerinin görüşüldüğü bir meclis veya tören iken toy daha çok eğlence amaçlı ve daha büyük bir törendir.

Türk tarihinde toy düzenleyebilmek de tecrübe ve bilgi gerektiren bir durumdu ve Türkçe bir deyim olarak toy verdi (berdi), toy kıldı şeklinde kullanılırdı (Ögel, 2016: 111). Toy vermek deyimini etkisini yitirmeden kullanılmaya devam etmektedir. Türklerde ise toy çoğunlukla ad verme, düğün, tahta çıkış gibi olaylardan sonra düzenlenmekteydi. Oğuz-Han'ın bütün boyları kendi hâkimiyeti altına aldıktan sonra otağını kurdurup akrabalarını, beylerini çağırarak toy düzenleyip şölen verdiği destanda geçmektedir (Ögel, 2014b: C.I, 185,222). Bilindiği üzere toylara ve kurultaylara kağanın ailesindekiler ve boy beyleri katılırdı. Dede Korkut'ta ise düzenlenen toyların çeşitleri oldukça fazlaydı. Bunlardan askeri olarak başarı ve kutlama toyları, yemin, uğurlama, karşılama toyları, ilk av toyu, düğün toyu, ölüm toyu, ad verme toyu, dilek toyu gibi birçok isimler verilmiştir (Ögel, 2001: 773). Dede Korkut kitabında Bayındır Han her yıl bir defaya mahsus Oğuz beylerini davet edip, misafir eder ve onlara kurbanlar keserek ziyafet verirdi (Ergin, 1980: 21). İlk av toyu ile ilgili olarak Dede Korkut'ta Kazan beyinin eşi Burla Hatun oğlu Uruz için kurbanlar kesiyor ve Oğuz beylerini davet ediyor (Ergin, 1980: 103). Dede Korkut kitabında Kazan beyin askeri başarı ve kutlama toyu olarak yedi gün yedi gece şölen yaptığını bildirmektedir (Ergin, 1980: 115). Türkler arasında ziyafet vermek gerçekten önemliydi ve bunu yapabilmek için şüphesiz ki maddi olarak güçlü olmak gerekliydi. Faruk Sümer (1972)'e göre Dede Korkut'ta geçen Bay Biçen, Bay Püre ifadesi bir zenginlikleri sebebiyle verildiğidir (s.392). Manas destanında da toyla ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Hatta Manas ile Alman-Bet'in tanışmaları ve bu tanışmadan dolayı Manas, Alman-Bet şerefine toylar verir, şölenler yapar.

Sonrasında ise at yarışları yapılır, eğlenirler (Ögel, 2014b: C.I, 551). Türklerde var olan kurultay, toy ve şenliklerin İslam'ın kabulünden sonra Selçuklularda da devam ettiğini ancak değişik adlarla yapıldığını söyleyebiliriz. Selçuklularda toy diyince özellikle yağmalı toylar daha çok ön plana çıkmıştır³³ (Sümer, 1972: 104).

Türklerde bazen elçiler için de eğlenceler düzenlenmekte ve sonrasında yemekler verilmektedir. Hunlar zamanında Çin ile karşılıklı elçiler aracılığıyla mektuplar gönderildiği bilinmektedir. Bu mektuplarla birlikte çeşitli hediyeler de sunulmuş ve evlilik yoluyla antlaşmalar imzalandığı da olmuştur. Ancak zaman zaman karşılıklı elçilerin gönderilmeyişi askeri hareketlenmelere de sebep olmuştur (Han Hanedan Tarihi Hsiung-nu(Hun) Monografisi, 2015: 11-15). Priskos'un Attila'nın sarayında düzenlenen ziyafete katılması ve ardından eşinin de elçilik heyetine ziyafet vermesi elçilere verilen önemi göstermektedir (Ahmetbeyoğlu, 2017: 49-52). 711 yılın da Mo-ço (Kapgan) elçi Ho Feng-ya için, 725 yılında ise elçi Yüan Çen onuruna Bilge Kağan'ın hatunu, Köl Tigin ve Tonyukuk ile birlikte çadırında bir kutlama yemeği verdikleri bilinmektedir (Liu Mau-Tsai, 2006: 544-545). Bunun gibi örnekler Çin kaynaklarında da yer almaktadır ve aynı şekilde Çinliler de kendilerine gönderilen Türk elçilere şölen düzenlemektedirler (Chavannes, 2013: 77,377). Türklerde ve Çinlilerde elçiler için çeşitli törenler, ziyafetler düzenlendiği görülmekte ve buralarda kimi zaman sportif etkinliklerde yapılmaktadır

Ad verme toyu da Türkler arasında oldukça önemli bir yerdedi. Oğuz Kağan Destanı'nda oğullarına ad verdikten sonra toy yapıp şölen verdiği geçmektedir (Ögel, 2014b: C.I, 134,177). Ayrıca Türkmenlerin Şeceresinde (Şecere-i Terakime) de ad verme ile ilgili olarak Kara-Han'ın oğluna Oğuz ismini koyarken toy verdiği ve Erki (İrki)'nin Han oluşu ve oğlu Tuman'ın doğup ad verme toyunun bir ay sürdüğü ile ilgili bilgiler vardır (Ögel, 2014b: C.I, 257; Ebulgazi Bahadır Han, t.yok: 26,59). Dede Korkut'ta da ad verme toyu hem Dirse Han'ın oğluna boğayla mücadelesinden sonra Boğaç adının verilmesinde hem de Pay Püre Bey'in oğluna Bamsı Beyrek adını verdikleri kısımda geçmektedir. Ad vermeden sonra Beyrek ve diğer yiğitler avlanmaya çıktılar (Ergin, 1980: 25-26,64). Bu tür ad koyma ve ardından toy verip

³³ Yağmalı Toylar; Oğuzlar bu toylarda özellikle ilk gün altın, gümüş ve ipekten olan eşyaları, ikinci gün pirinç, tunç, bakır ve demir eşyaları, üçüncü günde ise yatak, yastık içlerini, küpleri, çömlükleri, kapı ve çerçeveleri alıp götürürlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ank. Üni. DTCF Yayınları, Ankara 1972, s.116.

şenlikler yapılması Türk tarihinin birçok döneminde görmek mümkündür. Türklerde önemli bir gelenek olarak çocuklarına ad veren devlet büyüklerinin daha sonrasında bunu kutlamak için çeşitli törenler yaptığı bilinmektedir. Bu durum günümüzde de Türkler arasında çocukların doğumundan sonra İslamiyet'in kabulü ile birlikte mevlit okutulmasına dönüşmüştür.

Toyların zaman zaman düğün törenlerinde düzenlendiğini de görülmektedir. Dede Korkut'ta küçük düğün olarak nişan anlaşılırken, evlenme toyuna büyük ve ulu düğün denildiği anlaşılmaktadır (Ergin, 1980: 75; Ögel, 2001: 269). Çin kaynaklarında Türklerde cenaze töreninde en güzel elbiselerini giyen kişiler arasında bir erkek bir kızı beğendiye onu aile büyükleri aracılığıyla istiyordu ve aileler bu evliliğe razı oluyorlardı (Liu Mau-Tsai, 2006: 23). Manas'ın Kanı-key ile düğünlerinde toy yapılmasına ve çeşitli sportif yarışmalar düzenlenmesine de değinilmiştir (Ögel, 2014b: C.I, 557). Er-Töştük'ün Urum-Han'ın kızı Ak-Çenem'le evlenmek istemekte ve Urum-Han büyük bir toy yaparak onları evlendirmektedir (Ögel, 2014b: C.I, 589). Dede Korkut kitabında Oğuzlar döneminde evlenen erkek bir ok atar ve okun düştüğü yere gelin odasını kurması gerekirdi. Beyrek Han, Banu Çiçekle evlenince bir ok atıp okun düştüğü yere odasını kurmuştur (Ergin, 1980: 71-72). Düğünlerde ok atmak sportif faaliyetler arasına girmiştir ve zamanla gelenek haline gelmiştir. Hatta düğünlerde güveyin arkadaşları tarafından yüzüğüne ok atışları yapıldığı bilinmektedir (Ergin, 1980: 85, Sümer, 1972: 404). Dede Korkut kitabında savaştan galip çıkan Bamsı Beyreğin kırk yiğidine, Kazan ve Bayındır han kızlarını, Beyrek de yedi kardeşini vererek düğün toyu düzenlediler (Ergin, 1980: 92-93).

Türklerde evlenme törenleri de büyük öneme sahipti ve bunlar içinde çeşitli sportif etkinlikler de düzenlenip eğlencelere yer verilmekteydi. Türk tarihinde evlenmek isteyen erkeklerin evlenmeden önce cesaretini, çeşitli yeteneklerini göstermesi gerekmekte ve evleneceği kızın da çeşitli sportif faaliyetleri yapabilmesi gerekmekteydi. Kızlarda evlenmeden önce bu tür faaliyetlerle eşlerini hem sınamakta hem de seçebilmekteydi (Sağol Yüksekaya, 2015: 199). Bu Türklerin konargöçer hayatının ve ordu-millet şeklindeki yaşayışlarının bir sonucu olarak görülmekteydi.

Türklerin yapmış oldukları eğlenceleri, toyları, kurban törenleri, şölenleri aslında sosyal devlet anlayışına da uygun düşmekteydi. Çünkü Türklerde kağanın görevleri arasında açları doyurmanın olduğunu da unutmamak gerekir (Gömeç, 2011: 234). Bununla ilgili özellikle Orhun Abidelerinde kağanların açları doyurmak, çıplakları giydirmek, fakirleri zengin ettiklerini ifade eden görevlerine atıflar bulunmaktadır (Ergin, 2011: 19,43,59; Orkun, 2011: 27, 37,43). Dede Korkut kitabında da Dirse Han'ın hatunu Dirse Han'a kurban kestirip, açları doyurmasını, çıplakları giydirmesini ve borçluları kurtarmasını söylemiştir (Ergin, 1980: 24). Bu da Türklerde kağanın görev bilincinin farkında olduğunu bizlere göstermektedir. Türklerde eğlencelerde, törenlerde ve toylarda at ve koyunların kurban edilmesinin dini tarafları olduğu gibi ekonomik olarak hayvancılıkla uğraşmaları da büyük pay sahibiydi. Türklerin ekonomik hayatlarının hayvancılığa dayanması bu hayvanlardan geniş ölçüde faydalanmalarına da olanak sağlamaktaydı (Sarıtaş, 2010: 266). Hayvancılık Türklerin en önemli geçim kaynağıydı ve sahip oldukları hayvan sayıları zamana ve mevsimlere göre değişiklik gösterebilmekteydi. Ayrıca yapılan törenlerde ve eğlencelerde Türkler arasında orun ve ülüş hukuku sebebiyle oturma düzeninden ve kesilen kurbanların etlerinin nerelerinden yiyeceklerine kadar hepsine dikkat edilmekteydi (İnan, 1998: C.I, 241-254). Dede Korkut kitabında Dirse Han'ın çocuğu olmamasından dolayı Bayındır Han'ın ona kara çadır hazırlatması, kara döşek yaptırması ve önüne kara koyun yahnisi getirmesi orun ve ülüş hukukunun bir örneğidir (Ergin, 1980: 21-23).

1.4.1.3. Cenaze Törenleri

Cenaze törenleri Türkler için son derece önemli anlardan biri olarak tarihî kaynaklarda yerini almış ve ölen kişi için bir takım törenler düzenlenmiştir. Türkler arasından bir kişi ölünce, önce naaşı çadıra konulur sonrasında ölen kişinin ailesinden ve bütün akrabalarından herkes bir koyun ve at kurban ederek çadırın önüne koyarlardı. Kurban adama işlemi bitince bazı kişiler atlarına atlayıp çadırın etrafında yedi sefer yarış yapar şekilde dönmeye başarlardı. Dönme işlemi bittikten sonra yüzlerini veya vücutlarını yas tuttuğunu ifade etmek üzere yaralayanlar olurdu. Ölen kişinin kişisel eşyaları, bindiği atı ve diğer sahip olduğu eşyalar onunla birlikte yakılırdı. Külleri ise ölen kişinin öldüğü zaman hesaba katılarak; ilkbahar ya da yazın öldüyse güze kadar, kışın ya da sonbaharda öldüyse ilkbahara kadar bekletilip uygun

bir zamanda çukur kazılarak defnedilirdi. Defin töreninde de cenaze törenine benzer at yarışları yapılmaktadır. Bu yarışlar çoğunlukla ölen kişi için hatırasını yaşatmak, ailesinin moralini yükseltmek amacıyla yerine getirilirdi³⁴ (Liu Mau-Tsai, 2006: 22-23; Eberhard, 1996: 86; Ögel, 2001: 767; Orkun 2011: 15; Roux, 1999: 245,261,273; Tryjarski, 2012: 317,352-353; Ölmeztürk, 1941: 2-3; Yıldız, 2002: 19).

Türklerin cenaze merasimlerini Orhun Yazıtlarında da görülmektedir. Köl Tigin'in cenaze merasimiyle ilgili ifade edilen bilgilerin bazıları Çin kaynaklarıyla mutabıktır. Orhun Abidelerinde Köl Tigin'in Koyun yılının 17. gününde vefat ettiğini ve 9. ayın 27. gününde de cenaze töreninin yapıldığı bildirilmektedir. Daha sonra ise mezarının Maymun yılının yedinci ayının yirmi yedinci gününde tamamlandığı yazılmıştır³⁵ (Orkun, 2011: 53; Ergin, 2011: 29). Kök Türk hükümdarı Bilge Kağan babasının ölümünden bir yıl sonra da yuğ törenini yaptırdığını Orhun Abidelerinde ifade etmektedir (Orkun, 2011: 70; Ergin, 2011: 55). Hun hükümdarı Attila'nın cenaze töreniyle ilgili verilen bilgilerin Kök Türk kaynaklarıyla uyuşması ortak bir geçmişe ve kültürel mirasa sahip olduklarını işaret etmektedir. Attila'nın cenaze töreninde askerleri arasında özenle seçilmiş kişiler ordugâhın ortasında çadırın içerisinde bulunan naaşının etrafında çeşitli savaş oyunları sergilemişlerdir. Priskos'un verdiği bilgilere göre Attila'nın cenaze ve defin töreninden sonra strava adı verilen cenaze yemeği verilmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2017: 117-118).

Görüldüğü gibi Türkler her ne kadar acı bir tabloyla karşı karşıya kalsalar da cenaze merasimlerinde de çeşitli sportif ritüeller uygulamaya çalışmışlardır. Bu tarz anma törenlerinin Türkler arasında yaygın bir şekilde görülmesinin iki önemli sebebi olduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki sergilenen yarış, okçuluk ve atıcılık gibi talimler vasıtasıyla ölen kişinin yakınlarına moral desteği sağlanması, hayatın devam

³⁴ Türklerde ölüm törenleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV, İstanbul 2001, s.764-771. Jean Paul Roux, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, (çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s.217-293; Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, (Çev. Hafize Er), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s.314-392.

³⁵ Bilge Kağan Köl Tigin'in ölümünden sonra yas tutarken şu sözleri söylemişti "Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş." Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2011, s.50-52; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.27; "İnsan oğullarının hepsi gök zamanı belirlediğinde ölmek için doğmuştur." Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.591. Türklerin yas tutarken ölümün gök (tanrı) tarafından geldiğini düşünmesi bile Türklerde dinin etkisini göstermektedir.

ettiği ve yalnız olmadıkları duygusunun nakşedilmesidir. Merasimlerin bir diğer gerekçesi de ölen bozkır yiğidinin ruhunu onurlandırmak, tıpkı yaşamında olduğu gibi öldüğünde de onu bir yiğide yakıştırarak şekilde uğurlamak düşüncesi olsa gerektir.

Türk tarihinde eğlenceler, törenler büyük öneme sahipti ve buna halkın her kesiminden insanların katılarak paylaşımı ve birlikteliği arttırdığını gösterir. Bu eğlencelerde, törenlerde düzenlenen yarışmalar, oyunlar, sportif faaliyetler de Türklerin genellikle mutlu olmak için yaptıkları etkinlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Düzenlenen etkinliğin adı her ne olursa olsun Türkler eğlenmeyi düşkündürler ve eğlenmek için de fırsat yaratmaya çalışırdılar. Kaldı ki cenaze törenlerinde dahi spor yaptıklarını görmekteyiz. Spor, Türkler için bir hayat felsefesi gibidir ve bu felsefe günümüzde dahi kalıntıları yapılan sporlarda görmemiz mümkündür.

1.4.2. Savaş Sanatının İçinde Spor

Tarih, dünya üzerinde kurulmuş olan devletlerin farklı özelliklere ve karakteristik yapıları sahip olduklarını göstermektedir. Toplumun ortak paydası olan ekonomi, kültür, din gibi birçok faktör insanları çoğu zaman bir arada tutmuştur. Ancak bazen devletler birbirinden farklı yeteneklerle ön plana çıkmışlardır; kimisi ticaretle, kimisi siyasette, kimisi sanatta, edebiyatta, kimisi yapı işlerinde vb. Milletler birbirlerine bu yetenekleri sayesinde üstün olmuşlardır. Türkler ise ortaya çıktıkları ilk anlardan itibaren karşılaştıkları devletlere askeri yetenekleri sayesinde farklarını göstermeyi bilmişlerdir (Palaz Erdemir, 2002: 938; Cahiz, 2017: 110-112). Askeri yetenekleri kendisini diğer milletlere hayran bırakacak kadar önemlidir ve bunu diğer milletlere de öğretecek kadar da mütevazı bir millettir Türkler. Askeri yeteneklerinin hayranlık uyandıracak kadar iyi olmasında kuşkusuz sporlarında büyük bir payı bulunmaktadır.

Savaş her ne kadar insanlık tarihinde zararlı görünse de uygarlıkların birbirleriyle etkileşimine, kültürel, ekonomik ve teknolojik yönden gelişmesine katkı sağlamıştır. İnsanın ortaya çıktığı ilk andan itibaren varlığını korumak ve devam ettirebilmek için hem doğadaki çeşitli canlılarla hem de kendi hem cinsleriyle mücadele etmiş ise de bunu doğrudan savaş olarak ele almak mümkün değildir (Göksu, 2015: 35). Savaş kimileri için zafer, başarı, güç, saygınlık, kimileri içinse hezimet, başarısızlık, kaybetmekti. Savaş, milletlerin taktik ve strateji mücadelesi, askeri güçlerin

karşılaşması, psikolojik üstünlük sağlamak amaçlı maddi ve manevi mücadelelerdir (Kalkan, 1995: 137). Sun Zi (Sun Tzu) (2017) “*Savaş, bir ülkenin baş sorunu, ölüm kalım yeri, var olma ya da yok olma yoludur; muhasebesiz olmaz. Ayrıca savaş kandırmacalı bir iştir. Vurabilecekken vuramayacakmış gibi göstermek, saldıracakken saldırmayacakmış gibi göstermek, yaklaşırken uzaklaşıyormuş gibi göstermek, uzaklaşırken yaklaşmış gibi göstermek gerekir.*” (ss.1-2) demiştir. Bütün bunlar rakibini ölçmek ve rakibin durumunu anlamak için yapılan çeşitli yöntemlerdir. Savaş güçlü olan için gücünü test etme ve saygınlık kazanma mücadelesi olarak görülürken, güçsüz olan için yok oluş ve kaybetmek demektir. Kaşgarlı Mahmud’un (2013) eserinde ise bununla ilgili özellikle “*igeşdi*” kavramının örneklemeinde “*ikki bogra igeşür otra kökeğün yançılur = iki boğa çarpışır, arada gök sinek incinir.*” (C.I, ss.187-188). Aslında iki güçlü çarpışır arada olan güçsüzlere olur gibi bir mana çıkartılabilir. Buna benzer bir durum Tonyukuk abidesinde şu şekilde geçmektedir: “*toruk bukalı ve semiz bukalı arkada böngser, semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakındım/zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa; semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip, öyle düşündüm.*” (Ergin, 2011: 64-67). Burada birçok mana çıkartılabilir özellikle güçlü birinin ya da devletin yapacağı hamle ile zayıf birinin yaptığı hamle arasında fark bulunabilir ve bunun uygulanan güce göre belirlenebileceği gibi bir anlam çıkartılabilir. Kimileri için doğada bir kanun olarak görüldüğünden tarihin birçok döneminde güçlünün güçsüzü egemenliği altına aldığı veya yok ettiği yazılmıştır. Ancak güç dediğimiz zaman insan sayısı ve silah gücü her zaman bu başarıyı getirmemekteydi. Zira güçlü olan her zaman kazanacak diye bir durum söz konusu olamaz. Türkler için sayıların veya silah gücünün etkisiz kılınabildiği Malazgirt, Çanakkale ve Kurtuluş savaşları gibi tarihlerinde birden çok örnek gösterilebilir (Kalkan, 1995: 137). Örneğin, Hunların nüfusu hesaplandığında Çin’de bulunan bir il kadar bile olmaz (Ögel, 2015: 357). Tonyukuk, Kök Türklerle Oğuzların savaşında kendi ordularının iki bin, Oğuzların üç bin askeri bulunmasına rağmen onları dağıttıklarını söylemiştir (Ergin, 2011: 69). Nüfusun fazla olması savaşlarda her zaman başarıyı getiriyor demek değildir. Burada daha çok askeri olarak yetişen kişilerin ve onların yetenekleri ön plana çıkmaktadır.

1.4.2.1. Askeri Strateji

Strateji genel anlamda askeri veya diğer stratejilerin, taktiklerin başarılı olma amacıyla uygulandığı, düşünüldüğü bir bilim ve sanattır. Bu nedenle stratejiyi sınırlandırmak, bir kalıba sokmak yerine ondan en fazla ve sağlıklı verimi almak daha önemlidir. Stratejinin siyasi mücadelelerin olduğu ve devletlerin birbirlerine üstünlük sağlamak amacıyla coğrafi, kültürel çeşitlilikten dolayı farklılıklar bulunsa da aynı amaca yönelik uygulanmıştır. Dünya tarihinin en ilkel döneminden günümüze kadar strateji insanın tecrübelerinden yararlanılarak geliştirilmiştir (Kalkan, 1995: 136). Strateji insanların kazanma arzusunu tetikleyen ve hareket durumunu düzenleyen bir yöntem olarak görülebilir. Türklerde tarihin hemen hemen her döneminde stratejiye başvurmuşlar ve uygulanan stratejiler zamana, mekâna, imkâna ve şartlara göre değişiklik göstermiştir (Göksu, 2015: 102-103). Hayat tarzı da bu değişiklikte büyük rol almış ve Türklerin ne zaman ne yapacağı çoğunlukla bu stratejik yöntemler tarafından belirlenmiştir diyebiliriz.

Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda ayakta kalmak için güçlü ve kuvvetli olmanın önemi büyüktü. Askeri anlamda güçlü olsalar da devletler yıkılabilmekte ve yıkılanların yeri otorite boşluğunu iyi değerlendirenler tarafından geç kalınmamakla birlikte doldurulmaktaydı. İnsanlar doğaya hâkim olmak, devletler kurmak zorundaydı ve kurulan devlet belli bir coğrafyaya yayılarak kendisini daha güçlü göstermek ve hissetmek için toprak elde etmesi gerekmektedir. Türklerde bu doğrultuda güç ve güçlülüğe önem vererek bunu en güzel sahneledikleri yer olan savaşlarda dünya hâkimiyeti için kullanmaktaydılar (Ögel, 2016: 257). Gücü doğru bir şekilde kullanmak ve ona göre hareket etmekte de en az güç kadar kıymetlidir. Bu da strateji³⁶ ve disiplin faktörünün etkinliğini göstermektedir. Strateji ve disiplin

³⁶ Strateji; Bir ulusun veya uluslar topluluğunun, barış ve savaşta benimsenen politikalara destek vermek amacıyla politik, ekonomik, psikolojik ve askeri güçleri bir arada kullanma bilimi ve sanatı, sevkülceş, izlem. Bkz. *TDK Türkçe Sözlük*, (Yay. haz. Şükrü Haluk Akalın ve diğerleri), Ankara 2011, s.2162; Strateji, eski Yunancada stratos (ordu) ve ago (kullanma) adlarının bir araya geldiği ileri sürülmekte olup, zaman içerisinde “orduyu kullanma” (sevk ve idare) şeklinde kullanılmıştır. Genel olarak anlamı askeri ve harp (ya da savaş) ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Celalettin Yavuz, *Strateji ve Güç Kullanma Üzerine (Milli Strateji-Askeri Strateji-Milli Güvenlik Siyaseti)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.6; Clausewitz’e göre strateji, muharebenin, savaşın amacına ulaşmak için kullanılan yöntemlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Carl Von Clausewitz, *Harp Üzerine*, (Çev. H. Fahri Çeliker), Genelkurmay Basımevi, C.I, Ankara 1991, s.135; Strateji, bütün bilimlerden yararlanabilir, ama kendisi bir sanat veya bir düşünce ve uygulamadır. Strateji araçlarla amaçlar arasında uygun dengelerin kurulması sanatıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Tanju Akad, *Askeri*

savaşın veya diplomasinin içinde en büyük pay sahiplerinden biri olarak görülmekte ve bunlardan iyi bir şekilde faydalanmak sonuçların değişmesine de yardımcı olmaktadır. İnsanlar savaş için ayrı, sportif etkinlikler için ayrı, diplomasi için ayrı stratejiler geliştirmekte, düşünmekte ve uygulamaktadırlar. Strateji sadece savaş alanlarında değil kimi zamanda savaş öncesinde ve sonrasında yapılır ve buna göre hareket edilir. Bunu iyi bilen Türk yöneticileri rakiplerini iyi tanımaya çalışırlar ve onların eksik yönlerini bulmayı amaçlarlar. Bu nedenle istihbarat amaçlı keşifler ve ani baskınlar düzenlerler; pusu kurma, sahte ricat gibi askeri yönden avantaj sağlayacak hamleler yaparlar. Ayrıca stratejik açıdan orduyu hem en kısa sürede hem de en hızlı şekilde sevk ve idare ederek savaş açısından hazır hale getirmeyi hedeflerler. Ordunun coğrafyaya uygun şekilde hareket etmesini de sağlayarak ustalıklarını konuştururlar (Koşay, 1974: 92-93). Türk yöneticilerinin yaptıkları stratejik hamleler yetenekli kişiler olduklarını ve bunu uygulamakta da yeteneklerini ön plana çıkardıklarını söyleyebiliriz. Öyle ki Türkler için önemli yerleri ele geçirmek, onları elde tutmak, akınlar yapmak, savaşlar kazanmak bir strateji meyvesidir. Strateji her ne olursa olsun diplomasi için de kıymetli bir yer almaktadır ve bu nedenle stratejiyi doğru bir şekilde yorumlamakta onu uygulamak kadar önemlidir. Strateji yapabilmek için birçok unsur önemlidir ancak tarih ve coğrafya bilmek, değerlendirmek ve anlamak diğerlerine göre daha fazla önem arz eder (Bayat, 1983: 69). Bu konularda bilgili ve yetenekli olmak hem devlet yönetimi için hem de rakiplerine karşı doğru hamle yapmak için yardımcı olabilmektedir.

Mo-tu'nun oluşturduğu düşünülen tümen sistemi/10'lu sistem ve atlı süvari birlikleri Türk ordusunun temelini teşkil etmekteydi (Kafesoğlu, 2009: 282). Ancak yapılan araştırmalar Mo-tu'dan önce de Türklerde bu şekilde askeri teşkilatlanma olduğunu göstermektedir (Ögel, 2015: 151; Gömeç, 2014: 148). Türklerin askeri yetenekleri kendileri kadar rakiplerini de etkilemiş ve onların da askeri stratejiler geliştirmelerinde etkili olduklarını söyleyebiliriz. Hatta bu kimi zaman Türkler gibi olmak istemeleri yüzünden kendi askeri teşkilatlarında reformlar düzenlemişlerdir, kimi zaman da ordularında Türklere yer vermişlerdir. Çinli hükümdarlardan biri olan *Chao Wu-ling Wang da geleneklerini değiştirerek Hu'lar(Hsiung-nu) gibi giyinmiş,*

Tarihte Stratejik Düşünce, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s.13. Stratejinin yapılan tanımlarında ortak paydası hem bir askeri yöntem hem de bir sanat olmasıdır.

askerlerini okçu ve süvari olarak eğitmiş, düşmanlarını bozguna uğratmıştı (Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, 2015: 4). T'ang Hanedanının kurucusu olan Li Yüan, ordusundaki en iyi askerlerini seçti ve onları Kök Türkler gibi hareket etmelerini, yiyip içmeleri için yönlendirdi (Taşağıl, 2015: 36). Çinliler tarafından yapılan değişikliklerin doğrudan başarı getirdiğini söylemek biraz iddialı olabilir ancak dolaylı ve sınırlı olarak etkileri olmuştur. Bizans imparatoru Heraklios da Kök Türk, Avar, Bulgar, Macarların stratejilerinden ve savaş taktiklerinden etkilenmiş ve kendi ordusu içerisinde reform yapmıştır (Taşağıl, 2008: 172). Türklerin askeri yetenekleri sayesinde rakipleri Türk ordusu gibi davranmaya, onlar gibi giyinip kuşanmaya ve hatta Türkleri taklit etmeye çalışmışlardır (Koşay, 1974: 93). Bu da Türk ordusunun sadece savaş alanındaki etkisini değil sosyal olarak da etkisini göstermektedir. Ekonomik yönden ise genelde ordusu güçsüz olan devletler Türklere ücretli askerlik yaptırmışlardır.

Strateji ile liderlik arasında kuvvetli bir bağ bulunmakta ve bu bağı kuvvetlendirmek için yetenek, zekâ, liderlik vasıfları hepsi birlikte olmalıdır (Akad, 2013: 6). Ayrıca lider olan kişi hem kendisi için hem de devleti için faydalı durumları arttırmalı ve zararlı durumları çözüme kavuşturmak için sorumluluğunun farkında olmalıdır. Liderlik vasıflarına sahip bir kişi ordusuna hâkim olabilmek için iyi bir karaktere sahip olmalı, onları zafer için motive edebilmelidir. Kısacası iyi bir lider olmak için ordusunu iyi tanımalı, onlarla aynı amaç ve düşüncede buluşabilmelidir (Koca, 2016: 120). Türk tarihinde bunlara sahip olan yönetici olarak birden çok örnek bulabiliriz. Bunun şüphesiz en güzel ve ilk örneği Mo-tu'nun yerinde ve hızlı bir şekilde uyguladığı askeri disiplini ve stratejik yeteneğidir (Koca, 2016: 284). Babası tarafından rakiplerine esir olarak verilen Mo-tu, Yüeh-chih'lerden cins bir at çalıp kaçarak ülkesine geri döndü ve babası onun cesur ve güçlü olduğunu düşünerek emrine on bin atlı verdi. Mo-tu daha sonra askeri bilgisini kullanarak tarihe öten/ıslıklı ok olarak geçen okları yaptırarak askerlerine okçuluk eğitimi verdi. Ordusuna ise şu sözlerle: "*Öten okumu attığım yere ok atmayanların başı kesilecektir.*" emir verdi. Bu sözlerden sonra ordusuyla birlikte ava çıkan Mo-tu ilk önce cins atını, sonra sevdiği eşine öten okunu atmış ancak ordu içinde tereddüt edenler olduğunu görünce hemen orada başlarını kestirmiştir. Daha sonra yine bir av esnasında atına ok atmış ve yanındakilerin hepsi öten okun gittiği yere ok atmışlardır.

Mo-tu bunu görünce ordusuna güveneceğini görmüş ve babasıyla çıktığı bir av sırasında öten oku babasına doğru atmış, ordusu da aynı hedefe ok atarak babasını öldürmüşlerdir. Mo-tu bundan sonra kendisini Ch'an-yü ilan ederek devletin başına geçmiştir (Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, 2015: 6). Ahmet Caferoğlu (1964) Mo-tu'nun bu davranışını askeri milliyetperverlik duygusunda ve Türk töresinin en kuvvetli maddesi olan devletin, toprağın ve vatanın bütünlüğü ile milli askeri benlikte aramak gerektiğini düşünmektedir (s.29). Strateji ve askeri disiplin birlikte inanılmaz bir güç ortaya çıkarmaktadır. Bu güç karşısında durmak en az bunun kadar iyi bir stratejiyle mümkün olacaktır. Strateji ve askeri disiplin doğru bir şekilde yönetilirse bu hem yöneten için hem de yönetilen için kolaylıklar sağlamaktaydı.

Sun Zi (2017) dünya üzerinde zafere ulaştıracak en geçerli, en kolay ve en iyi askeri stratejik taktik doğrudan saldırıdır. Ancak bu saldırıda başarılı olabilmek için birkaç adım vardır ve ilki düşmanın bağlantılarına, ikincisi askeri gücüne, sonuncusu ise ordunun konakladığı ordugâhına veya kente saldırıdır. Ayrıca askeri yeteneğe sahip olan birinin dikkat edeceği durumlar bulunmaktadır. Bu özellikle düşman askerine savaşmadan baş eğdirmek, ordugâhı veya kenti saldırmadan ele geçirmek, rakip devleti fazla zaman kaybetmeden yıkmak ve en önemlisi ise kendi ordusunda çok fazla kayıp yaşatmadan kesin bir zafer peşinden koşmaktır. (ss.7-8). Türkler ise çoğunlukla savaşlarında tarihe adı turan taktiği/kurt oyunu/hilal taktiği/sahte ric'at/kaz ayağı adıyla bilinen stratejik askeri taktiği uygulamışlardır (Kafesoğlu, 2009: 286; Donuk, 2008: 186-187; Gömeç, 2014: 163). Askeri strateji ve taktikler genelde bu şema üzerinden yapılmaktaydı ve bunu yapabilmek de üstün yeteneklere sahip olan yöneticilere ve komutanlara nasip olmaktadır. Mo-tu meşhur turan taktiği veya kurt oyunu adıyla bilinen taktikle Han ordusuna karşı yenilip kaçıyormuş gibi yapmış ve orduyu üzerine çekmiştir. Daha sonra asıl süvari ordusuyla düşmanı baş başa bırakmıştır ve üstünlük kurmuştur (Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, 2015: 9-10). Türklerin ise ortaya çıktıkları coğrafyadan yayıldıkları alanlara kadar yaptıkları birçok savaşta askeri stratejilerinde genel olarak bu taktiği uyguladıkları veya buna benzer taktikler yaptıkları görülmektedir (Baştav, 1964: 39). Türklerin zaman içerisinde yaşadığı coğrafya farklılaşsa da taktikler ve kurallar

genellikle aynı kalmıştır. Türk tarihinde çok önemli savaşlarda kıymetli zaferlerin kazanılmasında bu taktiğin payı oldukça değerlidir (Kafesoğlu, 2009: 286).

Kök Türklerin kurucusu Bumin Kağan ve İstemi Kağan Orhun Abidelerinde hem bilgili hem de cesur bir lider olarak verilmiştir. Onların sayesinde Türk milleti yok olmaktan kurtulmuştur (Ergin, 2011: 9). Mukan Kağan cesur, akıllı ve karizmatik bir yöneticiydi. Tahta geçince ilk işi düşmanlarına karşı harekete geçti ve onlara karşı başarılar kazandı (Liu Mau Tsai, 2006: 62-63). İleriş Kağan hem bilgili hem de cesur bir lider olduğu için Çin'e on yedi sefer, Kıtay'a yedi sefer, Oğuz karşı beş sefer yaptığı abidelerde yer almaktadır (Ergin, 2011: 79,13). Lider olabilmek için cesaret önemli bir vasıftı ve Türk yöneticilerinin cesareti de kaynaklarda yer almaktaydı. Bilge Kağan'ın Orhun Abidelerinde liderliğiyle, cesaretiyle ilgili Türk milleti için gece uyumadığını, gündüz oturmadığını söylemiştir. Yine Türk milleti için ilk olarak Oğuzlara, sonra Kıtay, Tatabı kavimlerine ve Çinlilere on iki defa askeri sefer düzenlemiş ve savaşmıştır. Bu savaşlarda zafer elde ederek milletine armağanlar sunmuştur (Orkun, 2011: 43; Ergin, 2011: 19). Türkler yöneticileri için her zaman öncelik vatan ve millettir. Vatan sevgisi her millette bulunmaktadır ancak Türklerde vatan sevgisi diğerlerinden daha fazladır (Cahiz, 2017: 109; Rasonyi, 1996: 63). Kök Türk kağanı Bilge Kağan ne yaptıysa kendi milleti için yapmış ve bu uğurda halkı için hizmet etmiştir. Kök Türklerin yöneticileriyle ilgili rakibi olan Çinliler, Bilge Kağan hakkında sevecen ve insancıl olduğunu, Köl Tigin hakkında ise yiğit bir savaşçı olduğunu, Tonyukuk hakkında bilgi verirken onun bir yaşlı kurt gibi stratejist olduğunu ifade etmesi gerçekten kıymetlidir (Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu), 2017: 56). Tonyukuk son derece akıllı, bilge bir şahsiyettir. Çinlilerde bunu iyi bildiklerinden dolayı onunla ilgili bilgi verirken üzerine basa basa onun stratejistiğine vurgu yaparlar. Tonyukuk, Kök Türklere karşı Çinliler ile Basmılların birlikte saldırma planlarını çözmüş ve onların aynı anda birleşerek hareket etmelerini beklemediğini ifade etmiştir. Bu konuda da yanılmadığını gösteren Tonyukuk Basmıllara karşı hareket planını da ustalıkla çizmiştir. Tonyukuk: *"Bu halk, kendi yurtlarından 1000 Li uzakta buldukları için muhakkak ölüncüye kadar savaşır. Sakın onlara bu sırada hücum etmeyelim. Onları askerle kovalamak daha iyidir."* dedi. Daha sonra ise Basmıllara karşı stratejik yeteneğini kullanarak onları esir etmiştir (Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu), 2017: 54-55). Tonyukuk yine kendi

abidesinde anlattıklarına göre Kırgızlara karşı sefere çıkmış ve Kırgızları gece uykularında basarak, onları yenmiş, baş eğdirmiştir (Ergin, 2011: 73; Orkun, 2011: 110). Tonyukuk Kök Türklerin siyasi ve askeri alanlarda önemli başarılar elde etmesini sağlamıştır. Türk tarihinde çok önemli şahsiyetler vardır ve bunları ön plana çıkaran bu kişilerin yetenekleri ve üstün zekâlarıdır. Tonyukuk'un yaptığı hamleler gerçekten savaş sanatında bir usta olduğunu bizlere göstermektedir. Sun Zi (2017)'nin Savaş Sanatı kitabında askeri harekât yöntemiyle ilgili rakibine yukarıdan saldırmayı, yukarıdan gelenin önünde durmamayı, kuşattığın düşmana kaçabilecek bir alan bırak ve köşeye sıkıştırıp baskı yapmamayı, sıkı askerlerin üzerine saldırmamayı öğütlemektedir (s.21). Sun Zi'nin söyledikleri ile Tonyukuk'un yaptığı harekât bazı yönlerden benzerlik göstermektedir. Türkler bazen çeşitli hilelere başvurmuşlardır bu da strateji gereğidir ve bunu sadece savaştan dolayı uyguladıklarını ifade etmektedirler (Cahiz, 2017: 116). Kaşgarlı Mahmud (2013)'da bununla ilgili olarak "*alın (hile) arslan tutar, güç ise sıçan bile tutamaz*" demiştir (C.III, 412). Savaşta çeşitli sebeplerden dolayı stratejik hamleler için bu yapılabilir ve bu savaşı kazanmak için bir yoldur. Çünkü Türkler için savaş kutsal bir nitelik de taşımaktaydı (Öngel, 2001: 438). Örnek olarak savaş için hazırlanan bir asker atının kuyruğunu bağlar ya da keser ve bu askerin atına bir vedası olarak görülebilirdi (Gömeç, 2014: 153).

Askeri harekâta yönetim de diğer unsurlar kadar kritik bir öneme sahiptir. Öyle ki orduyu idare ve sevk etmek herkesin üstünden gelebileceği bir durum değildir ve bunun için yetenekli olmak kadar, rakibini iyi tanımak ve karşı ordunun felsefesini bilmekte önemlidir (Kalkan, 1995: 137). Sun Zi (2017) ise bu konuda "*karşısındakini ve kendini bilen hiçbir savaşta tehlikeye düşmez; karşısındakini bilmeyen, sadece kendini bilen bir kazanır, bir kaybeder; karşısındakini de kendini de bilmeyen her savaşta mutlaka tehlikeye düşer.*" (ss.8-9) demiştir. Eğer bir savaşta ya da herhangi bir mücadele de rakibini iyi tanımak gerçekten onun güçlü ve zayıf noktalarını bilmek kişiye veya devlete önemli stratejik hamle yapma şansı tanır. Konargöçer Türkler, bu istihbarat işlerinde oldukça yetenekliydi ve yerleşik olan toplulukların zayıf ve güçlü yanları hakkında bilgi toplamayı amaçlıyorlardı. Onlara karşı yapacakları hareketleri planlayıp onlardan ne istediklerini, ne alacaklarını gayet iyi biliyorlardı (Nicolle, 2011: 11). Bu tür gizlilikleri saklayabilmek ve öğrenebilmek

savaşlarda çoğu zaman savaşın seyrinin değişmesine olanak sağlamıştır³⁷. Bunun için bazen rakiplerine casus ya da haberci yerleştirmeyi bilmişlerdir. Tonyukuk Abidesinde Kök Türklere, Oğuzlardan ve Türğişlerden casus geldiğine dair bilgiler mevcuttur (Ergin, 2011: 67,73). Rakibinden ve düşmanından bilgi almak, yapacağı hamleleri öğrenebilmek stratejik bir öneme sahiptir ve bunu doğru bir şekilde kullanmak gerekmektedir. Stratejik olarak Hunlarda savaşlar başlamadan önce askerlerin cesaretini arttırmak ve onları isteklendirmeye çalışmak için konuşma yapılmaktaydı. Attila'nın Batı Roma ordusuyla yaptığı savaş başlamadan önce yaptığı konuşmasında onlara şu sözleriyle *“Kazandığınız zaferlerden sonra, şimdi dünyayı istila etmek üzere olduğunuz sırada sizi gayrete getirmeyi uygun bulmam. Bu acemi komutanlara, tecrübesiz orduya söylenir. Savaştan başka bir şey tanır mısınız ki siz. Kalpleriniz heyecanlansın, heyecanla hücum ediniz. Silahlarınızın kuvvetini, Hunların azametini gösteriniz. Başarıdan eminim. Bu savaş meydanı Hunlara iyi gelecek, talih vaatmektedir. Düşmana ilk oku ben atıyorum ki, okumun değdiği adam ölmüş demektir. Zira Attila savaş yapmaktadır.”* sözleriyle cesaretlendirmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2016: 105-106). Bu tarz konuşmalar savaştan önce askerlerin kendilerine güvenini arttırdığını, cesaretlendirdiğini ve onları savaşa hazırladığını söyleyebiliriz.

1.4.2.2. Askeri Teşkilat ve Disiplin

Dünya üzerinde yaşamış ya da yaşamaya devam eden milletlerin coğrafyaları, siyasi ve sosyal yapıları, ekonomik ve kültürel hayatları rakipleri tarafından gelebilecek ani bir tehlikeye karşı korumaları ve sağlıklı bir şekilde devam ettirmeleri için askeri düzene ihtiyaç duymaktadırlar (Gömeç, 2009: 19). Türklerin Türkistan coğrafyasına hâkim olmalarının da askeri faaliyetler açısından kritik bir önemi bulunmaktaydı ve bu sebeple düzenli bir askeri güce sahip olmaları gerekliydi (Taşağıl, 2008: 153). Türkler de bu doğrultuda hareket ederek toplum içinde bulunan herkesi askeri bir güç olarak yetiştirerek tarihin en eski orduları arasında yer almışlardır. Türklerin ordumillet kavramı etrafında birleştikleri ve daha genel anlamda savaşmak veya fetih için doğmuş oldukları kabul edilmektedir (Bozdemir, 1982: 4). Hatta bazı devletlerin ve

³⁷ Türklerin savaşta ve barışta birbirlerini tanımaya yardımcı olması için bir parola yani “uran” seçiyorlardı. Bu uran çoğunlukla ataların adları olarak belirleniyor ve buna göre geçiş izni veriliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı -13. Yüzyılın Sonuna Kadar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.87.

milletlerin iddiasına göre Türkleri rastgele başıbozuk sadece savaşmak için mücadele eden bir grup ya da acımasız bir millet olarak göstermek yanlıştır (Roux, 2007: 131). Onlar iyi bir şekilde düzenlenmiş ve hareketli yaşamlarını hem kendileri için hem de içinde buldukları devlet için avantaja çevirmeyi bilmişlerdir. Aslında burada bile yeteneklerini görebilmek gerekir. Çünkü konargöçer yaşayanlar için hayat hiçbir zaman kolay olmamıştır ve üstesinden gelinmesi gereken zorluklar her zaman var olmuştur. Konargöçer Türkler için savaş bazen yerleşik rakiplerinden elde edecekleri temel ihtiyaçları ve lüks malzemeleri ele geçirebilmenin bir yolu olabilmekteydi (Nicolle, 2011: 8). Burada sanki Türkler sürekli yerleşiklere karşı savaşmayı istiyormuş gibi görünebilir fakat yerleşik toplumlar da çoğu zaman Türklere karşı savaşmayı, asker çıkarmayı bilmişlerdir. Türklerin savaş alanlarındaki başarılarının temeli yaşadıkları coğrafya da hayat şartlarının zorluklarını avantaja çevirdiklerini bu şekilde süreklilik sağlayan bir ordu oldukları ifade edilebilir. Ordu, ise sadece savaş zamanlarında belirli görevleri yerine getirmek için geçici olarak kurulmuş, toplanmış bir teşkilatlanma değildir. Ordu, bir millet gibi dünü, bugünü ve yarını olan yani bir geçmişe sahip olup geleceğe ışık tutup süreklilik arz eden, sayısı kimi zaman binleri aşan, insanlara ruh ve beden terbiyesi veren, bir geleneği, bir felsefesi, bir ideali olan ve milletlerin tarihlerinin can damarı konumundadır (Hacıeminoğlu, 1966: 841). Türk ordusunun ise bu geleneğe sahip olduğu ve bunu tarihin en eski zamanlardan itibaren devam ettirdiğini söylenebilir. İbrahim Kafesoğlu (1964)'na göre Türk ordusunun tarihi Türk milletinin ortaya çıktığı dönemden başlamalıdır (s.10). Kafesoğlu'nun bu tezi Türklerdeki ordu-millet kavramı ile doğrulanır niteliktedir. Bahaeddin Ögel (1983)'e göre Türklerde ordu-millet bütünleşmesinin birçok nedeni vardı ancak üç ana neden bu durumun iskeleti konumundaydı. Bunlardan ilki ordu içindeki disiplin ve protokol anlayışının aile içinde de başlaması, ikincisi konargöçer yaşam tarzı ve halkın ordu ile hareket etmesi, bütünleşmesi, üçüncüsü ise akın ve iskândı (s.225-226). Türklerin orduları belki de bu şekilde ortaya çıkmış ve devamlılığını da uzun bir süre sağlamıştır. Türk tarihinde *ordu* kavramı çoğunlukla asker ve askerin bulunduğu yer manasında kullanılmaktaydı (Kalkan, 1995: 3-4). Ancak bazen karargâh, kağanın oturduğu yer ve şehir manalarında da kullanılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 124). Askerlere ve savaşçılara genelde sü³⁸ ya da er

³⁸ DLT'de sü kavramının anlamı asker olarak verilmiştir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it*

adı verilirken, savaşta düzene ise çerik³⁹ ve çer/çerig⁴⁰ adı verilmekteydi. (Gömeç, 2014: 152). Türklerde ordu ücretsizdi ve süreklilik arz ederdi, ayrıca askerler genelde süvari⁴¹ biçimindeydi (Kafesoğlu, 2009: 281-282). Türk süvarilerinin hızlı olmak, ata hâkim olabilmek için bacak kaslarından da kuvvet almaları gerekiyordu (Gömeç, 2014: 154). Türklerin bu kadar iyi bir şekilde askerliğe yatkınlıklarını anlamak için onların askerliğe bakış açılarını görmemiz gerekmektedir. Türklerin askeri olarak hazırlıkları, eğitimleri ve stratejik taktikleri diğer devletlerden oldukça farklı durumdaydı ve atlı süvari birliklerden oluşan savaş gücü de onlar için biçilmiş kaftandı (Kafesoğlu, 2009: 282). Bu gücün yardımıyla Türklerin rakipleri karşısında avantajlı duruma geldiğini düşünülmektedir. Rene Grousset (1980), konargöçerlerin atlı süvarileriyle kendilerine sağladığı başarının, Avrupa'nın topu kullanarak sağladığı başarıyla aynı seviyede olduğunu düşünmektedir (s.8). Süvari olan Türk konargöçer savaşçıların hızlı olmaları da onların bir özelliğiydi ve çok büyük mesafeleri hızla aşabilmekte bir yetenek işiydi (Nicolle, 2011: 7). Bu özelliklerin yanında bu ordunun eğitimi, stratejisi, taktiği, kullandığı silahlar, beslenme şekli, giyim-kuşamı diğer ordulardan farklıydı ve bu Türk ordusuna katkı sağlayan diğer unsurlardı (Donuk, 2008: 184). Türk ordusunun kendine has özellikleri bulunmaktaydı ve bunlar Türk ordusunun diğer toplumların ordularından en büyük farkı durumundaydı. Türklerin bu farklılıkları onlar için birçok yönden avantaj sağlamaktaydı. Ordudaki kişilerin ücretsiz olarak katılması devlete ekonomik yönden kolaylık sağlamak ve daimi olmasıyla da hem devleti hem de halkı korumak için

Türk, TDK, (Çev.Besimi Atalay), C.III., Ankara 2013, s.208; Sü kavramının Köken Bilim sözlüklerinde de asker ve ordu anlamları bulunmaktadır. Bkz. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s.428-429; Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*, TDK, Ankara 2007, s.811; Orhun abidelerinde de sü kavramı oldukça fazla kullanılmaktaydı. Örneğin; “Tört bulung kop yağı ermiş. Sü sülepen tört bulungdaki budunug kop almış. kop baz kılmış. Başlıg yükündürmiş, tizligig sökürmüş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.” Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.8-9.

³⁹ Çerik, savaş safı, savaşta sıra, dizi. Her şeyin karşısı. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, TDK, (Çev.Besimi Atalay), C.I., Ankara 2013, s.388; Moğolca asker anlamında kullanılmaktadır. Türkçe karşılığı ise çerig, çerik, çerü, çeri'dir. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, TTK, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 1986, s.39.

⁴⁰ DLT'de çer, karşı anlamında kullanılmakta. Savaşta karşılıklı duran saflara, sıralara çerig denir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, TDK, (Çev.Besimi Atalay), C.I., Ankara 2013, s.323; Köken bilim sözlüğünde de Çerig savaş düzeni anlamında kullanılmıştır. Daha sonrasında ise ordu şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir. Bkz.Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s.428.

⁴¹ DLT'de süvari kavramına karşılık olarak “atlığ” kullanılmaktaydı. “atlığ er = atlı adam” Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, TDK, (Çev.Besimi Atalay), C.I., Ankara 2013, s.97.

ayrıca bir güce ihtiyaç duyulmamaktaydı. Türklerde savaşçılık gelenek halini almıştı ve bu geleneğin kimi zaman coğrafyaya kimi zaman da çağa ayak uydurarak devam ettiğini söylenebilir. Türklerin savaşçılığıyla ilgili çeşitli kaynaklarda da bilgiler mevcuttur. Özellikle Arap kaynakları Türklerin savaşçılığıyla ilgili ciddi ifadelerle yer vermişlerdir. Türklerin savaş meydanında düşmanlarının üzerine hızla giden bir alev topundan farksız olduklarını ve bu nedenle Türklere kimsenin zarar vermeyeceğini ve onların karşısında kimsenin duramayacağını söylemişlerdir. Ayrıca Türklerin çoğunlukla ganimet için savaştığını, onları takip etmenin ise neredeyse imkânsız olduğunu ifade etmişlerdir. Türk süvarilerinin diğer süvarileri istediği gibi yönlendirdiğine, tuzaklarına düşürdüklerine değinmişler ve Türkler kadar eline düşen esire iyi davranan kimseyi görmediklerinin de altını çizmişlerdir (Cahiz, 2017: 46,102,107). Araplar, Türkler için savaş sanatını ve askeri sporları iyi bildiklerini ve güçlü, kuvvetli, savaşçı olduklarından bu konularda zirvede bulduklarını ifade etmişlerdir (Cahiz, 2017: 112; Şeşen, 2017: 69,72-73,75; Mesudi, 2004: 40,70,93). İbn Fazlan (1975) Bulgarlarda kağan askerleri bir yere akın etmek için gönderdiğinde ganimetten pay aldığına değinmiştir. Hazarlarda ise kağan askerleriyle birlikte hareket etmekteydi ve bu askerler savaştan da kaçmazlardı. Hazarların ordusunda ücretli askerlerin bulunduğu da bilinmekteydi (s.53,78,123). Moğollar da Türk kavimlerindeki gençlerin güçlü, kuvvetli ve iyi savaşçı olduklarını, ok atışlarındaki yeteneklerini ve savaşı adeta bir şölen havasında yaşadıklarını söylemektedir (Cüveyni, 2013: 119-120,192). Çeşitli dönemlerin yazarlarının buluşma noktası Türklerin iyi bir asker, iyi bir savaşçı ve güçlü bir rakip olduklarıdır. Türklerin bu unvanı kazanmaları elbette kolay bir iş değildir ve bunun için acılar, sıkıntılar cefalar çekmişlerdir.

Türklerin destanlarında, yazıtlarında, halk hikâyelerinde askerlik, savaşçılık ve alplikleriyle⁴² ilgili son derece kıymetli motifler bulunmaktadır. Savaşçılıkta olağanüstü yetenekli olan Türklerin edebi eserlerinde de bunun anlatılması kaçınılmaz olmaktadır. Hatta kimi zaman kağanların savaşları da birbirine oldukça benzerlik göstermektedir. Bu da destanların bir gelenek halinde devam ettiğini ve

⁴² DLT’de alp kavramı yiğit manasındadır. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, TDK, (Çev.Besimi Atalay), C.I., Ankara 2013, s.41; Orhun Abidelerinde ise alp kavramı yiğit, cesur, kahraman, zor, çetin, sert, müthiş anlamlarına gelmektedir. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2011, s.759; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.83.

sadece kişilerin ya da isimlerin değiştiğini düşünmeye sevk edebilir. Örnek olarak da Oğuz destanında Oğuz Kağan'ın ve Uygurların Türeyiş destanında Böğü-Han'ın seferlerinin, savaşlarının benzerlikleri olabilir (Ögel, 2014b: C.I, 99-100). Oğuz Kağan destanında Oğuz'un alpliğine çoğu kez vurgu yapılması ve destanda Oğuz'un akınlarına yer verilmesi Türklerdeki savaşçılık geleneğine uygundur. Destanın sonunda ise Oğuz Kağan, oğullarına arasında devleti pay etmiş ve *“Ey oğullarım ben çok yol aştım, çok vuruşmalar gördüm. Çok kargı ve çok ok attım. Atla çok yürüdüm. Düşmanları ağlattım, dostlarımı güldürdüm.”* diyerek savaşçılığına da vurgu yapmıştır (Gömeç, 2015: 52; Ögel, 2014b: C.I, 145).

Türkler için savaşmak ya da savaşta ölmek bir onur ve gurur meselesidir (Liu Mau Tsai, 2006: 24). Savaşa, askerliğe, alpliğe bu kadar değer veren bir millet için ordumillet kavramı bir armağandır. Türk tarihinin en önemli savaşçıları arasında gösterilen Köl Tigin'in 16 yaşında er adını almıştır ve bütün hayatı boyunca savaşçılığı, alpliği yazıtlarda oldukça yer bulmaktadır (Ergin, 2011: 21,23,25,27; Orkun, 2011: 44,45,48). Özellikle Çinli valinin adamlarını esir etmesi ve Türkişlere karşı yanında az sayıda er bulunmasına rağmen başarı kazanması, atına atlayıp birçok düşmanına hücum etmesi oldukça cesur, korkusuz yiğit bir alp ve savaşçı olduğunu göstermektedir (Ergin, 2011: 21,23,25,27). Manas destanında da savaş ve Manas'ın alpliğiyle ilgili motifler göze çarpmaktadır. Hatta kimi zaman Manas, Kaplan doğan Er-Manas unvanıyla anılmıştır (Ögel, 2014b: C.I, 545). Manas destanında *savaş güreşi* kavramı geçmektedir ve bu kavram karşılaşan iki ordudaki iki savaşçının ya da pehlivanın birbirleriyle güreşip, kazananın ordusu zaferi elde etmiş demektir. Bazen bu güreş at yarışı şeklinde de olabilmektedir (Ögel, 2014b: 563-564). Bu tür güreşlere özellikle Han-name'de rastlamak oldukça mümkündür (Ögel, 2014b: 424-440). Karşılıklı iki ordunun savaşması çok fazla kayıp vermemesi amacıyla yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Dede Korkut Kitabı'nda da savaşla ilgili çeşitli anlatımlar yapılmıştır. Özellikle de kahramanların yiğitliklerine ve savaşçılıklarına vurgu yapılarak genellikle kâfirlere karşı savaşıkları ifade edilmiştir (Ergin, 1980: 56,101-102,181-182). Dede Korkut Kitabı'nda Begil Oğlu Emre'nin Destanı'nda Begil oğlu Emre ile kâfir arasında savaş güreşi yaptığı geçmektedir

(Ergin, 1980: 183). Divanü Lügat-it Türk⁴³,te ve Kutadgu Bilig⁴⁴,de savaş, ordu, askerlik, cesaret, strateji gibi doğrudan savaşla ilgili birçok kavramlara denk gelmek mümkündür. Türk tarihinde savaşların ya da mücadelelerin zamanları farklı olabilir, ordular ya da kişiler değişebilir ancak savaş geleneğinin devam etmesi gerçekten önemlidir.

Türkler yaşam tarzından doğan farklılıkları iyi değerlendirirler ve bu farklılıkları avantaja çevirmekte oldukça yeteneklidirler. Bu da Türk ordusunu bir saat gibi tıkr tıkr işlediğini ve kendisinden daha güçlü ve ağır silahlı kuvvetlerin asla ona karşı koyamayacağını gösterir (Seyfi, 1932: 8). Türklerin ayrıca bir silah uzmanı olduğunu ve savaşlarda, sportif faaliyetlerde bunun doğrudan onlara avantaj sağladığını bilmek gerekir. Türklerin silah gücünü öne çıkaran hem hayat tarzına hem de strateji ve taktiklerine uygun olarak ortaya çıkardıkları silahları bulunmaktadır⁴⁵. Bu silahların hareket ve süratle birlikte hafif olması onlara has bir özellik taşıdığını göstermektedir (Göksu, 2015: 110). Türkler için özellikle savaşlarda genellikle yanlarına aldıkları malzemeler, ok, yay, kama, kopça, balta, kılıç, üzengi, mızrak, kement, bıçak, sapan, tulga, kalkan, zırh gibi silahlar bulunmaktadır (Göksu, 2015: 112; Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, 2015: 1; Liu Mau Tsai, 2006: 63; Güneş, 2012: 78-94; Çandarlı Şahin, 2017: 110-125). Dünya üzerinde yaşamış çoğu Türk devletinin silahların yapımı, bilgisi, kullanma ve yeteneği sayesinde gerçekten de savaşlarda üstünlüğü elde tutmalarına olanak sağlamıştır. Türklerin bu kadar iyi bir askeri düzen kurmasında etki eden birçok neden bulunmaktadır. Bunlardan ilki coğrafyanın sunduğu hayat tarzı, ordu-millet şeklindeki teşkilatlanma, askeri

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Özkırmımlı, “Kaşgarlı’ya Göre Türklerde Askerlik”, *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.XXVII, S. 253, Ekim 1972, s. 87-95.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Göksu, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.II, S.6, Kış 2009, s. 266-281.

⁴⁵ Türklerin silahlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.; Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa’da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s.85-92,106-110.; Arslan Ergüç, “Dede Korkut Kitabı’nda Silah: Silah Çeşitleri ve Silahla İlgili Sözler Lügatçesi”, *Türk Kültürü*, S.46, Ağustos 1966, s.884-897.; Arslan Ergüç, “Dede Korkut Kitabı’na Göre Türklerde Silahın Yeri ve Önemi”, *Türk Kültürü*, S.58, Ağustos 1967, s.697-763.; Eyüp Sarıtaş, Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010.; T.Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, TTK, Ankara 1993.; Cüneyt Güneş, *Avrupa Hun İmparatorluğu’nda Ordu ve Savaş*, MSKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2012.; Aslı Çandarlı Şahin, *Rus Kaynak ve Buluntularına Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, MSKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2017.

yeteneğe sahip zeki yöneticilerin disiplinli yönetimi, silah kullanma yeteneği, güç ve kuvvet kadar cesaret ve dayanıklılık da son derece önemlidir. Dayanıklılık onların yaşadıkları coğrafyadan dolayı çöllere, bozkıra alışmalarını sağlamıştır ve aza kanaat getirmeyi de iyi bildiklerinden dayanıklılıkları artmıştır (Rasonyi, 1996: 64). Türklerin dayanıklılıklarıyla ilgili Bizans imparatoru Maurice, Türklerin her türlü zorluğa, açlığa, acıya, sıcağa, soğuğa dayanıklı olduğunu ifade etmiştir (Palaz Erdemir, 2002: 939). Bunu başarabilmek de oldukça zor olsa da Türkler bu tarz zorlukların üstesinden gelebilmişlerdir. Türklerin bu kadar askeri yeteneği aslında onların hayatlarını bir parçası olarak her hususu askeri olarak planlamaları ve düzenlemelerinden kaynaklanmaktadır (Kafesoğlu, 1966: 837-838). Elbette ki hayat tarzının getirmiş olduğu hareketlilik ve yaşadıkları coğrafyadaki siyasi durumlar onları sürekli olarak askeri bir şekilde düşünmeye sevk etmiş olabilir. Türklerde zaman zaman güçlü olmanın doruklarına çıkmışlarsa da bazen rakipleri karşısında güçsüz halleri de yaşamışlardır. Savaş sanatı Türk hayat tarzının bir unsurudur ve bu unsuru elde etmek güce, kuvvete ve dayanıklılığa bağlıdır. Zorlu hayat şartlarına dayanan Türkler için savaş kimi zaman aksiyonlu bir eğlence aracı olabilmektedir. Türkler hareketli yaşamı kendilerine avantajlar sağlamak ve kullanmak konusunda da yeterince akıllı davranmaya çalışmışlardır. Özellikle savaş zamanlarında kendilerine avantaj elde ettirebilecek yerleri elde etmek ve bu doğrultuda savaş alanına da hızlı vararak bu bölgeleri ele geçirmeyi amaçlamışlardır (Koca, 2016: 139). Savaş alanında üstünlük sağlayabilecek bir bölgeyi ele geçirmek rakipleri karşısında onlar için aslında gizli bir silahtır.

1.4.2.3. Beden Terbiyesi ve Askeri Talim

Türklerin hayat tarzından dolayı askeri yaşam ile normal yaşam arasında çok büyük fark bulunmamaktaydı. Çin kaynakları da bunu desteklemekte ve onların adetlerinden ve doğal özelliklerinden bahsederken, normal zamanlarda hayvancılık ve avcılık yaptıklarını, herhangi bir olağan üstü durumlarda veya savaşmak için çeşitli talimlerde bulunduğunu söylemektedir (Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, 2015: 1).

Türkler askerliği öncelikle beden terbiyesine dayandırmakta (Şapolyo, 1939; 7) ve bunun için sportif faaliyetlerden faydalanmaktaydılar. Çünkü spor, savaş için

kullanılan aletler, silahlar, malzemeler kadar önemli bir araçtır ve askerlik ile amaçları arasında çok büyük fark yoktur (Fenik, 1941: 21). Hunlarda iyi donanımlı ve gerçekten uzman savaşçılardan oluşan bir ordu vardı. Genellikle bu kişiler için de alp ve şövalye kelimesi kullanılırdı (Ögel, 2014a: 46). Hatta Yenisey’de mezar taşının birinde alplikle ilgili şu sözler geçmekteydi: “İyi ok atarsanız (yani atsar), alp idiniz! (Düşman) yenerseniz (utsar), güç (sahibi) idiniz!” (Ögel, 2016: 258). Kişinin usta bir okçu olması ve düşmanı yenmesi onu hem güç sahibi hem de alp biri yapmaktaydı. Töleslerde ise asker sayılarını verirken mükemmel veya iyi yetişmiş asker kavramı kullanılmaktaydı (Taşağıl, 2008: 175). Gerçekten de Türkler için hayat tarzının da etkisiyle alplik, iyi ve donanımlı asker olmak son derece önemliydi. Bunun için kendisini iyi bir şekilde yetiştirmesi gerekiyordu ve bu yüzden de spora başvurdukları bilinmekteydi. Türkler için de genellikle askeri olarak yapılan sporlar ön plana çıkmaktadır (Yıldız, 1979: 27). Türkler için askeri stratejilerin ve taktiklerin uygulama alanı sportif olarak düzenlenen avlar, oyunlar, yarışmalarda ortaya konduğunu unutmamak gerekir. Eğlenmek bir ihtiyaçtır ve düzenlenen oyunlar, yarışmalar, eğlenceler birer araçtır. Türklerin askeri yaşamında can damarı olan sporlar, eğlenceler ve avlanmalar birer antrenman niteliği taşımaktaydı (Kafesoğlu, 2009: 281). Yapılan eğlenceler de sportif faaliyetler düzenlenmesinin hem eğlenme hem de antrenman olarak yapıldığı da düşünülmelidir ve bu savaşın provası niteliğindedir. Cahiz (2017)’in eserinde Horasanlıların erken yaşlardan itibaren ata binme, top oynama, ok atıcılığı, polo tarzı sporlarla savaş için talim ve saldırı yaptıklarını söylemiştir (s.85). Savaş ile spor ilişkisi özellikle eski toplumlarda askeri yeteneklerin keşfi, geliştirilmesi ve iyi bir savaşçıya dönüşene kadar devam etmektedir. Buraya kadar sportif faaliyetlerle iyi bir şekilde kendisini yetiştirebilen kişi, artık iyi bir asker veya savaşçı konumuna geçebilirdi.

Türkler arasında eğlence amaçlı etkinliklerde sportif faaliyetler yapılmakta toplumdaki tecrübeli kişiler dışında yetenekli, güçlü, kuvvetli gençler hünelerini sergilemek için bu fırsatları iyi değerlendirmek zorundaydı. Türkler için er olmak ya da savaşçı olabilmek için belli sportif faaliyetlerde yetenek ve gücünü, kuvvetini göstermek ya da bir kahramanlık yapmak gerekmekteydi (Şapolyo, 1939; 7). Çünkü bu etkinlikler her ne kadar sportif amaçlı olsa da burada yetenekleri sayesinde gençlerin kendisini göstermesi ya da herhangi bir başarısı onu askeri düzen içinde

kendisine yer bulmasına yardımcı olabilirdi. Kaldı ki Türklerde erken yaşlarda başlanılan sportif faaliyetlerin meyvesi gençlerin ata binecek ve yay çekip ok atabilecek yaşa geldiğinde savaflara hazırlığına başlayabilmeleri için etkiliydi. Türkler için ise bedenen yetişkin bir birey olarak kabul yaşı genel de 14-16 yaş aralığında değişmektedir (Yıldız, 1979: 33; Erdoğan, 2018: 132). Bununla ilgili Manas Destanı'nda Manas'ın 10 yaşına gelince yay kullandığı ve 14 yaşında otağ kurup han olduğu bilgisi verilmektedir (Ögel, 2014b, C.I, 549). Türkler için asker ya da savaşçı olmak isteyen gençler için çeşitli sınavlar bulunmaktaydı. Bunlar arasında özellikle nişan almak ve ok atmak çok önemliydi. Bu sınavdan başarılı olanlar askeri düzen içinde yer almayı başarırdı (Şapolyo, 1939: 7-9) Görülüyor ki Türklerde iyi bir asker, savaşçı, süvari olabilmek için sportif faaliyetlerde yetenekli ve başarılı olmaları gerekmektedir. Durmadan devam eden sportif faaliyetler ve savaşlar sayesinde gençler hem iyi bir eğitim almışlar hem de askeri eğitim içinde yetiştiklerinden ordunun felsefesini, geleneğini öğrenmişlerdir. Bu da yapılacak stratejik hamlelerin en iyi sonuca ulaşmasına katkı sağlamıştır (Baştav, 1964: 40). Askeri eğitim için Türklerde yapılan sporlar gençlerin savaşlarda rakiplerine üstünlük kurması için gereken fiziksel yapıyı kazandırmasına da yardımcı olacaktır (Yıldız, 1979: 33). Gençlerin içinde yaşadığı toplumu tanınması, hayat tarzına alışması ve askeri eğitim sayesinde hem fiziksel hem de zihinsel olarak hazırlanması Türkler için önemlidir. Bunun da en etkili yolu sportif faaliyetlerden geçmektedir. Sportif faaliyetlerle sürekli olarak eğitim yapılıyor, fiziksel gelişime katkı sağlanıyor, silahlarla eğitim yapılarak onları daha iyi kullanmanın yolu açılıyor ve hayatı tanıma fırsatı buluyorlardı (Öngel, 2001: 438).

Savaş bir sanatsa bu işin en güzel eserini kesinlikle Türkler ortaya koymuştur. Tabii ki de diğer toplumların da bu işe katkıları olmuştur. Ancak Türkler ateşli silahların keşfine kadar askeri açıdan üstünlüklerini çoğu zaman korumuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan birçok neden bulunmaktadır ancak sportif faaliyetlere gereğinden fazla önem vermeleri belki de dönüm noktası olmuştur. Türkler çocukluklarından itibaren sporla haşır neşir olduklarından ve kendileri için gereklilik arz ettiğini bildiklerinden dolayı hayata bu şekilde hazırlanma gereği duymuşlardır. Spor, Türkler için askeri anlamda hem saldırıyı hem savunmayı öğretebilecek bir araçtır. Bu nedenle Türklerin sportif faaliyetleri genellikle askeri düzenle ilgili sporlardan yana olmuştur.

II. BÖLÜM

ESKİ TÜRKLERDE YAPILAN SPORLAR

(Sporlar)

Türklerin çok küçük yaştan itibaren çocuklarına spor eğitimi vermiş olmaları bunun pratik faydalarını keşfetmeleriyle doğru orantılıdır. Türklerin özellikle bu eğitimlerde dikkat ettiği şey ise sporu yapan çocukların canını sıkmadan, bıktırmadan, eğlenmelerini sağlayarak, vücutlarının kuvvetlenmesini sağlamaktır (Kepecioğlu, 1943: 939). Bu da gençlerin sporu sevmeleri ve ona önem vermeleri için uygulanan bir stratejiydi. Zekâ, yetenek ve güç oyunu olan spor, gençleri hayata hazırlarken toplumsal hayatın uygulama alanı olduğunu da bizlere göstermektedir.

Tarihin birçok döneminde Türklerin eğlencelerde, çeşitli etkinliklerde, savaşların öncesinde ve savaş alanlarında öncelikle kendi aralarında daha sonra ise rakiplerine karşı üstünlük kurmak amacıyla birçok sportif faaliyetler yaptıkları bilinmektedir (Koca, 2002b: C.III, 20-21).. Türklerin yaptıkları bu tür faaliyetler onları hem hayata hem de yapılabilecek çeşitli etkinliklere, bilhassa da savaşlara hazırladığı bilinmekte ve hayat tarzının da etkisiyle iyi bir alp olmak için spora sıklıkla başvurumaktadırlar. Türk adını duyan birinin aklına özellikle yiğit, askeri yeteneklerle donatılmış ve kuvvetli bir vücuda sahip olan alp gelmektedir ve bu meziyetler de sporun içerisinde yer almaktadır (Kepecioğlu, 1943: 939).

Türklerin özellikle hayat tarzına uygun sporlarla uğraşmaları da gözden kaçırılmamalıdır. Aslında Türkler hayat tarzına uyması gerekirken sporu kendilerine uygun hale getirmeyi bilmişlerdir. Türkler için güçlü olmak, rakibe karşı dayanıklı olmak, yeteneklerini fark etmek, kullanmak ve zafer elde etmek bu sporların uygulanmasını gerekli kılmıştır. Türklerin hayatında güreş, okçuluk, avcılık, atlı sporlar, tepük, kayakçılık vb. sporlar önem arz eder. Türkler tarafından yapılan bu sporların üzerinden zaman geçmesine rağmen farklı isimlerle ya da çeşitlendirmelerle yaşatılmakta, hatta uluslararası düzeyde de büyük başarılar elde edilmektedir.

2.1. Güreş

Spor ansiklopedisine göre güreş, iki kişinin karşılıklı birbirlerine vücutlarının belli uzuvları yardımı ile zekâsını, gücünü, yeteneğini ve çeşitli teknikler kullanarak üstünlük kurma mücadelesidir (Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.III, 22). Güreşin ortaya çıkışı veya uygulanmaya başlanmasıyla ilgili kesin bir tarih belirlemek ya da bunu tespit edebilmek oldukça zordur (Kahraman, 1989: C.I, 2). Güreş, insanlık tarihinin en eski sporlarından biridir ve bu sporu uygulayabilmek güce olduğu kadar zekâ ve yeteneğe de bağlıdır (Özcan, 1996: 317). Güreş sporunun en temel amacı kolay bir şekilde rakibine üstünlük kurarak mücadeleyi kazanmaktır. İnsanların yakın bir şekilde birbirlerine karşı gücünü test etme, karşı koyma çabasının adıdır güreş. Güreş yapmak için çok fazla araca, donanımına gerek olmaması, diğer sporlara nazaran ucuz bir spor olması ve her an her yerde yapılabilmesi de bu sporun bütün milletler tarafından kolay bir şekilde uygulandığını göstermektedir (Yıldız, 1975: 63).

Güreş kavramının Türk lehçelerinde küreş, küres, küröş, kürüs, küraş, köraş, gureş, göreş, güleş gibi çeşitli adlandırmaları mevcuttur. (Clauson, 1972: 747-748; Gülensoy, 2007: 397; Ercilasun ve diğerleri, 1991: 294). Kaşgarlı Mahmud (2013) ise güreş kavramına karşılık olarak eserinin çeşitli yerlerinde çalış/çelme/salış/badga kavramlarını kullanmıştır (C.I, s.368; C.II, s.109; C.III, s.288). Divanü Lügat-it Türk'te (2013) kür kavramı yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı adam anlamlarında kullanılmış ve bu kullanımdan dolayı güreşçiye karşılık geldiğini söyleyebiliriz (C.I, ss.324-325). Eski Çin kaynaklarında güreş, toslama olarak işaret edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca güreş sporunun da kuzeyli kavimler aracılığıyla Çin'e girmiş olabileceği düşünülmektedir (Eberhard, 1940a: 210-211). Çin kaynaklarının toslama ifadesi belki de insanların ya da bu sporda kullanılan farklı hayvanların başarıyla birbirlerine temas etmelerinden dolayı böyle bir adlandırma yapılmış olabilir. Hatta Çin kaynakları güreş sporunun çatışmalı ve sert bir spor olmasından dolayı tehlikeli bulmaktadırlar (Kafalı, 2000: 3).

Güreş, Türkler tarafından hayat tarzına uygunluğuyla ve beden gücünün kullanılması açısından en çok tercih edilen sportif faaliyetlerin başında gelmektedir. Türklerin yaşadıkları coğrafya, hayat tarzları ve ordu-millet şeklinde teşkilatlanmaları, hayatı devam ettirmek için giriştikleri mücadeleler onların ruhlarına işlediğinden dolayı her

zaman güçlü bir bedene sahip olmaları gerekmektedir. Türkler güreş gibi sporların mücadele ruhunu ateşlemesi, onların bu ruhu rakiplerine karşı göstermek istemeleri ve sporlara karşı meraklı olmaları onları cezpt etmiştir (Tarcan, 1932: 3). Mücadele onların hayat tarzının bir parçası olmuş ve hiçbir zaman mücadeleden kaçmamışlardır. Türklerin sporun bu yönünü iyi bilmeleri ve onların hayat tarzı ile olan uyumu, uygulanan birçok sporda başarılı olmalarının da temel sebebidir. Güreş gibi güce ve kuvvete dayanan bir spor dalı, Türkler için vücutlarını zor hayat şartlarına alıştırmak için biçilmiş bir kaftandı (Öngel, 2001: 320). Özellikle güçlü olmanın ve gücünü test etmenin önemini bilen Türkler, bunu özellikle güreşte görebildikleri için ona ayrı bir değer vermişlerdir. Türkistan coğrafyası içinde bulunan bütün Türkler, kadınıyla, erkeğiyle, genciyle yaşlısıyla, yöneticisiyle ve yönetileniyle hep birlikte kişinin beden gücünü arttırabilecek, çeviklik katabilecek ve becerilerini geliştirebilecek olan spor olarak güreşi görmekteydiler (Yıldıran, 1986: 79). Böylece Türkler güreşin kendileri açısından farkını ortaya koymuşlardır. Ayrıca Türklerin güreşi diğer sportif faaliyetlerin başlangıcı olarak görmeleri de ona verdikleri kıymetin artmasını sağlamıştır (Tan, 1976: 56). Beden gücüne önem verdiklerinden dolayı güreşi temel alan bir sportif tablo oluşması da kaçınılmazdır. Bu da güreşte başarının ipuçlarının fark edilmesine fayda sağlayacaktır. Tarihin en eski zamanlarından itibaren Türkler güreşte rakiplerine karşı her zaman yetenekleri sayesinde üstün gelmişler ve rakiplerini yere sermişlerdir (Tarcan, 1932: 6).

Güreş, insanların güçlü olduklarını ispatlayabilecekleri ve bunu diğer insanlara da kanıtlayabilecekleri bir sportif faaliyettir (Yıldız, 1975: 63). Gücü doğru kullanmayı öğreten sporlardan biri olan güreş Türkler için de hem eğitim hem de eğlence aracıdır. Güreş belki de Türk adının güçlü kuvvetli anlamına en çok yakışan sporların başında gelmektedir. İsimlerinin hakkını da bu spor sayesinde verdiklerini söylemek hatalı olmayacaktır.

Türkler düzenledikleri eğlencelerde ve törenlerde çok uzun bir süre devam eden güreşler yapmayı ihmal etmemişlerdir. Çin kaynakları da Hunların bahar gelince ve düzenledikleri diğer törenlerde güreşler ve yarışmalar yaptıklarını söylemektedir (Otkan, 2018: 27; Çandarlıoğlu, 1997: 243). Hunlar bazen güreş sporunu cenaze merasiminde ya da ölen kişinin yıldönümünde de yapmışlardır (Alpman, 1972: 34). Kırgızlarda Ergenekon/Nevruz bayramlarında yiğitlerin (balbanlar) güreştiğini,

avcılarının yarışmalar yaptığı ifade edilmektedir. Ayrıca Kırgızlar güreşin piri olarak Umay Ene'yi (Umay Anne) görüyorlardı (Kılıçev, 1995: 149-150). Kazaklarda Ergenekon bayramında yemekler yenildikten sonra güreşler yapıldığı bilinmektedir (Tuzlugul, 1995: 324). Türkistan coğrafyasında Türk gençleri ve güreşçiler Ergenekon bayramında güreş yapmaktan geri durmamışlardır ve düzenlenen etkinliklerde bu sporun yapılması için aracı olmuşlardır (Rahman, 1995: 225; Şahislam, 1995: 249; Çay, 1988: 72,73,76). Türk topluluklarında eğlencelerde ve törenlerde yapılan güreş, bir nevi güç ve yiğitlik göstergisidir. Türkler arasında eğlencelerde ve törenlerde yapılan güreşlerin toplum içinde hem kimin daha güçlü ve kuvvetli olduğunu, hem de kimin daha iyi güreşçi olduğunu görmeleri açısından değerlendirilebilir. Bu nedenle güreşe çok fazla önem verirlerdi ve yapılan güreş mücadelesini kazanmak da son derece önemliydi.

Türkler arasında hayat tarzının bir sonucu olarak kadınlar da spora uygun yetiştirilmekte ve kadınların da güreştiğiyle ilgili bilgilere yer verilmektedir. Divanü Lügat-it Türk'ün "kısarak" maddesinin örneklemeinde "kız birle küreşme, kısarak birle yarışma / kızla güreşme, kısarakla yarışma" (C.I, 474) ifadesi geçmektedir. Bu örnekte genç bir kızla güreşme denmesi onun güçlü olabileceği ve güreşte herkesi yenebileceğini ifade etmektedir. Kadınların, kızların, erkekler gibi güçlü olduğunu ve kuvvet gerektiren bir sporda başarılı olabileceğinin altı çizilmektedir. Bu vesile ile Türk kadınlarının hayatın her alanında erkeklerle aynı işleri yapabildiği görülmektedir. Türklerde hayatın her alanında kadın erkek eşitliği ön plana çıktığı gibi sportif etkinliklerde bu eşitlik her zaman var olmuştur. Türk kadınlarının bu kadar iyi sporcu olmaları ve yetenekleri hem Avrupalıları hem de Müslümanları oldukça şaşırtmıştır (Roux, 2007: 252).

Dede Korkut Kitabı'nda da kadın ve erkek güreşiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Beyrek ile Banı Çiçek arasında birçok sportif mücadele yapılmıştır ve daha sonra ise güreş tuttukları bilinmektedir. Her ne kadar mücadele zorlu olsa da Beyrek mücadeleyi kaybettiği takdirde kendisiyle alay edilebileceğini düşünerek Banı Çiçek'i güreşte yenmiştir (Ergin, 1980: 66). Gençlerin sevdiği kıza zarar vermeden güreşte yenmesi onunla evlenebilmesinin de önünü açmaktaydı. Dede Korkut Kitabı'nda Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı, Selcen Hatun'a kavuşmak için çeşitli sportif mücadeleler yapmak ve güreş tutmak istediğini söylemektedir (Ergin, 1980:

133). Bir diğerk Türk destanında da Manas'ın oğlu Semetey, Ay-Çörek'le evlenmek için onun yurduna gitmiş ve onu sarayının etrafında gizlice izlemeye başlamıştı. Ay-Çörek yanındakilerle durmadan güreşiyor ve rakiplerini hep yeniyordu. Bunu gören Semetey bir gece Ay-Çörek'i kaçırap kendisine yar etmiştir (Ögel, 2014b: C.I, 580). Türkler arasında güreşte yetenekli kadınların varlığı sportif faaliyetlerin sadece erkeklere özgü olmadığını göstermektedir. Türklerde bazen kadın ve erkek arasındaki sportif mücadelelerin evlenme motiflerinde kullanıldığı görölmektedir (Çandarlıoğlu, 1997: 209). Ayrıca aynı kıza talip olan diğerk kişilerle de mücadele ettikleri ve kızın babasının verdiği zorlu görevleri yerine getirdikten sonra evlenebildikleri bilinmektedir (Bayat, 2006: 149). Bu da Türkler arasında evlenme törenlerinin de sportif faaliyetlere ev sahipliğı yaptığını göstermektedir.

Divanü Lügat-it Türk'te (2013) güreşle ilgili çeşitli örneklemler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekilde yer almıştır; “*ol mening birle çalışdı/o, benimle güreşti* (C.II,108)”, “*ol aning adhakın badgadı/o, onun ayağını güreşte yakaladı, çelme vurdu* (C.III, 288)”, “*ol anı bagdadı/o, onun ayağını –güreşte- sarmaya aldı* (C.II,364)”, “*olar ikki yenğ salışdı/onlar birbirine yenlerini salladılar*”. Bu örnekleme genellikle güreş yapanların birbirlerini sağa sola salladığında kullanılmaktadır (C.II,109). Burada güreş sırasında yapılan harekete vurgu yapılmakta ve sporcuların birbirlerinin güçlerini tartması gibi bir durum akla gelmektedir. Divanü Lügat-it Türk'te (2013) bazı güreş örneklemlerinde lehçelerde kullanılan kavramlara rast gelmek mümkündür;

“Yay kış bile karıştı / Yaz kışla karışlaştı

Erdem yasın kurıştı / Hüner yayını kuruştular

Çeriğ tutup körüşti(küreşti) / Saf bağlayıp güreştiler

Oktagalı örtüşür / Ok atarak birbirine geçireyazdılar” (C.II, 97).

Türkler tarafından savaşlardan önce uygulanan önemli bir güreş şekli de savaş güreşidir. Bu güreş eski toplumların savaş alanlarında başvurdukları bir mücadele çeşididir. Kök Türkler ve Çinliler de bu şekilde savaşta çok fazla asker kaybını önlemek için anlaşmışlar ve iki tarafın da güçlü ve cesur birer savaşçısı öne çıkıp teke tek dövüştürölmüşlerdir (Taşağıl, 2014: 51). Han-nameye göre Oğuz Han'ın Kıpçaklara karşı düzenlediğı akında ordusunda Ulug-Arslan adında bir alp yiğit

bulunmaktaydı ve bu yiğit karşısına güreşte kim çıkarsa çıksın yenmekteydi (Ögel, 2014b: C.I, 199). Manas, Kökçe Han'la bizzat kendisi savaş güreşine girmiş ve güreşi kazandığı destanda geçmektedir (Ögel, 2014b: C.I, 555). Manas Destanı'nda Koşay-Han'ın kutsal bir kuvvete sahip pehlivan olduğu düşünülmekteydi ve bu yüzden Manas ve halkı, ona büyük saygı duymaktaydı (Ögel, 2014b: C.I, 546). Koşay-Han Manas'ın Nogay Han'ı Yoloy-Han'la savaşında Yoloy-Han'la güreşmiş ve onu yenerek çeşitli ödüller kazanmıştır (Ögel, 2014b: C.I, 567-568). Yapılan bu güreşlerde hangi tarafın savaşçısı kazanırsa o taraf savaşı kazanmış demektir. Altay masallarından biri olan Ay-Mangus'da da Ay-Mangus ile Al-atlı Çek-pergen birbirleriyle güreştiler ama yenişemediler. Aynı masalda daha sonra Ay-Mangus, Çek-pergen ile Altın Ergek güreşler yaptılar ve Altın Ergek ikisini de yendi (Ögel, 2014b: C.I, 356-357). Yapılan bu mücadeleler içinde ok atışlarının ve güreşlerin olduğu karışık bireysel dövüşlerdir Destanlarda anlatılan bireysel dövüşler genelde ok atışıyla başlayıp, daha sonra kılıç ve mızrakla devam edip en sonunda silahlar bırakılıp güreş tutulurdu (Nicolle, 2010: 9).

Türk destanlarında çeşitli hayvanların da ya birbirleriyle ya da bir insanla güreştikleri görülmektedir. Hatta bazen bu hayvan güreşleri sanat motiflerine işlenmiş ve onların sanatlarını da etkilemiştir. Bu hayvanlar genellikle yaşadıkları coğrafyada bulunan veya kendileri tarafında yetiştirilen hayvanlar arasından seçilmektedir. Bunlar arasında at, deve, koç, boğa, kaplan gibi güçlü ve kuvvetli hayvanlar bulunmaktadır⁴⁶ (Ögel, 2014a: 56; Roux, 2007: 139). Bu hayvanların mücadeleleri izleyerek onlardan ilham alıp güreşte bu mücadeleleri taklit etmiş olabilirler (Öngel, 2001: 320). Türkler özellikle kendilerine has bir şekilde yetiştirdikleri atları güreştirirlerdi ve birinci gelen atın sahibine ya çeşitli ödüller verirlerdi (Ögel, 2014a: 56) ya da o at, damızlık at olarak devletin olurdu (Ögel 2015: 153). Çin kaynakları ise Türklerin büyük kurban şenliklerinde at yarışları yanında iki hörgüçlü develeri güreştirdiklerini ifade etmektedir (Rasonyi, 1996: 51). Dede Korkut Kitabı'nda Dirse Han Oğlu Boğaç Destanı'nda Boğaç'ın bu ismi almadan önce Boğa ile mücadele etmesi ve onu yenmesi doğrudan bir güreş mücadelesi olmasa da güreşe benzer bir mücadele şeklinin tasviridir. Aynı destan içerisinde boğa ile bir erkek deveyi hem yazın, hem

⁴⁶ Türklerin destanlarında ve mitolojilerinde hayvanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, C.II, Ankara 2014, s.675-689.

de gzn greştirdikleri de yer almaktadır (Ergin, 1980: 25). Dede Korkut'ta Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Beg için dile getirilen sözler; “*Arslan ile boğasın, buğrasın, greşçisin öldüren!*” onun hem güçlü olmasına vurgu yaparken hem de greşçiliğinin övüldüğünü göstermektedir (Ögel, 2014b: C.II, 61). Türklerin muhtemelen bu tür hayvanlarla güreşleri ya da o hayvanlara benzetilmeleri o canlılardan esinlendiklerini düşündürmektedir ve bugün güreş sporu içinde çeşitli hayvanların ismiyle anılan tekniklerde kullanılması bu durumu gözler önüne sermektedir (Öngel, 2001: 38, 320).

Türkler arasında birbirinden farklı nedenlerle güreş sporunun yapıldığı anlaşılmaktadır (Yıldıran, 1996: 52). Türklerde uygulanan güreş genellikle kişilerin sade bir Şekilde çok fazla ritüele ya da malzemeye gerek olmadan greştiklerini göstermektedir. Eski Türklerin greşinin bugün Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yapılan yağlı güreş yerine yağsız yapıldığı bilinmektedir (Kunter, 1938: 46). Türklerin İslam'ı kabulüyle birlikte Türkistan coğrafyasından başlayarak Anadolu coğrafyasına kadar yaşadıkları hemen hemen her coğrafyada güreş faaliyetleri bulunmaktadır. Bazen ana yapıda çok farklılık olmamak kaydıyla birbirinden farklı güreş uygulamaları da grlmektedir⁴⁷. Özellikle güreşin uluslararası bir spor dalı hâlini aldığını ve dünyanın çeşitli ülkelerinden sporcuların önemli organizasyonlarda bir araya geldiğini dşnrsek, güreş gerçekten ciddi bir spor haline gelmiştir. Türkiye'de de yağlı güreş, aba güreşi, karakucak güreşi vb. gibi çeşitli isimlerde ve yörelerde yapıldığı bilinmektedir. Türklerin güreş sporunu her zaman uygulamaya çalışmaları ve ona karşı ilgi duymaları bu sporu ne kadar önemsediklerinin bir kanıtıdır. Türkler için güreş, kimi zaman bireysel mücadelede rakiplerine karşı güçlerini test ettikleri, kimi zaman da bir eğlence aracı olarak gördükleri bir faaliyet olmuştur.

⁴⁷ çeşitli dönemlere ait güreş uygulamalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Atıf Kahraman, *Cumhuriyete Kadar Türk Güreşi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, C.I-II; Atıf Kahraman, *Osmanlı Devletinde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.105-188; zbay Güven, *Türklerde Spor Kltri*, AKM Yayınları, Ankara 1999, s.21-93; Doğan Yıldız, *Türk Spor Tarihi*, Eko Matbaası, İstanbul 1979, s.198-231,338-340; Mehmet Türkmen, Bilal Demirhan, “Osmanlı Güreş Tekkeleri ve Fonksiyonelliği”, *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.162-173; Ahmet Yiğit, “Osmanlı Padişahlarının İhsanına Mazhar Huzur Güreşleri”, *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.181-194.

2.2. Avcılık

Av, doğada bulunan canlıların doğal ortamlarında izinin sürülmesi, avlanma için kullanılan çeşitli canlılardan ve aletlerden yardım alarak, ölü veya diri olarak avın yakalanması işidir. Bu işi karnını doyurmak, eğlenmek ya da spor amacıyla yapan kişilere avcı denilmektedir (Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005, C.I, 76). Avcılık, eskiden beri canlıların hayatlarını devam ettirmek, hayatta kalmak, yemek bulmak gibi temel ihtiyaçlardan doğmuş ve çok uzun bir zaman da bu şekilde var olmuştur. Doğada bulunan canlıların birçoğu kendisinden güçsüz ya da küçük canlıları avlayarak beslenmekteydi. İnsanlar da özellikle kendilerinden güçlü canlılar olsa da avlanırken kullandıkları aletlere karşı koyamayan canlıları avlamaktaydılar.

İnsanların tarımsal faaliyetleri öğrenip uygulamaya başlaması avcılığın özellikle besin ihtiyacını giderme zorunluluğunu kısmen de olsa azaltmaya yardımcı olmuştur. Ancak insanoğlunun tarımdan istenilen verimi her yerde aynı ve yeterli bir şekilde sağladığını söylemek yanlış olacaktır. Kimi zaman coğrafyanın etkisi, kimi zaman da insanın yaratmış olduğu tahribat nedeniyle tarımsal kaynaklarla geçinebilmek oldukça zor olmuştur. Bu nedenle insanlar tarımdan önce doğada bulunan diğer canlılarla mücadele ederek hayatta kalmayı ve karnını doyurmayı avcılık sayesinde sağlamışlardır.

Avcılık, toplumların gelişmesiyle insanların ihtiyaçlarını gidermenin yanında eğlenceli bir sportif faaliyet halini almaya başlamıştır (Erdem, 1991: 100). Bu nedenle avcılık ilk başta insanların hayatını devam ettirebilmek için bir zorunluluk olarak görülürken, daha sonra ise eğlence amaçlı sportif etkinlik olarak görülmeye başlanmıştır. Türkler de bu nedenle sportif bir faaliyet olarak avlanmayı çocuklara, gençlere öğreterek onların hem yeteneklerini fark etmelerini hem de iyi bir avcı olarak yetişmelerini sağladılar. Çin kaynaklarında Türklerin yabani avcılıkla uğraştıkları ve çocuklarına avcılık eğitimi verdikleri bilgisi yer almaktadır (Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 2015: 1). Çünkü Türkler için av sporuyla ilgilenmek son derece eğitici ve öğretici bir uğraş olarak görülmekteydi. Yaşamsal ihtiyaçlarının giderilmesi yanında ekonomik açıdan da kazanç sağlayan av, Türkler için savaşa ön hazırlık gibi ciddi bir anlam da taşımaktaydı (Yıldız, 2002: 47).

Türkler için av oldukça eski ve tanıdık bir kavram olarak bilinmektedir. Öyle ki Türklere ait Afanasyevo, Andronovo gibi kültürlerden kalan çeşitli kalıntılardan da yola çıkarak avcılık yaptıklarına dair bulgulara rastlanmaktadır (Ögel, 2014a: 13-19). Ayrıca çeşitli dönemlerde yazılmış Kök Türk harfli yazıtlarda av kavramına karşılık olarak ab, añ/eñ kavramı göze çarpmaktadır (Şirin User, 2008: 37). Örneğin İhe Hüşotu (Köl İç Çor) Yazıtı'nda *“sünüş bolsar çeriğ iter erti ab ablasar ermeli teg erti / savaş olduğunda askeri tanzim ederdi, av avladığında hızlı koşan at (?) gibiydi”* (Orkun, 2011: 137; Şirin User, 2008: 39). Irk Bitig'de on ikinci satırda *“er abka barmış / er ava varmış”* şeklinde kullanılmış, otuz birinci satırda ise *“bars kıyık enke menke barmış enin menin bulmuş bulupanu uyasınaru öğire sebinü gelir tir ança bilin edğü ol / (Bir) kaplan av aramaya varmış avını bulmuş bularak yuvasına doğru memnun sevinip gelir bunu bil iyidir bu.”* (Orkun, 2011: 273) ifadesi dikkat çekmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un (2013) eserinde de av/aw kavramı yer almakta ve bilinen anlamıyla kullanılmaktadır (C.I, s.81). Ancak Kaşgarlı (2013) av kavramını Türklerin “aw”, Oğuzların “av” şeklinde kullandığını ayrıca belirtmiştir (C.I, s.32). Türklerin av ile bu kadar iç içe olmaları, hem hayat tarzının hem de spora olan yatkınlıkların bir göstergesidir. Aw kavramının bilinen anlamı dışında farklı bir anlamı da toplanmak, etrafını sarmak şeklindedir (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 174,287,310; C.II, 137-138; C.III, 401). Bu anlamın belki de avlanmaya işaret ettiğini söylenebilir ve özellikle de Türklerin genellikle eğlence ya da eğitim amaçlı uyguladığı sürekle avlarını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Türklerde bireysel avlanma var olsa da özellikle Hunlardan itibaren teşkilatlanarak toplu bir şekilde ava çıktığı bilinmektedir (Bayat, 2009: 6). Türklerin yabancı hayvanları korkutarak avcılarının bulunduğu bir yöne sürükledikleri sürekle/sürgün avları ön plana çıkmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te sürekle avı kavramına karşılık olarak “sıgır”⁴⁸ kavramı kullanılmaktadır (C.I, s.364). Sürekle avları Türklerdeki ordu-millet kavramının günlük hayattaki hem eğitim hem de eğlence aracı konumundaydı. Ayrıca yapılan bu sürekle avları Türklerin savaş taktiklerini uyguladığı ve geliştirmeye

⁴⁸ Sıgır; Sürgün/Sürekle avı. “Hanların halk ile beraber yaptıkları bir çeşit av. Öyle ki, Hanın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar, yabancı hayvanlarını önlerine katarak Hanın olduğu yere doğru sürerler; o, yorulmaksızın bulunduğu yerden önüne çıkan hayvanları vurur.” Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev. Besim Atalay), TDK, Ankara 2013, C.I, s.364; Köken Bilim Sözlüğünde ise sıgır kavramı yerine sağır kavramı aynı anlamda verilmiştir. Ayrıca Clausson, eserinde sağır kavramını bir oyun olarak görmektedir. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, s.814.

çalıştıkları bir ortam sağlamaktaydı (Sümer, 1953: 2404; Bayat, 2009: 6). Kaşgarlı Mahmud'un kimi zaman da av kavramı yerine “keyik” diyerek bu faaliyete atıfta bulunduğu göze çarpmaktadır. Tütüşdi kavramının örneklemeinde “*ol manğa keyik tütüşdi / o, bana avı yakalamakta yardım etti*” (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.II, 88-89) diyerek av kavramı kullanmadan da o durumu anlatmaktadır. Geyiğin önemli bir av hayvanı olduğunu düşünürsek bu kullanımın da doğru bir şekilde çağrışım yaptığını ifade edebiliriz.

Bozkır hayat şartlarının zorlayıcı etkisi ve konargöçer hayat tarzının zorlukları Türkleri çoğu zaman avlanmaya mecbur bırakmıştır. Türklerin hayatlarını devam ettirmek için baş uğraşlarından biri olan avcılık, onların yiyecek ve giyecek ihtiyacını da karşılamaktaydı (Liu Mau-Tsai, 2006: 20). Orhun Abidelerinde de geyik ve tavşan etleri yiyerek oturdukları ifadesi Türklerin ete düşkün bir millet olduğunu göstermektedir (Ergin, 2011: 67). Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te Kıpçak illerinde avlanan iri yarı bir yaban hayvanından bahsedilmekte ve bunun adına da “bulan” (C.I, 413) denilmektedir. Bu hayvanın özelliklerine göre içi oyuk küp gibi yüksekçe boynuzu bulunduğundan bunun bir geyik cinsi olması kuvvetle muhtemeldir. Türkler çok eskiden beri avcılığı besin ve ticaret kaynağı, askeri eğitim aracı olarak görmüşlerdir (Şirin User, 2008: 29). Avcılıkla tanışmaları ilk başta karnını doyurmaya çalışmakla olan Türkler, daha sonra askeri açıdan hareketli olabilmek, sağlıklı kalmak ve daha iyi bir savaşçı olabilmek için bu sporla ilgilenmişlerdir. Avlanma toplum içerisinde eli silah tutan herkesin katıldığı bir etkinlik olarak düzenlenmekte ve özellikle kışlık et ihtiyacının karşılama arzusunun yönelik hareket edilmekteydi (Gömeç, 2014: 178).

Uygurların tarihin birçok döneminde din değiştirmeleri ile savaşçılık özelliklerini kaybettikleri söylene de, Çin kaynaklarında geçen bazı ifadeler bunun tam anlamıyla kaybolmadığını göstermektedir. Kaldı ki sadece Uygurlar değil Hunlardan başlayarak Kök Türkler, Kırgızlar, Macarlar, Tölesler ve diğer Türk boylarıyla ilgili ortaya konulan çalışmaların ortak görüşü avcılığın ister bireysel isterse de süreli avı şeklinde hemen hemen bütün Türklerde uygulandığını göstermektedir. Bunların birçoğunda avcılık temel besin ve geçim kaynağıydı. (Vasary, 2007: 76,90,124,221; Grousset, 1980: 99; Barthold, 2017: 26; Şeşen, 2017: 69; Ögel, 2014b: C.I, 20). Bu nedenle Türklerle ilgili çalışmalarda hangi boy ya da devlet olursa olsun avcılıkla

uğraştıklarını görmek şaşırtıcı olmayacaktır. Çin kaynaklarının ifadesini Arap kaynakları da desteklemektedir. Mesudi'nin "Acaibü'd-dünya" adlı eserinde Türklerden özellikle kır ve çöl hayatında yaşayanların avcılık yaptıklarını ifade edilmektedir (Şeşen, 2017: 63). Kaynaklarda Moğolların da Türklerdekine benzer durumlarda avcılık yaptıkları dile getirilmektedir ve ayrıca av için gerekli hazırlıkların nasıl yapıldığı ifade edilmektedir (Cüveyni, 2013: 86-87). Türkmenlerin Şeceresi'nde (Şecere-i Terakime) (t.yok) de Arslan Han'ın halkını kış azığı için beyleriyle birlikte ava göndermesi de kış için yapılan hazırlıklarda avlanmanın kıymetini göstermektedir (ss.72; Ögel, 2014b: C.I, 269). Türkler hayvancılıkla uğraşalarda kimi zaman besin sağlamak kimi zaman tehlikeli hayvanlardan kurtulmak ve ekonomik amaçlarla avcılık yaptıkları bilinmektedir. Bu da toplum içinde bireysel olarak yapılan avcılığın da varlığını bizlere göstermekteydi. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te awlandı kavramının örneklemeinde "er öziñge awlandı / adam kendisi için avlandı" (C.I, s.298) denilmektedir.

Türklerin doğa da avladıkları hayvanların etleriyle beslenmeleri, derisinden faydalanmaları ya da derilerden gelir elde etmeleri, Türklerin avcılığa olan farklı bakış açılarını da görmemize yardımcı olmaktadır. Türklerin buldukları bölgelerde ticarete söz sahibi olmak istemeleri sonucunda komşularıyla hem ilişkiler kurup geliştiriyorlardı, hem de hayvansal ürünlerin ticaretini yapıyorlardı (Kafesoğlu, 2009: 325). Avlanan hayvanlar arasında özellikle kürkleri kıymetli olanlar Türklerin kürk ticaretinin önemli bir payını teşkil ediyordu. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te kürk kavramı bulunmaktadır (C.I, 353) ayrıca farklı kavramlarda kürkle ilgili bilgi verilmektedir. Bunlardan "koyka" kürk, deri anlamında (C.III, 173), "elri" oğlak derisi anlamında (C.I, 127), "eşmen" kürk olarak yapılan deri anlamında (C.I, 109), "karsak" kürk yapılan hayvan anlamında (C.I, 473), "içük" samur, teğın gibi hayvanların derisinden yapılan kürk anlamında yer almıştır (C.I, 69). Kürkler ticarete önemli bir pay teşkil ettiklerinden Türkler avcılığa oldukça önem vermişlerdir. Uygurlar bu ticarete avcı rolünü üstlenmişlerdir (Golden, 2006: 200). Oğur Türkleri kürk ticaretinde önemli bir konumdaydı ve başta sincap derisi olmak üzere, yılda ortalama altı milyon adet kürk ticareti yapıyorlardı (Kafesoğlu, 2009: 199-200). Juan-juanlarda ise özellikle samur kürkü hem hediye olarak, hem de vergi olarak kullanılmaktaydı (Vasary, 2007: 76). Kimak Türkleri ve Oğuzlar, yakınlarında

bulunan dağlarda kaplan, panter, pars, tilki, yağlaş gibi kürkleri değerli hayvanları avlayarak onları ihraç ederek ticaret yaparlardı (Şeşen, 2017: 107,115). Türkler açısından avcılığın zaman geçtikçe karın doyurma durumundan çok kendilerine kazanç sağlayan ekonomik kaynak olarak görülmesi avlanma işi için oldukça etkili olmuştur. Ticareten elde ettikleri kazançların artması Türklerin ticarete ve tüccarlara önem vermelerini de aynı oranda arttırmıştır (Gömeç, 2014: 193). Çin kaynakları Uygurların geçimlerini avcılıkla ve savaşlarda elde ettikleri ganimetlerden sağladıklarını vurgulamakta ve diğer toplumlardan daha yırtıcı olduklarını ifade etmektedirler (Chavannes, 2013: 131).

Türklerde avcılığın her ne kadar iktisadi boyutları oldukça fazla olsa da kendilerince belirledikleri kurallar doğrultusunda av hayvanlarını da korumayı bilmişlerdir (Caferoğlu, 1972: 169). Türkler avcılıkla uğraşsalar da doğadaki canlılarına karşı dikkatli davranmayı da ihmal etmemişlerdir. Hunlar zaman zaman Çin imparatoruna at ve kürk gibi hediyeler gönderirdi, ancak Çinliler bu hediyelerin büyüğü olduğunu ve kendilerine kötülük getireceğini düşünerek giymezlerdi (Onat, 2012: 61). Türklerle de kimi zaman bu tür hediyeler geldiği olmuştur. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan'ın babasının ölümünden sonra birçok milletten kişilerin iyi binek atını, kara samurunu, mavi sincabını sayısız getirip bıraktığı ifadesi yer almaktadır (Ergin, 2011: 55). Buradaki kara samur ve mavi sincap av hayvanlarından, bunların ölen bir kişinin yas törenine hediye olarak getirilip bırakılması, bu tür av hayvanlarını avladıklarının da bir kanıtıdır.

Türklerde avcılık sporu yapılan diğer sporlarında merkezinde yer alan bir spordur. Türkler okçuluk talimleri yaparken de avcılığı uygularlardı, ayrıca atla ilgili çeşitli sporlara da avcılık hünelerine kattıkları görülebilirdi. Çin kaynakları da Türklerin ava çıkıp okçuluk talimi yaptıklarını ifade etmektedir (Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 2015: 30). Türk hayat tarzına en uygun spor kuşkusuz avcılıktı ve Türkler bu sporu yaparken diğer sporlardan da yararlanmaktaydılar. Türklerin özellikle avcılıkta atlardan faydalandığı bilinmektedir. Kemçik, Çirgak Yazıtı'nda bahsi geçen şahsın avda binilmek üzere altı yüz ak ata sahip olduğu bilgisi bulunmaktadır (Orkun, 2011: 490). Türklerde at sayılarının oldukça fazla olması herkesin sürekli at değişimi yapabildiğini ve ayrıca av için de farklı atların bulunduğunu göstermektedir. Aynı yazıtın yedinci satırında biraz farklı bir durum

bulunmaktadır. Hüseyin Namık Orkun (2011) bu satırı “*avda kurban ettiğim atım ak*” (s.491) olarak çevirirken, Hatice Şirin User (2008) ise bu satırı “*abda keyik attım / avda geyik vurdum*” (s.38) olarak çevirmektedir. Av sırasında at kurban edilmesi ihtimali çok zor gözüktüğünden avda geyik vurulma çevirisi daha doğru olacaktır.

Türkler tarafından uygulanan avcılık, çoğunlukla onları sürekli olarak hareket halinde tutan, sabit veya hareketli hedefleri vurmaya amaçlayan askeri bir eğitimden farksızdı. Jean-Paul Roux’a (2007) göre Türkler için av ve savaş kısmen eş anlamlıydı ve av savaşın öğretilmesinde en etkili faaliyetti. Ayrıca genel bir kural olarak bir gencin yetişkin sayılması için canlı bir varlığı öldürmesi gerekiyordu (s.139). Av sporu ise savaştan önce yetiştirilecek çocuklar ve gençler için elverişli olarak görülmekteydi. Oğuz Kağan’ın doğumundan sonra küçük yaşta ava çıktığı destanda yer almaktadır. Ayrıca Oğuz Kağan’ın oğullarına hanlık vermeden önce onları ava göndermesi de avcılığa verdiği önemi göstermekte ve avcılık faaliyetinin oğullarının yeteneklerini görmesine yardımcı olduğu düşünülmektedir. (Ögel, 2014b: C.I, 131,145). Manas’ın oğlu Semetey de çok küçük yaşta olmasına rağmen kendisine ok yapıp kuzgun avına çıkmıştır (Ögel, 2014b: C.I, 580).

Türkler açısından avcılık eğitiminin erken yaşta verilmesi onların hayat tarzının da bir gereği olarak görülmelidir. Avcılık eğitimlerinin yapılması, doğru bir şekilde eğitilen gençlerin toplumdaki askeri düzen içinde hareket etmesine de yardımcı olmaktadır. Türklerde özellikle ilk avına çıkan gencin heyecanına ortak olabilmek için onun adına törenler düzenlenmekteydi. Bu törenler için kimi zaman şölen anlamına gelen “şeylan” ve “çeşn” kavramları da kullanılmaktaydı (Kunter, 1938: 63). Divanü Lûgat-it Türk’te (2013) “ırgattı” kavramının örneklemesinde gençler için avlanmanın bayram havasında bir eğlence olarak uygulandığı görülmektedir;

“Yigitleriğ ırlatu / Gençleri çalıştırarak,

Yıgaç yemiş ırgatu / Meyva toplatarak

Kolan⁴⁹ keyik awlatu / Kolan ve geyik avlatarak

Bedhrem kılıp awnalım / Bayram yapıp avunalım.” (C.I, 263).

⁴⁹ Kolan; Yaban eşiği bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev. Besim Atalay), TDK, Ankara 2013, C.I, s.415; Oğuz Kağan Destanında da kolan ve vahşi atların avlandığına dair bilgi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, Ankara 2014, C.I, s.135.

Gençlerin çeşitli işlerde çalıştırılması ve ardından av yaparak adeta bayram havasında eğlenmeleri Türklerde avlanmanın eğlenceli bir spor olduğuna vurgu yapmaktadır. Bir Türk genci için kendisine ait bir av köpeğine ve son derece güçlü, iyi bir av kuşuna sahip olmak hem çok kıymetliydi hem de gurur verici bir durumdu (Ögel, 2014b: C.I, 610). Dede Korkut Kitabı'nda Dirse Han'ın hatunu ve Kazan Bey'in hatununun oğullarının ilk ava çıkışı şerefine kurbanlar kestirmesi, ziyafetler düzenlenmesiyle karşılaşmak şaşırtıcı olmasa gerektir (Ergin, 1980: 29, 103). Türklerde avcılık eğitiminin çocuklara ve gençlere hayat mücadelesine başlamasıyla birlikte verilmesi, onların avcı gibi yetiştirilmesi ve onların ilk ava çıkmasının kutlanması gerçekten ilgi çekicidir. Oğuz Kağan'ın da gençliğinde yaşadığı yerdeki ormanda av hayvanları ve av kuşları oldukça fazlaydı. Ancak ormandaki büyük bir canavar hem insanlara hem de diğer canlılara rahatsızlık vermekteydi. Oğuz büyük bir uğraştan sonra bu canavarı öldürerek yurdunu kurtarmıştır (Ögel, 2014b: C.I, 132-133). Oğuz Kağan gibi avlanmayı iyi bilen Türkler yeteneklerini göstermekten de geri durmamışlardır.

Mo-tu'nun ilk önce askerlerini eğitmek için ava çıkarması daha sonra ise babasıyla ava çıkması ve devletin başına geçmesi hadisesi av sporunun Türkler için değerini ve eğitimdeki önemini en ince ayrıntılarıyla gözler önüne sermektedir. Bahaeddin Ögel (2015) 'e göre Mo-tu'nun kendi askerleriyle çıktığı av, "tümen eğitim avı" olarak ele alınmalı, babası Tuman'ın liderliğinde çıkılan av ise devletin düzenlediği "büyük av" olarak ele alınmalıdır (C.I, 154). Devletin yöneticisinin çıktığı ava bağlı bulunan bütün boyların katılmasından dolayı belki de bu sebeple büyük av denilmiştir. Mo-tu'nun babasıyla ava çıkmasına benzer bir olay da Dede Korkut Kitabı'nda geçen Dirse Han'ın oğlunu ve 40 yiğidini alıp avlanmaya çıkması hadisesidir. Oğlu babasına yeteneklerini gösterme çabasının heyecanı ile elinden gelenin fazlasını yapmaya çabalıyordu. Ancak Dirse Han etrafındakilerin sözlerine inanarak kendi oğlunu avlanma sırasında öldürmeye çalışmıştır (Ergin, 1980: 28-29). Her ne kadar Dirse Han başarılı olamasa da Türk tarihinin farklı dönemlerinde avlanma sırasında gerçekleşen bu tür olaylar hem tarihin hem de devletlerin akışını etkilemektedir. Türkler için süre avları tam bir savaş alanı konumundaydı ve gençlere savaş deneyimine benzer bir atmosfer yaşatmaktaydı. Öyle ki süre avlarında ordu her ne kadar avcı durumda olsa da kendilerinden güçlü hayvanlar için av olabilme

ihtimalleri de bulunmaktaydı. Bu da hem dikkatli olmayı hem de gelebilecek saldırılara karşı hazır bulunmak gereğini göstermekteydi.

Hunlar düzenledikleri sürek avları veya avlar genellikle Çin sınırına yakın yerlerde olmaktadır ve bu durumdan faydalanarak bazen Çin tarafına geçerek baskın yapabiliyorlardı. Çin kaynakları bazen bu avlara katılan Türklerin sayılarını abartılı bir şekilde ifade etmektedirler (Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 2015: 44,48-49,50). Türklerin av yapmak için özellikle Çin sınırlarına yakın yerleri tercih etmeleri de stratejik bir hamle olarak gözlerden kaçmamalıdır. Bu av merasimleri esnasında Türk süvarileri en ufak bir kıpırdamaya dahi karşılık verebilmekteydiler. Türklerin Çin sınırlarında ve çoğunlukla da savaşlardan önce ava çıkmış gibi görünerek hem rakiplerinin sınırlarında ordularını gezdirebiliyorlardı hem de bölgeyi tanıma ve tarama şansları oluyordu. Bu hareketleri dahi Türklerin askeri dehasını ortaya koymaktadır. Priskos da Attila'nın Roma topraklarına avlanmak için girmeye çalıştığını ve onlarla savaşmak için avlanmayı bir araç olarak kullandığını düşünerek hazırlıklara başladığını ifade etmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2017: 31). Avlanmak Türklerin düşman sınırlarında rahat bir şekilde hareket etmelerine yardımcı olduğu gibi aynı zamanda rakiplerine de bir nevi meydan okuma aracıydı. Kök Türkler zamanında ise Ta-po Kağan Çinli bir prensi yanına esir alarak güney sınırlarında ava çıkmış ve daha sonra burada esirini geri iade etmiştir (Liu Mau-Tsai, 2006: 53). Ta-po Kağan'ın çıktığı ava prensi yanında götürmesi hem kendi güvenliği için bir önlem hem de Çin'e karşı stratejik bir hamle olarak okumak gerekir.

Türkler özellikle yaşadıkları coğrafyanın ve hayat tarzının da etkisiyle genellikle av hayvanlarının bol olduğu yerlerde yaşamışlar ya da buna göre hareket etmişlerdir. Hatta Türk yöneticileri zaman zaman Çinlilerin sınırından içeri girerek avlanmak için bazen imparatorlardan izin istemişlerdir. İşbara/Şa-po-lüe Çin'e elçi olarak gönderdiği oğlu aracılığıyla Çin'e ait olan Heng ve Tai eyaletleri arasında bulunan bölgede avlanmak için izin istemiş ve imparator bu ricasını kırmayarak kabul etmiştir. İşbara çok kısa sürede ava çıkmış ve on sekiz geyik avlayarak geri dönmüştür. İşbara, avladığı geyiğin etinden imparatora ikram etmeyi de ihmal etmemiştir (Liu Mau-Tsai, 2006: 79; Taşağıl, 2014: 58-59). Türklerin Çin sınırlarını aşip onların topraklarında avlanma isteği, Çinlilerin yaşadıkları bölgelerde avcılığın çok gelişmemesinden kaynaklanmış olabilir. Zira burada bulunan av hayvanlarının

sayısı Türkleri kendisine çekmiş olması kuvvetle muhtemeldir. İşbara Kağan döneminde Çin'den Ch'ang Sun-sheng adlı bir casus İşbara'nın güvenini kazanarak onunla birlikte avlara çıkmış ve bu sayede Kök Türk ülkesinin önemli yerlerini öğrenmiş, hatta devletin askeri bilgilerini de öğrenerek ülkesine dönünce bildiklerini rapor etmiştir (Taşağıl, 2014: 45,104).

Çinlilerin Shang sülalesi her ne kadar yerleşik yaşamın etkisiyle ziraat ile uğraşsalar da kıtlık gibi durumlarla karşılaştıkları zaman avcılığı bir geçim kaynağı olarak da görebiliyorlardı ve ayrıca askeri eğitim olarak da yararlanıyorlardı (Tezcan, 2008: 14). Çinlilerde avlanma durumu biraz daha farklı olarak yerleşik yaşamın da etkisiyle gelişmiştir. İmparatorların kendileri için av parkı⁵⁰ yaptırdıkları bilinmektedir. 582 yılında Tardu, Çinlilerle ilişkilerini geliştirmek için onlara elçi göndermiştir ve Çinli İmparatoru gelen elçinin şerefine sarayında av eğlencesi tertip etmiştir (Taşağıl, 2014: 105). Çinlilerin kendilerine gelen elçi için saraylarında av eğlenceleri düzenlemeleri diploması açısından da önemli bir harekettir. Türklerde de özellikle Mo-tu kendisine ait bir avlanma yeri olarak Yin Dağı'nın etrafını seçmiş ve burada av hayvanlarının çok olması ve geniş ormanların bulunması onu cezp etmiştir. Ayrıca burada hem savaş aletlerini yaptırmış hem de akınlar düzenleme imkânı bulmuştur (Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 2015: 62). Kök Türklerin yöneticilerinden olan Elig/İl Kağan, 627 yılında devletin içindeki boyların isyanları ve komşularıyla olan mücadeleler yanında bir de kıtlık baş gösterince kendisine bağlı boylarla birlikte toplanarak Çin'in kuzey sınır bölgelerinde sürekl avları düzenleyip yiyecek bulmak için çabalamıştır. Ancak sınırlarına yaklaşmasını fırsat bilen Çinliler ordularını Kök Türklerin buldukları bölgeye göndermişlerdir (Taşağıl, 2014: 231-232). Çinlilerin de Türklerin kendi sınırlarına yakın yerlerde bulunmalarını fırsat bilerek buna karşılık stratejik bir şekilde hareket ettiklerini görmekteyiz. Elig/İl Kağan 630 yılında Çinlilerle mücadelesinden sonra yakalanarak Çin İmparatoru'nun sarayına götürülmüş ve ailesiyle birlikte esir edilmiştir. Elig

⁵⁰ Shang-lin Parkı, başkent Ch'ang-an'ın güneyinde çevresi 300 li (124,5 km) olan geniş bir yeşil arazidir. Burada hükümdarın dinlenmesi için saraylar bulunmaktadır. Parkta, özel olarak av hayvanları yetiştirilirdi. İmparator ilkbahar ve sonbaharda burada avlanırdı. Daha sonra bu bölgede üzüm yetiştirilmeye başlandığı için bu bölgeye "Üzüm Sarayı" anlamına gelen "P'u-t'ao Sarayı" denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Han Hanedan Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, (Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK, Ankara 2015, s.124; Ayşe Onat, Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri", TTK, Ankara 2012, s.50.

Kağan'ın esir kalma süresinde kederli ve hüzünlü görüntüsü Çin İmparatoru'nun da dikkatini çekmiştir. İmparator kendisine iyi gelebileceğini düşünerek onu gönlünce avlanması için av hayvanlarının çok olduğu ve geniş arazilere sahip olan Kuo vilayetine vali olarak tayin etmiştir. Ancak Elig Kağan bu sürpriz teklifi kabul etmemiştir (Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu), 2017: 21; Taşağıl, 2014: 103). Çinli yöneticiler Türklerin mutlu olmaları için sportif faaliyetlerin ve avlanmanın ne kadar kıymetli olduğunu bildiğinden dolayı böyle bir teklif sunmuş olmalıdır.

Türkler içinde yöneticilerin ve ileri gelenlerin zaman zaman av düzenledikleri görülmektedir. Bununla ilgili olarak Budist rahip Hsüan-tsang'ın seyahati sırasında Şe-hu Kağan/T'ung(Tong) Yabgu'nun avlanırken karşılaşması hadisesi örnek teşkil etmektedir (Chavannes, 2013: 253; Kırilen, 2013: 75). Orhun Abidelerinde Bilge Kağan'ın halkına kıymetli eşyaların yanında binek atını, aygırını, kara samurunu ve mavi sincabını kazandığını ve tanzim ettiği ifade edilmektedir (Ergin, 2011: 61). Yöneticilerin halkına kıymetli eşyaların yanında bu tür av hayvanlarını da avlayıp ya da ele geçirerek sunması halkına verdiği değeri göstermektedir. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te "*Beg aw awladı/ Bey av avladı*" (C.I, s.287) ile yöneticilerinde avlanmayı sevdiği görülebilmektedir. Yapılan bu sportif faaliyetin de genellikle askeri eğitim ile ilgili olduğunu ve bozkır hayat şartlarının gereği devletin her zaman hazırlıklı olması düşüncesinin de etkisi bulunmaktadır. Bozkırda yaşayan bireylerin ekonomik ve diğer kaygılar sebebiyle bireysel olarak da avlandıkları bilinmektedir (Bayat, 2009: 1). İbn Fazlan (1975) Oğuzların ordu komutanlarından Etrak'ın bir anda üzerlerinden geçen ördeği atıyla takip edip yayını gerip okuyla vurup yere düşürdüğünü gözlemlemiştir (ss. 39). Türklerde beylerin hem eğlenebilmek için hem de sportif faaliyet olarak avlanmaları kendi yeteneklerini test ettikleri bir alandır. Dede Korku Kitabında (1980) Bamsı Beyrek'in ad almasından sonra alaca askerleriyle ala dağa ava çıkmış ve bir müddet sonra üzerlerine doğru geyikler koşuşturmuştur. Beyrek bu geyiklerden birini kovalayarak vurmuştur ve geyiğin etini Banı Çiçek'in dadısına bırakarak oradan uzaklaşmıştır (ss.64-65).

Avlanma faaliyetinin iyi bir şekilde uygulanması ve doğru sonuç alınması için birçok unsur ön planda tutulmaktaydı. Özellikle hız, zekâ, yetenek, cesaret gibi avcılarının kendilerine avantaj sağlayacak yönleri avlanmak için oldukça etkili olmaktadır. Cahiz (2017) Humeyd'in ifadesinden yola çıkarak Türklerin yürürken sağa-sola

saptığını, avlanabilmek için sürekli dağa tırmandıklarını ya da vadinin derinliklerine indiklerini söylemiştir. Ayrıca çok fazla yürüseler dahi av hayvanlarıyla karşılaştıkları vakit hiç yorulmamış gibi harekete geçtiklerini ifade etmiştir (ss.100-101).

İnsanlar avlanırken kendilerinden hızlı ve güçlü olan canlılara karşı onlar gibi hızlı ve güçlü olan canlılardan veya avı kolay yakalamaya yarayacak çeşitli vasıtalardan da yardım almayı da ihmal etmezlerdi (Polat, 2008: 56; Göksu, 2015: 34). Türklerin yaptıkları av oldukça gösterişli olmaktadır ve bunun için özellikle avcılık için eğittikleri pars, çita, tazı ve zağar gibi hızlı koşabilen canlılardan ve yırtıcı kuşlardan olan şahin, doğan, sungur, tavşancıl, çakır gibi avcı kuşlardan yararlanmaktaydılar. Ayrıca av sırasında yaya veya atlı olurlardı, kement, ok, mızrak gibi çeşitli aletleri de kullanarak kendilerine avantaj sağlardı (Kunter, 1938: 61; Yıldız, 2002: 47, Çoruhlu, 1997: 16). Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te serçe, tarla sıçanı ve köstebek gibi çeşitli hayvanların avlanmasında kullanılan sıçan cinsi "küzün" adlı bir hayvan da bulunduğu bilgisi yer almaktadır (C.I, 404). Türklerin avlanma sırasında bu canlılardan faydalanması avlarının kendilerinden üstün olan hızlarını dengelemek, onları saklandıkları yerlerden çıkarmak, ellerinden kaçırmamak ve zor olan avlanma işini kolaylaştırmak için bir yardımcı olarak kullanmalarındandır. Av için kullanılan yırtıcı hayvanlara da avdan pay verilirdi ve buna leş anlamına da gelen as/es denilmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I 36, C.II, 17, C.III, 46). Kaşgarlı Mahmud (2013) ayrıca avda köpeklerin kullanılmasıyla ilgili olarak eserinde "*ıt keyikni kowdı / it avı koğdu, kovaladı*" ifadesine yer vermektedir (C.II, 16) Bu cümleden de anlaşılacağı üzere köpeklerin avı kovalamaya ve yakalamaya yardımcı olduklarını görülmektedir. Kırgızlar da oldukça iyi koşan ve av yakalamakta usta olan bir Türkmen tazısına kumai/kumay ismini vermişlerdir (Ögel, 2014b: C.I, 211).

Doğada bulunan canlılar içinde avcılıkta oldukça usta olanlar bulunmaktadır. Türklerin de kendilerini bu canlılara benzetmeleri ve onlar gibi avlanmaya çalıştıkları ifade edilmektedir. Örneğin Yezid b. Mezyed Türklerin rakiplerini av hayvanlarından geyik veya ceylana benzettiklerini, kendilerini ise pars olarak gördüklerini ifade etmiştir (Cahiz, 2017: 105). Türklerin avlanma sırasında uyguladığı stratejilerin böriilerin avlanırken uyguladığı etkin stratejilere bazı yönlerden benzerlikleri de bulunmaktadır. Bu stratejileri böriileri izleyerek öğreniş

olabilirler ve kendilerini böriye benzetmiş olmalarından dolayı onlar gibi avlanmaları da oldukça normaldir.

Türklerin yaşadıkları coğrafyanın bazı bölgelerinde deniz ya da göllerde balık avcılığı da uygulanmaktaydı. Bu da Türklerin sadece karada ve havadaki canlıları avladığını söylemenin yanlış olduğunu göstermektedir. Sibiryalı Türklerden olan Karagaslar, balık avlamak için gittikleri su kenarında kutsal saydıkları otlardan yakarak balık avından fazla verim elde etmenin yollarını aramışlardır (Gömeç, 2014: 256). Divanü Lûgat-it Türk'te de balık avcılığıyla ilgili birçok kavramla karşılaşmaktadır. Örneğin balık avlamak için kullanılan eğri demire veya oltaya "argağ" (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 141), balık avı için kullanılan ağa ise "izdenğ" (C.I, 116) denilmektedir. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) ayrıca "başgan" (C.I, 438) ve "çabak" (C.I, 381) gibi birkaç tane balık ismi de özellikle belirtilmiştir. Bu balıkların ve aletlerin isimlerinin yer alması Türklerde balık avcılığının uygulandığını bizlere göstermektedir. Arap kaynaklarından İdrisi'nin ifadesine göre Halaç Türklerine ait Hayham Kalesi'nin yakınında bulunan hendekte ve Lâlan Dağı yakınındaki gölde balık avcılığı yapmaktadırlar (Şeşen, 2017: 108-109). Balık avcılığı Türklerin özellikle Hazar Denizi'ne kıyısı olan birçok yerde yapılmakta ve İslam coğrafyacıları da buna oldukça dikkat ederek eserlerinde yer vermektedirler (Şeşen, 2017: 154,112,64). Bulgarların balık yağı kullandığı ve Bulgarlar dönemindeki oltaların fazla olmasından dolayı bu yağı elde etmek için balık avladıklarını düşünülmektedir (İbn Fazlan, 1975: 54; Ögel, 2014a: 255). Hazarlara başkentlik yapmış Sarkel şehri de Don Nehri'ne yakınlığı sebebiyle balık avcılığı için önemli merkezlerden biri olmuştur (Ögel, 2014a: 232).

Türklerde kimi zaman avla ilgili dini ritüellerle karşılaşmak da kaçınılmazdır. Avlanmadan önce çeşitli ruhlardan yardım alındığı, bu ruhun avcıyı koruduğunu, ayrıca avın veriminin artmasına yardım ettiği düşünülmekteydi (Caferoğlu, 1972: 169). Avcı her ne kadar ihtiyaçları doğrultusunda ava çıksa da bu ruhlara gereken saygıyı da göstermeye dikkat etmiştir. Altay Türklerinde avın temiz ve arınmış olarak yapılırsa veriminin yüksek olacağı düşüncesi bulunmaktaydı. Bu nedenle avcı, ava çıkacağı gece evinde bir odaya çekilir, kimseyle konuşmadan durur ve av için yapacaklarını kimseyle paylaşmaz, sır gibi saklardı (Caferoğlu, 1972: 170). Avcının bu halleri avın verimini arttırmak için sağlıklı bir şekilde avda yapacaklarını

planlamasına olanak sağlardı. Altay Türkleri inançlarına göre kıymetli av hayvanlarının insanların konuştuklarını anladıklarını düşünmekteydiler. Av hayvanlarını korkutmamak için onların anlamayacağı bir şekilde konuşmaya çalışmışlar ve av aletlerine farklı isimler vererek korkmalarını engellemeye çalışmışlardır (Caferoğlu, 1972: 171). Türklerin bu davranışının avlanma sırasında ruhların av hayvanlarını korumak için onları kaçırma ihtimalinden dolayı kendilerince bir önlem almışlardır. Güney Sibiryada masallarında kimi zaman av hayvanlarının bazıları avcılarını kendi tuzaklarına düşürüp yer altına çekerek onları esir etmeye çalıştıklarına dair olaylar anlatılmaktadır (Ögel, 2014b: C.I, 28-29). Av hayvanları kimi zaman masumiyetleri sebebiyle ruhlar tarafından korunduğu gibi, kimi zamanda yer altı motifinin karşılığı olan kötü ruhların yardımcılıklarını üstlendiklerine inanılmıştır. Bazı Türk boylarında kadınların av silahlarına dokunmamasına, yeni doğum yapan kadınlara av etinden yedirilmemesine de dikkat edilmiştir (Caferoğlu, 1972: 170). Bu davranışlar kadınları avla ilgili kötü ruhlardan korumak için yapılmış olabilir. Avlanma sırasında avcılarının kendilerine şans getirebilecek ya da o şansını götürebilecek durumlarla karşılaşmalarını da bir ritüel olarak ifade edilebilir. Kaşgarlı Mahmud'un (2013) eserinde şöyle bir dördlük yer almaktadır;

“Todhgurmadı itımı / Köpeğimi doyurmadı

Turgurgalı atımını / Atımı yordu

Sürdi mening kutumnu

Kaz takı kordayımı / Kazımı ve kuğu kuşlarımı talihimi beraber sürdü” (C.II, 177)

Bu dördlükte avlanmak için lazım gelen kutun yani şansın elinden gittiğine vurgu yapılmaktadır. Avlanma sırasında şans faktörü de oldukça önemlidir. Avı yakalamak, avın kaçmasını önlemek ve avın oldukça verimli olması için kişilerin şansa da ihtiyaçları bulunmaktadır. Manas Destanı'nda Manas'ın ölüp daha sonra dirilmesi dini ritüeller açısından ilgi çekicidir. Ayrıca Manas'ın dirildikten sonra kendisine ait atını, köpeğini, kuşunu alıp ava çıkması da oldukça ilginçtir (Ögel, 2014b: C.I, 561).

Türklerin sanatlarında ve çizdikleri çeşitli motiflerde avlanma sahnelerini kimi zaman taşlara, kimi zaman kullandıkları eşyalara betimlemeleri ve bu sahnelerde çeşitli mücadelelerin görülmesi ava olan saygılarını, verdikleri önemi açıklamaktadır.

“Hayvan Üslubu” olarak adlandırılan bu tarz sanatsal çizimlerin avla ilgili çeşitli inançlardan dolayı ortaya çıkmış olduğu düşünülmektedir. Avla ilgili yapılan bu betimlemelerin avda başarılı olmak, avın nasıl yakalanması gerektiğini canlandırmak için yapıldığı ileri sürülmektedir (Çoruhlu, 1997: 13). Betimlemeler onları yapan kişilerin hayal dünyasını ve avda nasıl bir durumla karşılaştıklarını veya karşılaşacaklarını hayali bir şekilde göstermektedir. Türkler avlanmayı sevdiği için bu durumu kimi zaman söyledikleri sözlerde de kullanmışlardır. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) “*awlalur özüm anıñ tuzunğa / gönliüm onun güzelliğiyle avlanır*” (C.I, 296) cümlesi kişiler arasında birbirlerini beğendiklerinde ifade etmek için kullanılmıştır. Verilen örnek cümleye dayanarak Türkler arasında gönül işlerinde de avlanma işi söz konusu olabilmektedir.

Türklerin avlanırken avın kaçmasına engel olmak, daha kolay bir şekilde yakalayabilmek için çeşitli tuzaklar kurmaları gerekmektedir ve Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) de tuzak ve ağ kavramına karşılık olarak *tor* (C.III, 121) kavramına yer verilmiştir. “*Er tor yaptı / adam tuzak kurdu*” (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.III, 57) ifadesi de Türklerin tuzak kurmayı ve bunu yaparak avlandıklarını göstermektedir. Oğuz Kağan'da ormandaki canavara karşı tuzak kurmak için hem geyik hem de ayı vurup bir ağaca bağlayıp onu yakalamaya çalışmıştır (Ögel, 2014b: C.I, 132). Tuzak kurarak avlanmak da avcılık sporunun doğasında bulunmaktadır ve doğru tuzak kurulunca istenilen sonucu almakta kolaylaşmaktadır. Avcılar için av ile ilgili hile bilmek de önemlidir ve bunu uygulayabilmek bir yetenek işidir. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) bununla ilgili özellikle “*adhığ*” kavramındaki örnekleme dikkat çekicidir. “*Awçı neçe al bilse adhığ ança yol bilir/ avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir.*” (C.I, s.63). Avcının av yaparken yaptıkları hileye karşı ayının da kendisini korumak için birçok yola başvurabileceğini ifade edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un (2013) eserinde bu örnekleri çoğaltmak mümkündür; “*awçı keyikni anğdıda/ avcı geyiğe hile etti; onu yakalamak için gizlenerek gözledi*” (C.I, s.311), “*Karga kalı bilse minğin ol buz sukar, Awçı yaşıp tuzak taba menğge bakar/ Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla bunu deler; hâlbuki avcı saklandığında, karga, tuzaktaki yeme bakar*” (C.I, s.425) Görülmektedir ki iyi bir avcı olmak için avla ilgili çeşitli yollara başvurarak avı avlamak gerekmektedir ve bunun için de kişi

kendisini iyi eğitmelidir. Çünkü avlanma esnasında karşılaşılabilecek durumlarda çeviklik ve hızlı karar verme yetisi önemli bir yetenektir.

Türkler için kimi zaman askeri eğitim içinde sportif bir hal alan avcılık, kimi zaman da ekonomik kazanç kapısı olmuştur. Türkler için avlanmak birçok unsuru bir arada görmemize de olanak sağlamakta ve avcılık sporu diğer sportif faaliyetleri de kapsayıcı bir hâl almaktadır. Avcılığın içinde atın kullanılması ve çeşitli atlı sportif hareketlerin uygulanması, okun av sırasında kullanılması gibi avcılıkla birlikte bir bütün oluşturulmuştur. Türklerin özellikle avcılıkla ilgili kendilerine has geleneklerini oluşturduklarını görülmektedir. Avlanma öncesinde veya avlanırken çeşitli ritüeller yapmaları, sanatlarında, betimlemelerinde avlanmaya yer vermeleri, avlanma sırasında çeşitli canlılardan faydalanmaları gibi durumlar Türklerin avlanmaya verdikleri önemin görülmesine yardımcı olmaktadır. Bu gelenekler çağlar boyunca gelişerek, zenginleşerek devam ettirilmeye çalışılmıştır.

2.2.1. Kuşla Avcılık

Türkler kendilerince düşündükleri yöntemleri uygulayabilmek ve doğru sonuçlar elde edebilmek amacıyla farklı şekillerdeki araçları ya da canlıları kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Bu aletleri ve canlıları kimi zaman savaşta, kimi zaman avda kullanarak kendilerine üstünlük sağlamaya çalışmışlardır. Avlanırken bunları kullanmalarındaki amaç çoğunlukla av hayvanlarını korkutarak ortaya çıkarmalarını sağlamak, avı elinden kaçırmamak, avın kendisine verebileceği zararı engellemek veya avda zarar görmeyi en aza indirmektir. Avcılığı zenginleştirmek için çeşitli yöntemler bulan Türklerin avlanırken güçlü ve yırtıcı kuşlardan faydalanmaları onların avcılıktaki yeteneklerine katkı sağlamıştır.

Kuşla avcılık ancak iyi bir avcılık bilgisine ve yeteneğine sahip olan kimselerin yapabileceği bir avlanma şeklidir. Ayrıca doğada vahşi halde bulunan canlıları evcilleştirmek de oldukça zahmetli ve sabır gerektiren bir iştir. Türklerin kartal, tavşancıl, şahin, ispir, atmaca, doğan, çakır, sungur, vb. kuş çeşitlerini evcilleştirebilmesi, onların bu konuda bilgili ve yetenekli kişiler olduklarının kanıtıdır (Yalgın, 1949: 29; Sümer, 1953: 2404; Yıldız, 1979: 109). Kaşgarlı Mahmud(2013)'un eserinde de karakuş/tavşancıl (C.III, 221), elkuş (C.I, 149), laçın/shahin (C.I, 331), çağrı/doğan/çakır (C.I, 421), küzkünek (C.I, 528), togrıl (C.I,

482), baykuş/kuburga/ühi(ügi) (C.I, 161,489), yabakulak (C.III, 56), songkur (C.III, 381) gibi özellikle yırtıcı kuşların isimlerine denk gelmek mümkündür. Kuman/Kıpçak sözlüğü Codex Cumanucis'ta karakuş/kartal, balaban/avşahini, kaçırğa/karçaga/aladoğan/atmaca/kırgıy ügü/yabalak/baykuş, sar/doğan/akbaba, songgur/doğan/şahin isminde kuşlar yer almaktadır (Grönbech, 1992: 89,22,210,213,160,168,90,103). Bu kuşların isimlerinin Türkler tarafından bilinmesi onların doğaya verdikleri önemini de göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Türkler arasında bu kuş isimlerine sahip önemli yöneticilerin bulunması ve Türklerin bu kuşları kimi zaman kendilerine has töz⁵¹/ongun⁵² olarak kullanmaları da bu kuşlara verdikleri değeri göstermektedir⁵³ (Sümer, 1953: 2404-2405; Sümer, 1972: 4). Bu şekilde isim veya töz olarak kullanılması Türklerin bu kuşları iyi tanıdıkları ve onların üstün özelliklerini iyi bildikleri anlamına da gelmektedir.

Her ne kadar sportif ya da eğlence amaçlı görünse de kuşla avlanma şekli coğrafi sebeplerden dolayı bazen bir zorunluluk hâlini alabilmekteydi. Türklerin yaşadıkları coğrafyada kışın uzun sürmesinden kaynaklanan açlık ve kıtlıkla birlikte avda kullanılan aletlerinde iş görememesi kuşla yapılan avcılığın gelişmesine etki etmiştir (Güngör, 2014: 321). Ayrıca Türklerin yaşadıkları coğrafya kuşla avcılığa elverişliydi ve bu avlanma şekli onların ihtiyaçlarına karşılık verebilecek en iyi yöntemlerden biriydi. Türklerin kuşla avlanmayı tercih etmelerinin de birçok nedeni bulunmaktaydı; güçlü vücut yapıları, uçma sırasındaki süzülüşleri, hızları, keskin bakışları, avlarına odaklanmaları, gagalarının ve pençelerinin sert olması gibi durumlar avlanırken avcılar için önemli avantajları beraberinde getirmekteydi. Kuşla avcılık yapabilmek için öncelikle yırtıcı kuşları avlamak veya yakalamak

⁵¹ Töz/tüz kavramı asıl, kök, cevher ve menşe anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev. Besim Atalay), TDK, Ankara 2013, C.III, s.123; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, Ankara 2014, C.I, s.36; Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*, TDK, Ankara 2007, s.928.

⁵² Ongun (Ongon) Moğolca bir kavramdır. Ongun kavramı; 1.çok verimli, bol, eksiksiz, tam; 2. ilkel toplumlarda kendisinden türediği sanılarak kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgar gibi herhangi bir doğal nesne veya olay, totem; 3. bayındır; 4. kutlu,uğurlu, beğenilen (kimse) vb. çeşitli anlamlara gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, Ankara 2014, C.I, s.36; Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*, TDK, Ankara 2007, s.626-627.

⁵³ Oğuzların töz olarak kabul ettikleri avcı kuşların hangileri olduklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebulgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şeçere-i Terakime)*, (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, t.yok, s.48-52; Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.31; Bahaeddin Ögel *Türk Mitolojisi*, TTK, Ankara 2014, C.I, s.239-240,385-401.

gerekmekteydi. Bu da oldukça zahmetli bir iş olarak görülmekteydi. Çünkü bunu yapabilmek için özellikle avcılarının dikkat etmesi gereken durumlar bulunmaktaydı ve aksi takdirde yırtıcı kuştan ciddi bir zarar görebilirdi. Genellikle bu tür kuşları yavru iken zaman yuvalarından alarak, avcıya ait başka bir kuşla dövüştürerek, ağla veya kapanla yakalayarak eğitmeye başlardı ve avcılarının kendilerince bir eğitim metodu bulunmaktaydı (Kara, 2008: 216; Güngör, 2014: 331; Yıldız, 1979: 148). Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) kuş avlamak için kullanılan tuzağa “yapgak” kavramı karşılık olarak verilmiştir (C.III, 42). Yakalanan kuşları eğitmek oldukça zordu ve bu da kuşların sahiplerinin sözüne uyması için belli bir zaman gerekiyordu. Türkler arasında özellikle kartalla avcılık oldukça gelişmişti. Kırgızlar ve Kazaklar bu kuşla avlanmayı çok iyi bilmekteydiler. Kazaklarda ve Kırgızlarda kartalı yakalayan, eğiten ve avda kullanmak için yetiştiren kişiye kusbegi/kuşbeyi, mergençi, ançı, bürkitçi/bürkütçü, sayacı, münüşkör adları verilirdi (Kara, 2008: 215, Güngör, 2014: 321). Dede Korkut Kitabı'nda kartal için cümle kuşların sultanı ifadesine yer verilmiştir (Ergin, 1980: 140). Mesudi (2004) ise Hazar çevresinde bulunan yırtıcı kuşlar arasında en hızlı, en güzel, vücut yapısı en seçkin ve verilen eğitime en iyi şekilde cevap verilebilecek kuşun akdoğan olduğunu ifade etmektedir (79). Kuşların isimleri ve türleri farklı olsa da Türkler için aynı amaçla kullanılmaktaydı. Türkler kuşların eğitimlerine gereken önemi vererek onlara sözlerini dinletmek için büyük çabalar harcamışlardır. Kimi zaman insanlara alışmaları için yelek giydirerek, üsküf takılı bir şekilde insanların arasında dolaştırılır ve böylece hem insanlara hem de çevreye uyum süreci hızlandırılır (Yalçın, 1949: 30). Uyguladıkları bu eğitimin süresi kuşların cinsine ve türüne göre değişiklik gösterebilir (Güngör, 2014: 332).

Kaşgarlı Mahmud'un (2013) eserinde kuşla yapılan avcılıkla ilgili birçok kavrama yer vermektedir; “kuşladı” ve “kuşlattı” kavramı kuş avlamak anlamlarına gelmektedir ve örneklemelerinde de “beg kuşladı / bey kuş avladı” (C.III, 299), “ol ağnar kuş kuşlattı / o, ona kuş avlattı” (C.II, 348) ifadelerine yer verilmiştir. Dede Korkut Kitabı'nda da kuş kuşladı kavramı sıklıkla geçmektedir (Ergin, 1980: 27,28,33,39,97,178). Türklerde beylerin veya yöneticilerinde kuş avlamaya meraklı ve istekli olmaları gözden kaçırılmamalıdır. Çin elçisi Wang Yen-te (2000) Uygurların Kao-t'arı Ovası'nda kartal, şahin, doğan akbaba gibi yırtıcı kuşları avladıklarını ve yediklerini ifade etmektedir (s.65). Türklerin yırtıcı kuşları

yediklerine dair çok fazla bilgi bulunmadığından bunun doğruluğu da şüphelidir. Oğuzlarda da doğan, şahin ve atmaca kullanarak avlanmayı iyi bilen kişiler bulunmaktaydı (Sümer, 1972: 410-411). Türkler avlanırken sabırlı olmaları gerektiğini ve buna göre hareket ederlerse daha doğru ve iyi bir sonuç alabileceklerini bilmektedirler. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) de buna örnek olarak "buşdum" kavramının örneklemesinde "buşmasar boz kuş tutar, ewmeser ürüñg kuş tutar / avcı, sıkılmazsa boz kuş (beyaz doğan) tutar, acele etmezse beyaz kuş (doğanların en güzelini) tutar" (C.II, 12) ifadesi gayet güzel açıklamıştır. İnsanlar doğası gereği aceleci davranabilmektedirler ancak acele olan işin kimi zaman güzel bir sonucu olmadığı gibi acele edilmediği takdirde beklenen sonuca ulaşmak kaçınılmazdır. "Kuşlağ" kavramı ise kuşların çok olduğu ve av yapıldığı yer anlamında kullanılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 465). "Kuşlaglandı" kavramı ise "Xan bu yeriğ kuşlaglandı / Han bu yeri kuş avlağı/kuş avlamak için yaptı" anlamında kullanılması dikkat çekicidir (Kaşgarlı Mahmud, C.II, 273). Türklerin kuş avlamak için kendilerine ait bir yer yapmalarından ziyade burada belki de sürekli kuş avladıkları bir yeri ifade etmeye çalışılmış olabilir. Kaşgarlı Mahmud'un (2013) eserinde Türklerin kuşla avcılığı bildiklerini ve bu şekilde avlandıklarını aşağıdaki dizelerde görebilmekteyiz;

*"Çağrı berip kuşlatu / Çakır kuşu verip avlatarak
Taygan idhip tışlatu / Tazıyı koğalatıp dişleterek
Tilki tonğuz taşlatu / Tilkiyi, domuzu taşlatarak
Erdem bile öglelim / Faziletle öğünelim"* (C.II, 343).

Çin kaynaklarına göre Türkler, Çin sarayına gelerek imparatora büyük kuşları yani deve kuşlarını hediye olarak sundukları ifade edilmektedir (Chavannes, 2013: 53, 211). Deve kuşu yırtıcı bir kuş olmasa da Türklerin o büyüklükte bir kuşu yakalaması ve bunu rakiplerine hediye olarak sunmaları da ilgi çekici bir durumdur. Bir gelenek haline gelen kuşla avlanma yöntemi Selçuklular, Osmanlılar ve Memlûklülerde de devam ettirilmiştir (Yıldız, 2002; 49,109-113; Kortantamer, 2008: 46-48). Memlûk, Altın Orda ve Osmanlı⁵⁴ hükümdarları komşularına av hayvanlarından hediye ederlerdi (Kortantamer, 2008: 51). Ayrıca Türkler yırtıcı

⁵⁴ Osmanlılar döneminde kuşla avcılık için bkz. Atif Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.191-231.

kuşların tüylerini de kendilerine ait eşyalarda kullanmayı ihmal etmemişlerdir (Köprülü, 2005: 44). Hun hakanı Atilla'nın kullandığı savaş aletlerinin üzerinde bir doğan resmi olduğu ve bu resmin onun hükümdarlık arması olduğu düşünülmektedir (Ögel, 2014b: C.I, 644).

Avcı kuşların Türkler tarafından bu kadar sevilmesi, avcılık için eğitilmesi onların bu avlanma yöntemini bir nevi tutku olarak görmelerini de sağlamıştır. Zorlu doğa koşullarının üstesinden gelebilmek, çareler bulabilmek, hareket etme zorunluluğu da bu yöntemlerin ortaya çıkmasında ve kullanılmasında doğrudan etkilidir. Türklerle avlanma sırasında önemli yardımları dokunan bu kuşların değeri de hiç azımsanmayacak kadar fazladır. Türklerde gelenek haline gelen bu sportif faaliyetin her ne kadar zaman geçse ya da coğrafya değişse de devamlılığını görebilmekteyiz.

2.3. Okçuluk

Okçuluk, temrenli ya da temrensiz kullanılabilen ve adına ok denilen çubuğun, bazen tek parça, bazen de birkaç parçadan ve çeşitli malzemelerden yapılabilen kompozit yayın yardımıyla canlı, cansız hedeflere, kimi zaman yürüyerek kimi zaman atlı bir şekilde, belirli mesafelerden atış yapıldığı spor dalına verilen isimdir. Ok yalnız başına bir silah olmayıp yay ile kullanılan güçlü, güzel, sessiz bir savaş, av, yarışma ya da eğitim aracı olarak görülmektedir (Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.IV, 108; Ergüç, 1966: 887-890; Bozkurt, 2007: 333; Yıldız, 2002: 41). Oku yapan, ok kullanan veya çeşitli durumlarda ok atan kişilere genellikle okçu denilmektedir (Genç, 2015: 268). Kaşgarlı Mahmud'un (2013) eserinde de "*okçı közkerdi/kezkerdi / okçu oku doğrulttu*" ifadesinde okçu kavramına yer vermektedir (C.II, 199).

Ok ve yayın ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda çeşitli iddialar olsa da kesin ve doğru bir tarih belirlemek hatalı olabilir. Çünkü okçuluğun insanlık tarihinin derinliklerine kadar inen uzun bir geçmişe sahip olduğu düşünülmektedir (Yıldız, 1979: 72; Yücel, 2015: 11). Okçuluğu sadece ok ve yaydan meydana gelen bir sportif faaliyet olarak görülmemelidir. Çünkü okçuluk için ok ve yay kirisinin türü ve ağırlığı, yüksük kullanılıp kullanılmaması, okların ve yayların yapımında kullanılan malzemelerin türü de son derece kritik bir öneme sahiptir (Nicolle, 2010: 13). Ok ve yay tarihi arka planda hem askeri, hem sosyal hem de diplomatik öneme sahip olan bir silahtır. Birçok toplumun hayatına savaşlarda, avlarda kullanılmak suretiyle bazen

de savunma aleti olarak girmiştir ve böylelikle daha sonradan sportif etkinliklerde de yer almaya başlamıştır. Okçuluk, uluslararası yarışmalar tertip edilen değerli bir sportif faaliyet durumundadır.

Türkler arasında ok kavramı yine ok şeklinde yer alsa da Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) ok kavramının farklı manaları da bulunmaktadır (C.I, 37). Ayrıca ok ve yay Türkler için o kadar kıymetlidir ki bunu Kök Türk harflerindeki “ok/uk” ve “y” harflerinin sembollerinde görebilmek mümkündür⁵⁵. Savaş ve av dışında yazı dilinde de ok ve yay şeklinde harflerin kullanılıyor olması onların sosyal hayatında da oka ve yaya yükledikleri anlamları görmemize yardımcı olmaktadır. Türkler dünya üzerindeki pek çok kavme ok ve yayı öğreten bir millettir ve onların hayatlarını, kültürlerini inceleyenler görecektir ki atlarından nasıl ayrı düşünülmezlerse oklarından ve yaylarından da ayrı düşünülemezler (Kafalı, 2000; 3).

Türklerdeki okçulukla ilgili bilinmesi gereken çeşitli kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramların bazıları Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) de şu şekilde yer almaktadır; Başak/Başaklık, okların ve mızrakların ucuna takılan demir, temren (C.I, 378,497), Kurugluk, sadak, okluk, gedeleç (C.I, 504), Temürgen (Oğuzca), ok temreni (C.I, 522), Kez (ok kezi/ok gezi), gez (C.I, 326), Kurmen (Oğuz ve Kıpçakça), gedeleç, yay konan kap, yaylık (C.I, 444; C.III,16), Yasık, gedeleç (C.III, 16), Yeten, tahta yay, atımcı yayı, hallaç yayı (C.III, 21), Tili, ok temreni üzerine sarılan sıırım (C.III, 233), Çırguy, ok temreninin şişkince olan yeri (C.III, 241), Çuram, yeğni bir okun atılışı, bu başka türlü ok atımından daha uzaklara gider; atılması ise şu şekildedir; adam, sırtüstü yatarak oku atar, bu türlü atılan oka “çuram oku” denir (C.I, 412-413), Koguş, ok yapılan huş ağacına verilen isim (C.I, 369), Çewürgen, “bu er ol telim ok çewürgen / bu, her zaman oku (tırnağı üzerinde) çeviren adamdır” (C.I, 522; C.II, 82), Yelek, oka yapıştırılan tüy (C.III,343; Yücel, 2015: 481), Ok Yelimlendi, ok tutkallandı (C.III, 115), Borı, okun ucundaki temrenin oyuğu, halkası (C.III, 220) vb. kavramlara denk gelmektedir. Okçulukla ilgili Divanü Lûgat-it Türk'te bulunan bu kavramlar okçuluğu daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ancak çok uzun bir

⁵⁵ Orhun Abidelerindeki harflerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2011, s.17; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları 2011, s.XXXI-XXXII.

geçmişe sahip olan Türk okçuluğuna⁵⁶ dair kavramların zamanla daha da çeşitlendiğini ve bu doğrultuda sayılarının arttığı da bilinmektedir⁵⁷.

Türklerin tarihleri boyunca, hayat tarzlarının ve coğrafyalarının zorluklarına karşı, askeri hayatlarının içerisinde veya günlük işlerinde herhangi bir sebepten dolayı kendilerine yardımcı olabilecek çeşitli aletler ya da vasıtalar kullanmaları gerekmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2016: 85). Türklere savaşta, sporda, eğlencelerde kısacası hayatlarının neredeyse her anında eşlik eden eşyalar arasında ok ve yay en başta gelenlerden biridir. Ok ve yay onların yetenekleri çerçevesinde şekil almış ve bunları kendilerinin bir uzvu gibi kullanabilmeleri de bu alandaki yetenekleri sayesinde zirveye çıktıklarının bir göstergesidir. Çin kaynakları da Türklerin uzun menzilli silah olarak ok ve yay kullandıklarını ifade etmektedir ve savaş ya da çeşitli mücadelelerin olduğu olağanüstü durumlarda binicilik ve okçuluk talimi yapmaktan geri durmadıklarını söylemektedir (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 1,18).

Ok ve yay Türklerin Türkistan coğrafyasında hayat mücadelesi verirken kullandıkları etkili silahlardan biridir. Ayrıca Çin kaynaklarının Türk çocuklarının hayata başladıkları ilk andan itibaren çeşitli canlılara ok atıklarını daha önce ifade etmiştik. Türkler için okçuluk esasında savaş veya av için başvurdukları bir faaliyet olsa da, çocukların eğitimi ya da düzenledikleri eğlencelerde yapılan sportif bir faaliyet olarak da kendisini göstermektedir. Eberhard (1940a) da Çin kaynaklarına dayanarak Türklerin okçuluk sporuyla uğraştığını ve bu spora yönelik alıştırma yaptıklarının açık bir şekilde görüldüğünü ifade etmektedir (s.214). Türklerde öncelikle boş yayı kurmak veya kurulmuş yayı çekebilmenin eğitimi verilmekteydi sonra ise ok atışına geçilirdi (Yıldız, 2002: 41). Vücutlarını sporlarla geliştiren Türkler için ok atışı özellikle kol kaslarının, el, bilek hareketlerinin ve reflekslerinin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un (2013) eserinde temrensiz, ucunda yuvarlak tahta parçası olan ve eğitim, öğrence oku olarak "kalwa" kavramı bilinmektedir (C.I, 426).

⁵⁶ Türk okçuluğunun ilk dönemleriyle ve sonraki dönemleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, AKM Yayınları, Ankara 2015; Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet Türklerde Ok ve Okçuluk*, Kömen Yayınları, Konya 2013; Atif Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.233-439; Özbay Güven, *Türklerde Spor Kültürü*, AKM Yayınları, Ankara 1999, s.95-141; Doğan Yıldız, *Türk Spor Tarihi*, Eko Matbaası, İstanbul 1979, s.72-80,151-172.

⁵⁷ Türk okçuluğunda oldukça sık kullanılan kavramlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, AKM Yayınları, Ankara 2015, s.441-483.

Bu kavram bile Türklerin okçuluk eğitimine verilen değeri gösterirken, bu spordaki tehlikeye karşı önlem aldıklarını da göstermektedir. Arap kaynaklarından Yakut el-Hamevi, Türkistan coğrafyasında yaşayan Kimaklar arasında çocuğu olan bir adamın çocuklarını belli bir yaşa kadar büyüttükten sonra eline ok ve yay vererek kendi başının çaresine bakması için onu evinden çıkarttığını söylemektedir (Şeşen, 2017: 135). Bu şekilde bir uygulamanın çocuğun kendi kararlarını alabileceği, kendi kendine idare edip bakabileceği bir yaşa geldiğinde olabilir.

Türklerin uyguladıkları sportif faaliyetlerin hepsinde savaşa hazırlık durumunda olduğunu ve okçuluğunda bu hazırlık içinde oldukça kıymetli bir spor olduğunu unutulmamalıdır. Orhun Abidelerinde Köl Tigin'in Çinli generalle karşı atla hücum ettiğinde zırhına ve kaftanına yüzden fazla ok isabet etse de kendisine ok gelmemiştir. Kırgızlarla mücadelesi sırasında bir eri ok ile vurduğu ifadesi bulunmaktadır (Ergin, 2011: 21,23). İyi bir savaşçı olan Köl Tigin'in okçulukta da son derece yetenekli olduğunu yazıtlarda görebilmekteyiz. Türklerde iyi bir savaşçı olmak ve askeri yeteneklerini gösterebilmek için okçuluktaki başarı önemli bir ölçüttür (Ögel, 2015: C.I, 168). Çin elçisi Wang Yen-Te Uygurların da diğer Türkler gibi okçulukta yetenekli olduklarını, seyahat ederken dahi bir anda canlı varlıklara yay çekerek ok attıklarını ve bu yeteneklerinin bir geleneğin devamı niteliğinde olduğunu ifade etmektedir (İzgi, 2000: 14,61). Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) ok atışıyla, okun farklı şekillerde kullanışıyla ve okla ilgili çeşitli örnekler de bulunmaktadır; *“Beg anı okattı / Bey ona ok attırdı”* (C.I, 260), *“Keyik keligi bolsa okta / Yaban hayvanı gelecek olsa ok at”* (C.I, 26), *“Ol mening birle ok atışdı / o, benimle ok atışdı”* (C.I, 180), *“Ol anıñ birle oktaştı / o, onunla ok atıştı”* (C.I, 231), *“Ol ok atsadı/ o ok atmak istedi”* (C.I, 275), *“ol ok üstürdi / o okun temrenini delmekle emretti, deldirdi”* (C.I, 222), *“Ok başakın taş tıgdı / taş, ok temrenini körleştirdi”* (C.II, 14,129), *“Er ok kezgerdi / Adam, ok gezledi, geze getirdi”* (C.II, 196), *“Ol ok köngerdi / o, ok doğrulttu”* (C.II, 196), *“Ol ok yökletti / o, oka yelek taktırdı”* (C.II, 356), *“Ol ok yelimledi / o, oka yelek yapıştırdı”* (C.III, 343), *“Okka yilim yapçundı / oka ökse ile kuş tüyü yapıştırdı”* (C.III, 108), *“Ol kişte çıldadı / ok sadakta çıldır çıldır etti”* (C.III, 281), *“Er oknu kowşadı / Adam okunu koğuş ağacı dalıyla cilaladı”* (C.III, 287), *“Ol okın kezledi / o, okun gezledi (düzelitti)”* (C.III,

300), “*Er ok tenğürdi / adam göge doğru yükselen bir ok attı*” (C.III, 392) gibi örnekler sıklıkla yer almıştır.

Araştırmacılar çeşitli kaynaklar çerçevesinde Hunlardan önce Türkistan coğrafyasında Türklerin çeşitli dönemlerine ait ok uçları bulunduğunu ifade etmektedir (Kurat, 2002: 3; Çoruhlu, 2016: 10). Türkistan coğrafyasında ve Türklerin yayıldığı diğer coğrafyalarda da yapılan kazılarda kimi zaman Hunlar döneminden başlayarak diğer Türk devletlerine ait bronz, demir, kemik ve taştan yapılmış ok uçlarına rastlamak mümkündür. (Ögel, 2014a: 50; Sarıtaş, 2010: 184-185; Çoruhlu, 2016: 11; Ahmetbeyoğlu, 2016: 132-142). Türklerin demir işçiliğinde iyi oldukları bilinmekteydi ve bunu özellikle silah yapımında kullanmaktaydılar. Ancak görülmektedir ki ok ucu yaparken ellerinin altında bulunan diğer maddeleri de kullanabilmişlerdir. Kazılarda ele geçirilen ok uçlarının boyları ise ortalama 5 cm. olsa da genellikle 3 ila 9 cm. arasında ok uçlarına rastlanmak mümkündür (Taşağıl, 2008: 161; Ahmetbeyoğlu, 2016: 132). Türklerin kullandığı kemik ok uçları diğerlerinden hem daha küçük, hem de yassı şekildedir (Ögel, 2014a: 165). Hunların kullandıkları oklarda avcılık geleneğine saygılarından dolayı kemikli olanlar da kullanılmaktaydı ve bunun asıl amacı derisi, kürkü kıymetli olan canlılarla ve kuşlara en az zararı vermektir (Ahmetbeyoğlu, 2016: 86). Kemik uçlu okların daha çok ekonomik olarak ticaretten kazanç sağlamak için kullanıldığı görülmektedir. Köprülü Kütüphanesi’nde bulunan mecmuada ve Ebu Reyhan el-Biruni’nin eserlerinde Türk ülkeleriyle ilgili kısımda Türklerin ülkelerinde demir olmadığından ok uçlarını bakır ve kemikten yaptıklarını ifade edilmektedir (Şeşen, 2017: 93,196). Türklerin nüfuslarının kalabalık olması, ayrıca konargöçer hayat yaşadıklarından dolayı buldukları her yerde demir yoktu. Ancak Türkler demir olmasa da kendileri için ok yapmaktan vazgeçmemişlerdir. Hunların batıya doğru göç etmeleri ve yerleşmeleri sonucunda kültürlerini, silahlarını bu bölgelere taşımışlardır. Daha sonraları buralarda yapılan kazılarda araştırmacılar Hunlarınkine benzer ok ve yay çeşitleri bulmaları veya görmeleri onları etkilemiştir (Ögel, 2014a: 97,100-101). Türklerin yaşadıkları coğrafya neresi olursa olsun orada bulunan çeşitli maddeleri silah yapımında da etkin bir şekilde kullandıklarını göstermektedir. Türklerin savaş sanatında kullandıkları silahları çoğunlukla kendileri yapmaktaydı ve bu tekniği uygularken oldukça ileri seviyelere ulaşmışlardı. Ayrıca bu silahları yapabilmek için

ham maddeye yakın olmaları gerekiyordu (Saritaş, 2010: 85). Hunlar ile Çinliler arasında bulunan Chang-yeh ilinin yakınlarında bölgede eşine az rastlanan ve kartal tüylü ok yapımına yatkın elverişli ağaçlar bulunmaktaydı (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 70, Gumilev, 2002: 111). Kök Türkler ve Uygurlarda tulgalarına tüy taktıkları bilinmekte, ancak kartal tüyünü değil şahin tüyünü tercih ettikleri bilgisi bulunmaktadır (Nicolle, 2010: 30; Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 111). Yırtıcı kuşların tüylerini takmaları belki de hem kendilerinde hem de silahlarına şans getireceğini düşündüklerinden ya da onların hızına, gücüne sahip olmak istediklerinden olabilir. Ayrıca yüglü ok / yelekli ok denilen bu tür okların tüyler sayesinde atıldıktan sonra dengesini koruduğu ve böylece okçuya yardımcı olduğu düşünülmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.III, 217; Taşağıl, 2008: 161). Hunlar hakkında büyük ihtimalle oklarına taktıkları tüylerden dolayı kartal okçuları olarak üç askerin bulunduğu dair efsaneyle karışık bilgiler yer almaktadır (Ögel, 2015: C.I, 375-378). Ancak burada verilen sayının üç olması hem az hem de ilginçtir. Çinlilere karşı harekete geçen veya karşılaşmaların sadece üç kişi olması düşündürücüdür. Bunların özellikle oklarını uzak bir mesafeden ve iyi bir şekilde kullanmalarından dolayı böyle bir unvan aldıkları ihtimali yanında, Hunların kendi içinde de böyle bir okçu grup olması ihtimali bulunmaktadır. Ok ve yay sağlıklı ve uzun bir şekilde silah olarak kullanılması ve bunun yapılabilmesi için çok kıymetli ağaçlara ihtiyaç vardı. Bu nedenle ağaçların bol olduğu bölgeler bu silahı kullanan toplumlar için oldukça önemliydi. Hunların en başta gelen silahı ok olmasından dolayı Mo-tu, Yin dağlarının eteklerinde ok ve yay yapımında kullanılan ağaçlar için bu bölgeyi elinde tutmak için çaba harcıyordu (Gumilev, 2002: 95,111; Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 62; Ögel, 2015: C.II, 179,189). Ok ve yay kadar bu silahların yapımı için ham madde kaynağına da hâkim olmak son derece önemliydi. Çinliler güçlendikleri zaman Hunların ellerinde olan özellikle ok yapımında kullanılan ormanlık alanları ele geçirmek için bütün yolları denemekteydiler (Gumilev, 2002: 197). Bu konuda her zaman başarılı olduklarını söylemek biraz iddialı olacaktır. Çünkü Türkler için ok ve yay çok kıymetli silahlardandır bunlardan ve bu silahların yapımında kullandıkları ağaçlardan vazgeçmeleri zor bir ihtimaldir.

Türklerin okçuluktaki başarılarının altında yatan nedenler arasında yetenekleri kadar onların kendileri için hazırladıkları ok ve yay malzemesinin kalitesi de

bulunmaktaydı (Yücel, 2015: 269). Hunlar ve Kök Türkler döneminde üç kanatlı/üç perli (üç yapraklı), baklava biçimli, demir ve bronzdan yapılmış ok uçları kullanılmıştır (Ögel, 2014a: 164; Sarıtaş, 2010: 260; Ahmetbeyoğlu, 2016: 96). Okların gövde kısmı uzunlukları genellikle 60-85 cm. arasında değişkenlik gösteren hu/huş ağacından yapılmaktaydı. Okların ve yayların yapıldığı bu ağacın çoğunlukla kayın ağacı⁵⁸ olduğu düşünülmektedir (Göksu, 2015: 120; Ögel, 2014b: C.I, 104-105; Ahmetbeyoğlu, 2016: 86). Türklerde silah konusunda çalışmaları bulunan Erkan Göksu (2015) huş ağacının akça ağaç da olabileceğini ifade etmektedir (s.129). Ayrıca kamış, sarıçam, köknar, dişbudak, gürgen, çam, selvi, şeftali, söğüt gibi çeşitli ağaçlarında ok yapımında kullanılabileceği düşünülmektedir (Göksu, 2013: 77). Türklerin kullandıkları silahlar tarihin herhangi bir döneminde bir gelenek halini aldığını ve bunu devam ettirdiklerini görülmektedir. Bahaeddin Ögel (2014a) Kök Türkler dönemine ait kurganlardan çıkarılan buluntulara göre Türk yaylarının kemik, ağaç ve sinir olmak üzere üç maddeden oluştuğunu belirtmektedir. Ayrıca Ögel, Kök Türkler döneminin en özel oklarının yapılış ve teknik açıdan Altaylardaki kuray okları olduğunu düşünmektedir (s.164-165). Bu üç maddeden yapılan Türk yayları sayesinde okların boyları kısalabilmekte, atla birlikte yapılan atışları da kolaylaştırmaktadır (Yücel, 2015: 12). *Divanü Lûgat-it Türk'te* (2013) *çığılwar okı* kısa ya da küçük boylu ok kavramıyla karşılaşılmaktadır (C.I, 493). Türklerin yayları diğer toplumlar tarafından yapılan yaylar arasında en kısa boylu olarak dikkat çekmete ve genellikle 110-120 cm. arasında boyutlara sahip olabilmektedir (Yücel, 2015: 282). Okların ve yayların boyutlarının küçülmesi çoğu zaman Türkler için atış yapılan mesafenin, atların üzerinde hareket olanağının artması gibi ciddi avantajlar sağlamaktadır (Göksu, 2015: 113; Yücel, 2015: 283). Türkler bu avantajlarla savaş alanlarında ya da rakipleriyle mücadelelerinde hızlı, çevik ve güçlü bir şekilde hareket etmişler, çok uzak mesafelerden rakiplerini avlayabilmişlerdir. Türkler arasında ok ve yaylar o kadar ileri seviyelere ulaşmıştır ki bunlar arasında seçim yapabilmek ya da hangisinin daha güzel olduğunu seçebilmekte genellikle zorlukları beraberinde getirmektedir. Türklerin bileşik / katınçyay / kompozit olarak yaptıkları yaylar normal şekilde daha basit yaylardan esnek oldukları için hem daha

⁵⁸ Kayın ağacı için Kaşgarlı Mahmud eserinde kürt kavramını karşılık olarak vermiştir ve bu ağaçtan yay, kamçı, değnek gibi şeyler yapıldığını belirtmektedir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev. Besim Atalay), TDK, Ankara 2013, C.I, s.343.

uzun ömürlüdürler hem de daha kaliteli atış imkânı sunmaktadırlar (Yücel, 2015: 12). Türkler yaylarına ve oklarına bir evlat şeklinde yaklaştıklarından ve onların bakımlarını eksik etmediklerinden bu silahları uzun bir süre kullanabilmekteydiler. Uygurların da yaylarının kirişlerini at kılından yaptıkları ve bu şekilde yanlarından hiç ayırmadıkları atların kollarına silahlarında yer veriyorlardı (Gömeç, 2009: 24).

Türklerde askerler herhangi bir şehri ya da kaleyi aldıklarında o kaledeki ganimetleri yağmalamak için etrafta bulunan çadırlara ya da evlere üstlerinde kendilerine aitlik bildiren okları saplıyorlardı. Böylece savaş bittikten sonra kimse ok olan çadırlara ya da evlere ilişmiyordu (Gömeç, 2009: 20). Türklerin kendisine ait oklarına işaret koydukları ve bu işaretler sayesinde kişilerin onları tanıyabildikleri bilinmektedir. Çinliler de savaşlarda askerlerine dağıttıkları okların ve yayların üstüne kime ait olduğunu belirlemek için kullanan kişinin adını ve soyadını yazdırıyordu. Eğer asker ok ve yayını kaybederse bu kişi tespit edilip cezalandırılıyordu (Liu Mau-Tsai, 2006: 450).

Çeşitli devletlerde uygulandığı düşünülen okla ilgili bir diğer durum da savaşlarda ölen kişilerin tespiti için yapılan en hızlı zahiyat tespit sistemiydi; askerler bir sepete ok bırakıyorlardı ve savaştan sonra bu sepet açılarak herkes bir ok alıyordu ve kalan ok sayısı savaştaki kayıpların hesaplanmasını kolaylaştırıyordu (Ahmetbeyoğlu, 2016: 87). Okun bunlar gibi çeşitli durumlara açıklık getirdiği haller de bulunmaktaydı. Hunların, Çinlilerle olan mücadelelerinde kimi zaman karşılıklı toprak kazançları ya da kayıpları olabiliyordu. Hunların akınlarını durdurarak Yenmen şehrini ele geçiren ünlü Çinli komutan Chih Tu, ölümüne kadar bu şehri elinde tutmuştur. Ancak onun ölümüyle şehir tekrardan Hunların eline geçmiş ve Hunlar bu şehri ele geçirince komutanın heykeline ok atmışlardır. Hunlar heykeli istedikleri yerlerden vuramayınca bunun altında ilahi bir durum olduğunu düşündüler (Ögel, 2015: C.I, 401). Her ne kadar ok atma da başarılı olamasalar da ele geçirdikleri bir şehir de ok atma yarışı düzenleyerek eğlenmeye çalışmışlardır.

Türkler sürekli olarak ellerinin altında bulunan silahlarını içlerinde yaşadıkları çağa ayak uydurarak geliştirmeyi, onlardan daha fazla verim alarak kendilerine avantajlar sağlamayı amaçlamışlardır. Hatta Hun hükümdarı Mo-tu tarafından bulunan vızıldayan/ıslıklı ok gibi isimlendirmeleri olan bu oku hem hedef gösterici hem de

yön belirleyici olarak askerlerini eğitime de kullanmıştır (Ögel, 2014b: C.I, 9; Ögel, 2015: C.I, 152; Göksu, 2015: 132). Mo-tu askerlerine bu okla eğitim verirken vızıldayan/ıslıklı oku nereye atarsa askerleri arkasından bu oku giden hedefe doğru atarlardı. Mo-tu'nun yaptığı ok devlet içerisindeki sadece avcı kişileri değil, ordudaki üst düzey komutanlarında ona güvenmesini, verdiği görevi yerine getirerek inanılmaz bir saygı ve disiplinin oluşmasını sağlamaktaydı (Gumilev, 2002: 100; Ögel, 2015: C.I, 152). İşte bu nedenle Mo-tu sadece ıslıklı ok yapmadı orduya düzen, disiplin ve emre uymayı zorunlu hale getirerek iyi bir yönetici, eğitimci ve taktikçi olduğunu göstererek başarı sağladı. Bu başarıyı da kendisinin Çin imparatoruna gönderdiği mektubunda yay çeken toplumları bir aile yaparak taçlandırdığını ifade etmiştir. Bu durumu Çin imparatoru Hsiao Wen'de göndermiş olduğu bir mektupta Çin'in kuzeyindeki yay çeken halkların Hunların emri altında olduğunu vurgulamıştır (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 1420; Ögel, 2015: C.I, 307). Vızıldayan/ıslıklı okların ya ortalarına delik açılıp kemik boncuklar takılırdı ya da okun ucundaki kemik delinerek buraya ses çıkarabilecek şekilde çeşitli maddeler yerleştirilebilirdi (Ögel, 2014b: C.I, 9; Klyaştormiy, 2018: 33; Göksu, 2015: 132). Böylece bu tür oklar aynı anda atıldığında çıkardıkları sesler rakiplerinin dikkatini dağıtarak onları veya atlarını tedirgin edebilecek farklı bir gücün de doğmasını sağlamaktaydı. Ayrıca bu okların eğitimde kullanılmasında hedef veya yön göstermek amacı öne çıkmaktadır. Görülmektedir ki Türkler silahlarının da tıpkı kendileri ya da çocukları gibi geliştirmeye çalışmışlardır. Eberhard (1940a) bileşik / katinçyay (mürekkep yay⁵⁹/refleks yay⁶⁰) şeklindeki yayların Çinliler arasında yaygınlaşmasını kuzey komşuları Türkler aracılığıyla olduğunu ifade etmektedir (s.214). Cahiz (2017) de Türklerin süvarilerinin yanında iki veya üç yay, kiriş taşımayı öğrettiklerini söylemektedir (s.99).

Türklerin kullandıkları silahlar, savaş alanlarında öyle etkili olmaktaydı ki komşuları, rakipleri kullandıkları bu silahların savaşın seyrini değiştirdiğini fark ederek şekilde silahlara sahip olmak istemişlerdir. Çin kaynakları atıcılıkta ve binicilikte Kök

⁵⁹ Katinçyay (Mürekkep yay); Ağaç, boynuz ve sinirden yapılan kompozit (karışık) yay. Bu yaylar çeşitli bakımlardan tek parça ağaçtan yapılan yaylardan üstündür. Bkz. Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, AKM Yayınları, Ankara 2015, s.464.

⁶⁰Refleks yay; Kurulu değilken iyice tersine kıvrık duran yay. Bütün mürekkep doğu yayları refleks yaylardır. Bu özelliği yitirmesin diye atış bitince kirişi çıkarılır, yasılırdı. Bkz. Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, AKM Yayınları, Ankara 2015, s.471.

Türklerin yetenekli olduklarını ayrıca boynuzla süslü yayları, okları bulunduğunu ifade etmektedir (Liu Mau-Tsai, 2006: 63). Çinli imparator Li Yüan Türklerin gücünün kaynağı olarak ata binme ve ok atmadaki yetenekleri olduğunu düşünmekteydi. Türklerin kullandığı ok ve yayı yırtıcı bir hayvanın pençesine ve dişlerine benzetmektedir (Liu Mau-Tsai, 2006: 174). Çinliler, Türklerin silahları gibi silah kullanma isteklerini uygulamaya da dökerek askeri anlamda reformlar yapmaya girişmişlerdir⁶¹. Çinlilerin Türklerin askeri yeteneklerinden etkilenerek kendileri için bu etkinin de oluşması amacıyla bu yönde hareket etmişlerdir. Uygurların da ata binme de ve ok atmada diğer Türkler kadar yetenekli ve iyi olduklarını Çin kaynakları ifade etmektedir (Chavannes, 2013: 130-131). Çinli imparator Kao-tsu sarayına gelen bir Türk şerefine bir ok atma şöleni düzenler. Bu Türk çeşitli hedeflere ok atarak yeteneğini gösterirken imparator sarayındaki en iyi okçu olan Ho-jo Pi'yi çağırarak ok atmasını ister (Liu Mau-Tsai, 2006: 110; Eberhard, 1996: 87). Çinli imparatorlar Türklerin okçuluktaki yeteneklerini bildikleri için onları sarayında ağırlarken bu yeteneklerini göstermelerini fırsat vermeyi bilmişlerdir. Hatta kendi sarayındaki okçularıyla yarışmalarını izin vererek böylece uluslararası olarak düzenlenen ilk okçuluk yarışmalarından birini gerçekleştirmiş olabilir. Türklerin okçuluktaki yetenekleri o zamanki rakiplerini etkilediği gibi araştırmacılar da aynı etkiyi bırakmaktadır. Avrupa Hunlarının kemik uçlu oklarını o kadar uzak mesafelerden atarak yeteneklerini göstermeleri batılı yazarlarında dikkatini çekmiştir (Grousset, 1980: 89). Belli bir mesafeden atış yaparak hedefi vurmak gerçekten de çok zor bir durum olsa da, Türklerin bu tür atışlar için iyi eğitim almaları ve yetenekleri böyle bir durumu onlar için kolaylaştırmaktadır. Rasonyi (1996) de Avarların okçulukta iyi bir seviyede olduklarını vurgularken, onların kullandıkları yayların Hunların kemik yaylarıyla aynı şeklinde olduğunu ve birkaç parçadan oluştuğunu ifade etmektedir. Ayrıca o, Avarların ok saplarını sakladıkları tirkeşi kemerlerinin sağ tarafına, yayı ise kemerin sol kısmına taktıklarını söylemektedir (s.86). Türklerle ilgili çeşitli dönemlerdeki kaynakların ortak paydası onların hem iyi bir okçu oldukları hem de en önemli silahlarının başında ok ve yay

⁶¹ Kuzey Çin'deki Chao kralı ordusundaki eski geleneklerini değiştirerek Hunlar gibi giyindi, ata binip ok atma talimleri yaptırdı ve sonrasında ise sefere çıktı. Otto Franke'ye göre bu reformlar kuzey komşularına karşı tehdidi azaltmak için gerekli idi. Çinlilerdeki silah ve ordu reformuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 2015, C.I, s.55,67-80.

geldiğini ifade ederek hayranlıklarını da gizlememeleridir. Gumilev (2002)'e göre Hunların sadakları en fazla otuz ok alabiliyordu ve sadağa sığmayan oklarını çizmelerinin koncunun içine sokabiliyorlardı (s.64). Gumilev'in ifade ettiği sayı Türklerin avlanmaları ya da eğitimleri için iyi olsa da girişecekleri bir savaş sırasında oldukça az olduğu görülmektedir. Çeşitli kurganlarda ele geçirilen bulgulara göre tirkeşlerin içerisindeki ok sayısı 50 ila 200 arasında değişmekte hatta savaş için bu sayı 500'e yaklaşmaktaydı. Türkler savaş zamanlarında kimi zaman iki veya daha fazla tirkeş yanında taşıyabilmekteydiler (Göksu, 2015: 120). Türkler için yanlarında bulunan okların sayısı girişecekleri işlerin ya da karşılaşabilecekleri durumlara göre artmaktaydı.

Türklerin savaşlarda uyguladığı turan taktiğinin iki unsurundan biri ok ve yayken, diğeri ustalıklı bindikleri attır (Baştav, 1964: 40). Bu iki unsur birleşince karşısında durulamayacak bir güç oluşturmakta ve rakiplerin elini kolunu bağlamaktadır. Savaş stratejisinde ok ve yay Türkler için hem savunma hem de saldırı silahı olabilmekteydi. Hem Çinli kaynaklar hem de Arap kaynakları Türklerin savaş sırasında uyguladıkları stratejiyi yaydan fırlanmış ok gibi hızlı ve çevik oldukları şeklinde nakletmektedirler. Ayrıca Türklerin savaşta güçlerini atın ve okun belirlediğini düşünmektedirler (Liu Mau-Tsai, 2006: 162,556; Cahiz, 2017: 101). Özellikle savaş sırasında düşmanlarını kendilerinden uzak tutmak ve kendilerine karşı olabilecek saldırıları engellemek için oku kullanmakta oldukça yetenekliydimler. Avrupa Hun imparatoru Attila'nın Romalılarla yaptığı bir savaşta rakiplerini ok yağmuruna tutarak kendisine yaklaşmalarını ve saldırmalarını engellemiştir. Uzaktan atılan oklar sayesinde onların manevra ve görüş açılarını daraltarak savaş disiplini de bozmaya çalışmıştır (Ahmetbeyoğlu, 2016: 25,102,103). Aynı şekilde Kuman/Kıpçaklarda Ruslarla olan mücadelelerinde rakiplerine uzaktan ok atma stratejisini kullanarak onlara oldukça zorluklar çıkarmışlardır (Kurat, 2002: 87).

Türkler oku saldırı amacıyla kullandıklarında ise çoğunlukla atlardan yardım alarak harekete geçip düşmanlarına doğru hızlı bir şekilde giderken öne, arkaya, sağa, sola ok atmaları onları farklı kılan yönlerin başında gelmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 111; Cahiz, 2017: 99; Baştav, 1964: 40,45; Göksu, 2013: 65). Bu atış tekniği onları özellikle yerleşik toplumların ağır ve hantal orduları karşısında oldukça etkili kılmaktaydı. Bu şekilde ok atmak onların savaşlarda uyguladıkları turan

taktiğinin de bir parçası durumundadır. Arap kaynaklarından Cahiz (2017)'de Humeyd'in Türklerle ilgili sözlerinden istifade ederek Türklerin, Haricilerden ve Horasanlılardan daha iyi ok attıklarını, Türklerin art arda sürekli bir şekilde canlı cansız hedeflere ok atarken diğerlerinin henüz tek ok atabildiklerini yer vermektedir. Ayrıca Humeyd, Türklerin atlarıyla birlikte ok atarken ustalıklarını ise şu sözleriyle pekiştirmektedir; *“Türk'ün ikisi yüzünde, ikisi ensesinde dört gözü vardır. Zira onlar önüne ok atabildikleri gibi arkasına da isabetli oklar atar”* diyerek Türklerin ok atmadaki yeteneklerinin ne kadar etkileyici olduğunu gözler önüne sermiştir (s.99). Bu ifade diğer Arap kaynaklarında da yer almakta ve ok atmadaki yetenekleri sayesinde Türk okçuları Arap ordularında da yer almışlardır (Şeşen, 2017: 61,189; Cahiz, 2017: 51).

Türklerin at sırtında istedikleri yöne doğru ok atma yeteneklerinin de çocukluktan itibaren sportif faaliyetlerle gelişerek usta bir okçuya dönüştüğünü söyleyebiliriz. Atla birlikte ok atabilme eğitimi için de atı iyi tanınması, ona hükmetmesi gerekmektedir. Bunlarla birlikte atın üzerinde yayın kurularak çekilebilmesi, iyi bir nişan alması gerektiğini bilmekteydiler (Yıldız, 2002: 43). Atlı okçuluk sanıldığı kadar kolay bir iş değildi ancak Türkler için hem ata binme hem de yay çekip ok atmak sportif bir zekayla birlikte gelişmiştir. Kaldı ki bu iki durumu birleştirerek oldukça hızlı, çevik ve iyi bir şekilde ok çekmek çocukluktan kazanılıp, gençliğinde de bunun üzerine koyarak kendi ok çekme stillerini de oluşturmayı ihmal etmemişlerdir. Çeşitli şekillerde ok atma yöntemlerine sahip Türk okçularının özellikle geriye dönerek ok atmaları sanatsal açıdan da oldukça kıymetliydi. Hatta bununla ilgili farklı tarihlerde yapılmış resimlerin geriye dönerek ok atma temasını kullandıklarını görülmektedir⁶². Sanat tarihçilerinin de böylesine estetik bir hareketin Türk okçuluğunda yer alması ve bu şekilde yapılmış tasvirlerin ilgi çekici olduğundan bununla ilgili çalışmalara yer vermektedirler. Türkler yaşadıkları her devirde okları ve yayların en güzeli, özeline yapmaya çalışmışlar ve bunları çeşitli şekillerde süslemeyi de ihmal etmemişlerdir (Kunter, 1938: 22; Ahmetbeyoğlu, 2016: 87). Bu şekilde süslenen okların ve yayların savaşlarda ya da diğer faaliyetlerde sağlıklı bir şekilde kullanılması zor olmakla birlikte bunlardan daha çok

⁶² Geriye dönerek ok atma temasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, “Türk Sanatında “Geriye Dönerek Ok Atma” Teması, *Türk Dünyası Araştırmaları*, TDAV, S.222, Haziran 2016, s.9-28.

hediye ya da süs eşyası olarak yararlanıldığı düşünülebilir. Hatta süslü yaylar kişilerin maddi ve manevi gücünü, makamını ve rütbesini ifade edecek şekilde bir nişan olarak hediye verilmiş olabilir (Ahmetbeyoğlu, 2016: 91). Savaş zamanı dışında Türklerin kendilerini sportif faaliyetlerle meşgul ettiklerini talimler yaptıklarını daha önce ifade etmiştik. Bu sportif faaliyetlerden okçuluk da beklediği değeri oldukça fazla bulmaktaydı.

Türkler, Çin sınırlarına zaman zaman ani saldırılar yapabiliyorlardı. Ancak bu saldırıların sağlıklı bir şekilde olması için birçok durumu hesaplamaları gerekmektedir. Özellikle ok ve yay kullanmaları sebebiyle havanın soğuk veya yağmurlu olmaması gerekiyordu. Çin kaynakları da bununla ilgili bir zamanlar Türklerin sınırlarına yaklaştıkları zaman aniden yağmurun yağmasıyla yaylarının üzerinde bulunan zank eridiğinden oklarının yamulduğunu, kullanılamaz hale geldiğini söylemektedir (Liu Mau-Tsai, 2006: 265; Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu), 2017: 127). Ayrıca yine Hunların Çinlilerle Gobi Çölü yakınlarındaki mücadelesinde de kum fırtınası sebebiyle ok atmaları güçleşmişti (Gumilev, 2002: 124).

Türklerin hayat tarzı bu tür hesaplamalar yapabilmeleri için yeterli tecrübeye sahip olmaları için yardımcı olmaktaydı. Türk tarihinin bağımsızlık mücadelelerinden biri olan ve Çin kaynaklarında Chieh-shih-shuai hareketi olarak geçmektedir. Bu mücadele sırasında Chieh-shih-shuai ve 40 arkadaşı Çin imparatorunun bulunduğu yeri basarlar. Yaylarını gererek ok atmaya başlarlar ve onlarca askeri öldürürler (Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu), 2017: 179). Türkler, bağımsızlıkları için yay çekip ok atmaktan da geri durmayarak bu yolda can veren nice gerçek kahramanlara sahiptirler. Tarihin çok değerli olaylarını kelimelere sığdırmak oldukça basit gözükülebilir ancak söz konusu Türk tarihindeki olaylar olunca ne kelimeler yetebilmektedir ne de sayfalar. Türkler tarihleri boyunca bir devletin boyunduruğu altında bulunmaktansa bağımsızlıkları için mücadele etmek, canını ortaya koymaktan geri durmamış bir millettir. Türklerde düşmana karşı birliktelik duygusu da kuvvetlidir ve özellikle savaşlarda Türklerin kendi soyundan gelenlerin yanında yer almaları bir görev olarak görülebilmekteydi. Türk tarihinin çok önemli savaşlarında yabancıların ordularında yer alan Türk askerler, yabancıların Türklerle olan mücadelelerinde saf değiştirerek Türklerin yanında yer aldıklarını bilmekteyiz.

Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) yer alan aşağıdaki şiirde birliktelik duygusu paylaşılmaktadır;

“Alplar arığ alkışur / Yiğitler kıyak öldürüşüyorlar (birbirini öldürüyorlar),
Küç bir kılıp arkaşur / Kuvvetlerini birleştirerek birbirine arka oluyorlar,
Bir bir üze alkaşur / Birbirlerini öğüyorlar,
Edhgermedhip ok atar / Düşünmeden ok atıyorlar” (C.I, 237-238).

Türk yiğitlerinin kuvvetlerini birleştirerek ortak düşmana karşı ok attıklarını ve bu şekilde birbirlerine destek olduklarını yukarıdaki dizelerde görebiliyoruz. Ve böylece ok atmak kimi zaman birlikteliğin de aracı durumunda olabilmektedir.

Türkler mitolojilerinde ve destanlarında da oka ve yaya gerektiği önemi vermeyi bilmişlerdir. Mitolojilerinde oklar ve yaylar zaman zaman inanılmaz boyutlarda olabilmıştır. Er-Sogotoh efsanesinde onun kemikten yapılmış, altı kişi çekmeye kalksa da çekemeyeceği bir yaya ve sivri uçlu, çekiç şeklinde oldukça büyük oklara sahip olduğu söylenmektedir (Ögel, 2014b: C.I, 118). Bu boyutlarda ok ve yay olması zor ihtimal olsa da ok ve yaya sahip olması ayrıca bunu kullanması oldukça önemli bir durumdur. Destanlarda da ok ve yayın silah olarak kullanılma geleneği bulunmaktadır. Oğuz Kağan'ın gençliğinde tehlikeli canavara karşı yanına aldığı silahlardan biri de ok ve yaydı. Oğuz Kağan'ın yanına aldığı okun bakırdan olduğunu ve bu okla öldürdüğü canavarın etini yiyen sunguru vurduğu destanda yer almaktadır (Ögel, 2014b: C.I, 132-133). Türklerin savaş alanlarında yanlarından ayırmadıkları oku Oğuz Kağan da savaşlarında ok fırlattım ifadesiyle kullandığı bilgisi bulunmaktadır (Ögel, 2014b: C.I, 137,141,145).

Türk devlet geleneğinin en güzide örneklerinden olan okla ve yayla hanlık verme geleneği Oğuz Kağan'ın veziri Ulug-Türk'ün rüyasından etkilenerak Oğuz'un emriyle bu durum gerçekleşmiş altı oğluna altın yay ve gümüş oku bulması için emir vermiştir. Oğulları bu emre uyarak bu yayı ve oku bulup getirdiğinde onları parçalara ayırarak oğullarına vermesi oldukça ilgi çekici ve değerlidir (Ögel, 2014b: C.I, 143,160). Oğuz Kağan Destanında yer alan altın ve gümüş tavuk vurma yarışmasında da ok ve yay kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir (Ögel, 2014b: C.I, 145,233; Ebulgazi Bahadır Han, t.yok: 43-44). Manas'ın evlenme töreninde de kırk yiğidini ağırlandıktan sonra ok yarışına tutuşurlar yay çekerler (Ögel, 2014b: C.I, 557).

Türklerin destanlarında da eğlencelerin vazgeçilmez sportif faaliyeti kuşkusuz ki okçuluktur. Kara-Atlı Han isimli Altay masalında ok ve yay yapımıyla ilgili de kahramanın ok ucu yapabilmek için demir dövdüğünü, yay içinde geyik avlayarak onun boynuzundan yararlandığını sonrasında ise boynuz, ağaç ve sinirden oluşan Türk yayını yapmaya çalıştığı bilgisi bulunmaktadır (Ögel, 2014b: C.I, 341). Dede Korkut Kitabında Salur Kazanın Evinin Yağmalandığı Destanda Salur Kazan ile Karaca Çoban arasında geçen konuşmada Çoban, Salur Kazandan okluğundaki seksen oku istemektedir (Ergin, 1980: 47). Türklerin yanlarındaki okluklarının oldukça geniş olduğunu ve bunu destanlarında da görebilmekteyiz. Yine aynı destanda kâfirlere karşı savaşta üç kanatlı kayın ağacından yapılan oklar kullanıldığı bilgisi yer almaktadır (Ergin, 1980: 56). Türklerin kullandıkları okları destanlarda kimi zaman kullanmakta ve yer vermektedirler. Dede Korkut Kitabının çeşitli yerlerinde de kayın oklar kullandıklarını görmekteyiz (Ergin, 1980: 56,101,152,153,163). Zaman zaman da ak tüylü delici oklar ifadesi yer almaktadır (Ergin, 1980: 137,180,182). Ak tüy büyük ihtimalle oklarına taktıkları tüylerden dolayı bu ifadeyi kullanmış olmalılardır.

Ayrıca okçuluğu sadece erkeklerin değil kadınların da yaptıklarını görebilmekteyiz. Cici Han'ın yaptırdığı kalede eşiyile ve cariyeleriyle birlikte savunma sırasında ok atışı yaptığı bilinmektedir (Ögel, 2015: C.II, 164,166,172). Bamsı Beyrek Destanı'nda Beyrek ile Banı Çiçek'in tanışmadan evvel ok atmakta yarıştıkları ve Beyrek'in ok atarak gelin odasının yerini belirlemesi bilgisine daha önce değinmiştik. Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı ile Selcen Hatun da ok atmakta yarışmadan önce Kan Turalı okluğunda bulunan doksan oku yere dökmüş ve daha sonra ok atmaya başlamışlardır (Ergin, 1980: 146). Destanlarda bu şekilde kadınların erkeklerin ok atışarak yarışması okçuluk sporunun sadece erkeklere özgü bir spor olmadığını ayrıca kadınların da erkekler kadar bu sporda yetenekli olduklarını göstermektedir. Bamsı Beyrek Destanında Yalancı oğlu Yaltacuk yalan söyleyerek Banı Çiçekle evlenecekken Beyrek ortaya çıkar ve kılık değiştirerek onların düğününe gider. Düğünde ok atanları gördüğünde Beyrek ok atanlara elin var olsun diyordu sadece Yaltacuk ok attığında elin kurusun diyordu. Bu sözlere kızan Yaltacuk kılık değiştiren Beyrek'i tanımadı ve onun ok atmasını istedi. Beyrek de hedef olarak Yaltacukun yüzüğüne yay çekip ok attı ve yüzüğü parçaladı (Ergin,

1980: 84-85). Dede Korkut Kitabında Bamsı Beyrek'in kırk yiğidinin beylerin kızları ve Beyrek'in kardeşleriyle evlenmelerinde toy düzenlediklerini görebiliriz. Düzenlenen toyda kızların beğendiği yiğide ok atışı yaptığı bilgisi yer almakta hatta yiğitlerin okları yakalamak ya da bulmak için gittikleri de görülmektedir.(Ergin, 1980: 93). Destanların içeriğinde düzenlenen düğünlerde de ok atarak eğlenceler ve yarışmalar yapılyordu. Bu da bizlere Türklerin destanlarında da gerçek hayatta olan kesitlerin, durumların, motiflerin yer aldığını göstermektedir. Dede Korkut Kitabında Basat'ın Tepegözü öldürebilmek için ok kullandığına dair bilgiler yer almaktadır (Ergin, 1980: 166). Ancak Tepegöz'ün derisine atılan ok işlememekteydi ve başka yola başvurmak zorunda kalmıştı.

Ok ve yayın askeri anlamı dışında hem sosyal hem de diplomatik yönü olan kıymetli bir silahtır. Türkler arasında da oluşturulmuş bir siyasi birliğe katılmış olan boy için "ok" denilmekteydi⁶³ (Kafesoğlu, 2009: 230). Belki de Türk tarihinde isminde ok bulunan boyların oluşturulmuş bir birliğe katılarak bu şekilde isminde kullanılmıştır. Ok ve yayın gücü kendisini boy isimlerinde, resmi ya da gayri resmi evrakların ve çeşitli belgelerin damgalanmasında⁶⁴, hâkimiyet sembolü olarak ve miras hissesi ya da pay olarak da göstermektedir (Ahmetbeyoğlu, 2015: 81; Eberhard, 1996: 86; Gömeç, 2009: 24; Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 37). Bu da Türklerin ok ve yay gibi silahları sadece savaş aleti olarak kullanmadıklarını kendileri için önemli işlerde de onlardan faydalandıklarını görmemize yardımcı olmaktadır. Pay verme ile ilgili yine destanlarımızdan faydalanarak örneğin Oğuz Kağan'ın destanda oğullarına ok ve yay parçası vererek ülkeyi veya topraklarını oğulları arasında bölüşürmesi şeklinde yorumlanabilmektedir. Türklerde ok ve yayın gücü temsil etmesinden dolayı Hunlardan itibaren davet, tabiiyet ve metbuuluk nişanı olarak kullanıldığı

⁶³ Türk tarihinde ok kavramı çeşitli boyların isimlerinde kullanılmıştır. Bunlardan Boz-oklar (Yay sahipleri), Üç-oklar (Destanda ellerinde ok bulunduranlar), On-oklar gibi isimlerle karşılaşmaktayız. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s.272,276; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, C.I, Ankara 2014, s.145,161; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.56,281; Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, TTK, Ankara 1945, C.IX, S.35, s.305-318; Dede Korkut Kitabında ise Üç ok, İç Oğuz olarak, Boz ok, Dış Oğuz olarak ifade edilmektedir Bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, s.215.

⁶⁴ Çin Kaynaklarında Türk askerlerinin el koydukları atların ya da büyükbaş hayvanlarının sayısını bir tahta parçasına işaretliyorlardı, sonra bu tahta parçasını metalden ucu sivri ok yardımıyla balmumu kullanarak mühürlüyordu ve böylece bu ona ait berat oluyordu. Bkz. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev.Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.21.

bilinmektedir. Yayın oku çekerek attığı ve bu nedenle yayın daha üstün olduğu, okun da yay olmadan ve ona uymak zorunda olabileceği sebebiyle tabilik gösterdiği düşünülmektedir Ancak sonraki devirlerde bu anlamlar yanında farklı anlamlarda da kullanıldığı olmuştur (Turan, 1945; 306,312,313; Ahmetbeyoğlu, 2016: 89-90). Buradan özellikle yayın hükümdarların kendisini, okun ise onun emrinde olanları temsil ettiğini söyleyebiliriz. Okun tabii olana gönderilmesi de kendisinden üstün olanın hukuki üstünlüğünün kabul edildiğinin bir kanıtıdır (Turan, 1945; 318). Orhun abidelerinde yer alan okı kavramı da çağırmak ve davet etmek anlamında kullanılmıştır (Ergin, 2011: 106). Okı kavramının anlamı belki de Türklerin en eski devirlerinden beri uyguladıkları hükümdarın ok göndererek kendisine tabii olanları çağırmak için kullandığı bir kavram olabilir. Okların ve yayların Türkler tarafından yüklenen farklı şekillerde anlamları bulunmakta olup bununda süreklilik arz ettiği düşünülmektedir. Türkler diplomatik yönden özellikle karşılıklı ilişkileri düzenlemek, geliştirmek ve sağlıklı ilişkiler kurmak için hediyeler sunabiliyorlardı. Türkler kimi zaman komşularına, rakiplerine kullandıkları silahları veya atları hediye olarak vermekteydiler. Peçeneklerin ve Rusların askeri yöneticileri de karşılıklı olarak birbirlerine bu hediyelerden takdim etmekteydiler (Kurat, 2002: 51). Çinlilerinde Hunlara ok ve çeşitli hediyeler sunduğu Çin kaynaklarında yer almaktadır. Ancak bu hediyelerin amacını Çin kaynağı Hunların Çinlilere tabi olduğundan dolayı olduğunu da ayrıca belirtmektedir. (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 56). Kırgızlara ait Kapçal kurganında oklar ve tirkeşler ölünün sağ tarafına konulmuş şekilde bulunmuştur (Ögel, 2014a: 217). Türkler arasında kimi zaman cenaze töreninde de ölen kişinin kullandığı okuyla veya okçuluk malzemeleriyle gömüldüğünü kurganlarda veya mezarlarda ele geçirilen maddelerden görebilmekteyiz. Ölen kişiyle birlikte gömülen okların sayısı ölen kişinin askeri mevkisine, maddi ve manevi gücüne göre değişebilmekteydi (Ahmetbeyoğlu, 2016: 132). Türklerde ölen kişinin zengin ya da önemli bir görevde olduğunu mezarında bulunan ok sayılarına göre tespit edilebilmektedir. Türklerle ait olan Karga Nehri Vadisinde bulunan ve kazılan kurganda iki erkek mezarı dikkat çekicidir. Erkeklerden birisi oldukça zengin ve soylu bir askerken diğeri tam tersi en değerli varlığı huş ağacından yapılmış ok kılıfına sahip bir askerdir (Klyaştornıy, 2018: 207). Türklerde bir okçuluk geleneğini olarak özellikle de Osmanlılar

zamanında okçuların en uzak mesafeye attıkları okların düştüğü yere adlarını ölümsüzleştirmek için menzil taşı dikilmiştir (Kunter, 1938: 16; Tarcan, 1932: 5).

Okçuluk sporu Türk devletlerinin en önemli sporlarından olmuş ve bu sporu özellikle avda, savaşta kullanmışlardır. Türklerin kendilerine has ortaya koydukları oklar, yaylar, atış şekilleri onların bu spora olan saygılarını, sevgilerini göstermektedir. Uyguladıkları sporları her zaman daha iyi nasıl yapabiliriz peşine düşerek sporlarını geliştirerek aslında kendilerini de geliştirmişlerdir. Okçuluk sportif faaliyetinin yanında sosyal olarak özellikle insan ilişkilerinin de gelişmesine katkı sağlamıştır. Eğlencelerde, düğünlerde birbirleriyle yarışarak kaynaşmışlar ve karşılıklı yeteneklerini sergilemeleri sonucunda kendilerini geliştirmeye de açık bir kapı bırakmışlardır. Ayrıca Türklerin kullandıkları runik alfabede ok ve yay'a benzer şekilde harflerin kullanılması, okun ve yayın devlet geleneğinde farklı anlamlar taşıması bu aletlere verdikleri önemi de gözler önüne sermektedir.

2.4. Atlı Sporlar

İnsanlar doğaları gereği merak duygusunun da etkisiyle içinde buldukları dünyayı, yaşadıkları çevreyi keşfetmek ya da günlük işlerinin daha kolay ve hızlı bir şekilde görülmesi amacıyla çeşitli canlıları kullanarak hem zaman kazanmak hem de avantaj sağlamak istemişlerdir. Atlar da insanların çeşitli işlerinde hız ve kolaylığı sağlayacak en etkili canlıların başında gelmektedir. Özellikle Türkler yeni yerler keşfetmek için hızlı, kuvvetli canlılar olan atları hayatlarına ortak edip onları hayatlarının merkezinde bulundurmaya ihmal etmemişlerdir. Yanlarından bir an olsun ayırmadıkları atlarıyla kader birliği yaparak savaş alanına, avlara birlikte girip cesaretlerini, yeteneklerini göstermişlerdir. Türklerin diğer toplumlardan farklılıklarında atların belirgin bir şekilde rol aldığını bilinmektedir.

At, insanın dünya üzerinde kendisine en yakın hissettiği canlılardan biridir ve bu yakınlık ilk başlarda atların avlanarak günlük işlerde, sonra savaş alanlarında kullanılmasında, en sonunda ise sportif faaliyetlerde yer almasıyla kendisini göstermektedir. Köken Bilim sözlüğünde ve Türk lehçelerinde at kavramı bulunmakta olup ve kimi zaman karşılık olarak kullanılan yulki, yunt ve aygır kavramları da yer almaktadır (Clauson; 1972: 33; Ercilasun, ve diğerleri, 1991: 32-33). Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te at kavramı hem *at* şeklinde hem de *yund*

şeklinde yer almakta, ayrıca *el* kavramı da atı anlatan bir isim olarak geçmekte ve *el başı* kavramı da seyisler için kullanılmaktadır. Divan'da “*kuş kanatın er atın / kuş kanadıyla er atıyla*” cümlesi at kavramının en güzel örneklemesini ifade etmektedir (C.I, s.34-35,48-49.; C.III, s.7). Türkler için atın kıymetini, önemini, gerekliliğini böyle yürekten ifade edecek başka bir söz daha bulunmamaktadır.

Atçılık tarihine atın dünya üzerinde vahşi bir şekilde yaşarken ehlileştirilmesi ile başlamak daha doğru olacaktır. Atların ehlileştirilmesi için öncelikle yakalanması gerekmektedir ve insanların atları yakalayabilmeleri için özel olarak kullandıkları iplere, kemente ihtiyaçları vardı. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) kement kavramına karşılık olarak *ukruk* ve *kısmak* kavramlarına rastlamaktayız (C.I, s.100,474). Kement, insanların kendilerinden hızlı olan canlıları yakalayabilmelerine yardımcı olmaktaydı ve bunun için iyi bir eğitim almaları gerekmektedir. Eğitimin yanında beceri ve tekniğin de iyi bir şekilde kullanılmasıyla kement sporu sayesinde evcil atların sayısı arttırılabilmektedir (Öngel, 2001: 107). Türkler arasında çok eskiden beri yaygın olan kement atma, daha sonra diğer toplumlar arasında da yaygınlaşmaya başlamıştır. At üzerinde veya yaya olarak Türkler vahşi atların, geyiklerin yakalanmasına olanak sağlayan kement atma sporunu harplerinde de rakiplerini yakalayabilmek için kullanmayı bilmişlerdir (Orkun, 1941b: 3; Ögel, 2014a: 207-208).

Aslında Türklerin yaşamlarında sporun her zaman bir ya da birkaçı birlikte uygulanabilmekteydi. Türklerin kementi de özellikle atların yakalanmasında kullanması onların avcılıkla olan bağının farklı bir şekilde yorumlanmasıdır. Kement sadece bir avlanma silahı olmayıp, atların eğitiminde kullanılmaktadır. Ammianus Marcellinus, Hunların at üzerinde inanılmaz savaşçı olduklarını, rakiplerinin üzerine yay çekerek ok attıklarını gibi kıvrılmış kement atarak onları yakalama da yetenekli olduklarını söylemiştir (Taşağıl, 2008: 170; Ahmetbeyoğlu, 2013: 218). Cahiz (2017) Türklerin kement atarak rakiplerini veya atlı süvarileri yakalayarak onları savaş dışı bıraktığını ifade etmektedir (s.99). Hayat tarzlarından ötürü Türkler bir aleti ya da bir canlıyı sadece bir işte değil ondan faydalanabilecekleri tüm işlerde kullanmaya çabalamışlardır. Kementi de hem atları avlayabilmek hem de savaşta rakiplerini yakalayabilmek için ustalıklı kullanmayı bilmişlerdir.

İnsanların çok eski zamanlardan itibaren kendileri için oldukça değerli ve önemli bir atılımı da dünyanın farklı bölgelerinde yabancı bir halde yaşayan atları ehlileştirilmesidir. Bu hamlesinin altında ise atların hızlı, zeki, güçlü ve dayanıklı olmasının etkisi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1991: 26). İnsanların yaptıkları bu hamle hem toplumlar için hem de atlı faaliyetlerin başlangıcı için bir dönüm noktası olmuştur. Biyolojik yapısının farklı, özel olması, hızlı ve uzun süre koşmaya elverişli metabolizması atların insanlar tarafından ehlileştirilmesini hızlandıran önemli detaylardandır (Ermiroğlu ve Yüksel, 2002: 24). Atların yaşadıkları coğrafyalar farklı olsa da onların insanlardan hızlı, güçlü, kuvvetli, dayanıklı olması insanların dikkatini çekmiş olmalı ki böyle bir hamle yapmak zorunda hissetmiş olmalılar. Özellikle de atlar, insanların uzak mesafelere gidip gelmesine ve böylece zamandan kazanmasına yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte atlı kişilerin yayalar üzerinde maddi ve manevi güç elde ettiği de aşikârdır (Kafesoğlu, 1991: 26). Dede Korkut Kitabında “*Derin olsa batırır kalabalık korkutur, at işler er övünür, yayan erin ümidi olmaz.*” cümlesinde atlı erin üstünlüğü, yaya olan erin çok fazla bir niteliği olmadığı vurgusu yapılmaktadır (Ergin, 1980: 72). Türklerin Çinliler karşısında atın yardımıyla yaptıkları akınlarda bu durumu anlamaya yardımcı olacaktır (Koca, 2016: 38). İnsanoğlu atların kendilerine sağladığı hareket ve hızın yayalar karşısında avantajını fark etmesiyle de özellikle de savaşta, avcılıkta ve sportif faaliyetler gibi çeşitli durumlar için de faydalanabileceklerini görmüşlerdir. Çeşitli durumlardan dolayı atların ehlileştirilmesi fikri ortaya çıkmış ancak bunun ilk hangi toplum tarafından yapıldığı günümüz toplumları tarafından tartışma konusu olmuş ve kesin bir sonuca varılamamıştır (Kafesoğlu, 1991: 26). Elbette ki insanlık tarihi açısından böyle bir hamleyi yapan toplumun medeniyete katkısı bu rekabetin daha fazla önem kazanmasına ve bu konunun da oldukça kıymetli olmasına yol açmıştır.

Wolfram Eberhard (1940b) Asya’da at yetiştiriciliğinin en eski merkezinin Şansi eyaleti olduğunu iddia etmektedirler. Ancak bu yerin o zamanlar Türk-Moğol kavimlerinin hâkimiyet sahası içinde olduğunu ve bu nedenle at yetiştiriciliğinin de bu kavimler arasında başladığını düşünmektedirler (s.168). Bahaeddin Ögel (2015) de Hunlara ait bir sınır şehrinin isminin *At* şehri olduğunu ve aynı şehir için *Mai* isminin de kullanıldığını söylemektedir (s.56). Türkler açısından bu şehirlerin stratejik öneme sahip oldukları ve at yetiştiriciliğinde önemli merkezler oldukları

düşünülmektedir. Birçok ilim adamı da atın ehlileştirilmesinin Türkler tarafından yapıldığı konusunda hem fikirdirler (Kafesoğlu, 1991: 27; Rasonyi, 1996: 6). Çin kaynakları atın ehlileştirilmesiyle ilgili yetersiz kalsa da çeşitli ipuçları verebilmektedir. Bu kaynaklarda Türklerin yaşadıkları coğrafyada yabancı veya ehlileştirilmiş olarak bulunan atları bildikleri görülmektedir. Ancak Çinliler yabancı atlara ve Hunların atlarına da “*tav-tu*”⁶⁵ kavramını kullanmışlardır (Eberhard, 1940b: 162). Çinlilerin kullandığı bu kavramdan hareketle Hunların ehlileştirilmiş atlara sahip olduklarını görülürken, Çinlilerin ise Hunlar sayesinde ehlileştirilmiş atları görüp tanışmış oldukları fikri uyanmaktadır. W. Eberhard (1940a) Çinlilerin at yetiştiriciliğinin de Türkler ve Moğol kavimlerinin etkisiyle Çin coğrafyasına geldiğini ve etkisinin arttığını ifade etmektedir (s.213). Rene Grousset (1980) atın vatani olarak bozkırı işaret etmektedir (s.15). Zeki Velidi Togan’a (1981) göre atların ehlileştirilmesi ve Çin, Cermen gibi diğer pek çok kavime de at kültürünün öğretilmesi işini üstlenen topluluk Türklerdir (s.11-15). Atların dünya üzerinde çeşitli coğrafyalarda bulunmasından dolayı her yerde ehlileştirildiğini ifade etmek de oldukça iddialı olacaktır. Türkler tarafından ehlileştirilen atlarla ilk zamanlarda sadece basit şekilde binicilik yapılırken zamanla bu canlıları da kendi yaşayışlarına uygun yetiştirmeye başlamışlar ve sonuçta savaşlarda, avlarda, sporlarda binebilecekleri atları yetiştirmişlerdir (Kafesoğlu, 2009: 219). Atın ehlileştirilmesinin Türkler aracılığıyla dünyanın birçok yerine ulaştığını ve zamanla da üzerine koyarak at konusunda ustalık konumuna ulaşmış olduklarını görebilmekteyiz.

Toplumların atları ehlileştirilmesi için öncelikle atlara duyulan ihtiyacın keşfedilmesi gerekmektedir. Türkler yaşadıkları coğrafyanın, yaylak-kışlak hayat tarzının ve askeri özelliklerinin bir zorunluluğu olarak kendilerine her türlü işlerinde yardımcı olabilecek at gibi önemli bir canlının hız, güç, dayanıklılık gibi özelliklerini kullanabilecekleri fark etmişlerdir (Kafesoğlu, 1991: 26). Atın yüksek kabiliyeti, hareket gücü, Türklerin yaşadıkları coğrafi alanında zorlukları, zaman ve mesafe

⁶⁵ Tav-tu/T’aot’u; Baykal Gölü civarında görülen bir at cinsidir. Bkz. *Han Hanedan Tarihi Bölüm Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, (Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK, Ankara 2015, s.1,100; Bu atla ilgili farklı bir isimlendirme de “Przewalskii Atı” olarak geçmektedir. Bkz. Pulat Otkan, *Tarihçi'nin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.58.

açısından sağladığı kolaylıklar atın ehlileştirilmesine olanak sağlamıştır (Öngel, 2001: 72).

Yukarıdaki durumların etkisi ve genel itibariyle hayvancılıkla uğraşmaları gibi nedenlerden ötürü Türklerin en sevdiği canlıların başında kuşkusuz atlar gelmektedir. Atlar özellikle de Hunlardan itibaren Türklerin hayat tarzının bir gereği olarak yetiştirdikleri canlılardan biridir. Atın yakalanması, ehlileştirilmesi ve sonunda ondan doğru bir şekilde faydalanmak için eğitilmesi gerekmektedir. Attan iyi bir şekilde faydalanmak için ata binecek kişinin de atlarla ilgili bilgisinin iyi olması gerekiyordu. Cahiz'in (2017) eserinde Humeyd'den aktardığına göre Türk'ün atını doğurduğunu, tayken eğitimi verdiği, ona kendi çocuğu gibi davrandığını ifade ederek bir baytardan daha usta, bir seyisten daha iyi eğitici, iyi bir binici ve asker olduğunu söylemektedir (s.100). Atın Türk için ne kadar kıymetli bir canlı olduğunu diğer toplumlardaki yazarların da görmesi ve buna eserlerinde yer vermesi oldukça önemli bir durumdur. Atla sürekli yan yana olan Türkler için atın kontrol edilmesi, daha iyi binilmesi gibi durumları geliştirmek için binit takımı adı verilen çeşitli aletler de kullanılarak kontrol gücü arttırılmıştır. Bu takımların bazıları için yaşadıkları coğrafyanın iki temel unsuru olan demir ile atı bir araya getirerek bunlardan istifade etmeyi ihmal etmemişlerdir (Kafesoğlu, 2009: 214). Binit takımı içinde eyer, gem, yular, kamçı, gerdanlık, terki heybesi, yem torbası, örk ve kazık gibi çeşitli aletler bulunmaktadır⁶⁶. Bu aletler kendi içinde de farklı isimlendirmeler ya da çeşitlerle oldukça zengindirler (Sümer, 1983: 38).

Bu aletlerden üzengi atın iki yanında duran ata binildiğinde ayakların konulan ve binmeyi kolaylaştıran bir aksamdır. Gem ve yular ise atın ağzına takılarak yönlendirmesini kolaylaştırarak ata hâkim olmayı üst düzeye çıkarmıştır. Bu aletlerin de Türkler tarafından yaygınlıkla kullandığı ve daha sonraki devirlerde kendileriyle birlikte gittikleri coğrafyalara taşıdığı bilinmektedir (Kafesoğlu, 1991: 27). Türklerin atlarla kurmuş olduğu bağın aslında onların kendilerine benzeyen yönlerini keşfederek iyice kuvvetli olmasını sağlamıştır. Atlarında tıpkı Türkler gibi yiğit, cesur, çevik, güçlü, hızlı olmaları onlarla kurmuş oldukları bağın sağlamlığını da göstermektedir (Akkaya, 1943: 2). Yaşadıkları coğrafya ve hayat tarzı onların ata

⁶⁶ Atın binit takımıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, TDAV Yayınları, İstanbul 1983, s.38-120.

binme ve bu işin ustası olabilmelerinde büyük paya sahiptir (Baştav, 1964: 40). Çünkü coğrafya ve hayat tarzı insanın bakış açısını, kendisi için yapması gerekenleri belirlenmesinde etkilidir.

Türklerin yaşamında at her zaman onların yanında olmuş bir yardımcı oyuncu gibi onların başarılarına katkı sağlamaya hizmet etmiştir. Babası tarafından rakiplerine esir olarak verilen Motu'nun esir olarak bulunduğu yerden kaçmasına ve kendisini göstermesine yardımcı olan yine at olmuştur. Mo-tu, Hunların atlı süvarilerini yönlere ve renklere göre düzenlemesi⁶⁷ ve bu şekilde düşmanına karşı hamleler yapması onun ne kadar iyi bir stratejist olduğunu göstermektedir (Han Hanedan Tarihi Hsiung-nu(Hun) Monografisi, 2015: 10; Otkan, 2018: 69). Ordusuna uyguladığı onluk sistemin benzerini atlarına da uygulayarak bir renk ve at düzeni oluşturmuştur.

Hunların Çinlilerle mücadelelerinde atlar onlara büyük üstünlükler sağlamaktaydı. Öyle ki Çinliler Hunlar karşısında geri çekilmeye çalışsalar da Hun atlıları onlara yetişebilmekteydi ya da at üzerinde oklarıyla onları etkisiz hale getirebilmekteydi (Gumilev, 2002: 150-151). Atların hareket kabiliyetlerini sonuna kadar kullanan Hunlar, bunu rakiplerine karşı üstünlükleriyle perçinleştiriyorlardı. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) savaşlarda hakanlar tarafından askerlere savaştan sonra geri alınmak üzere verilen atlara tugrağ/tugzağ, hakanın yanında giden yedek at için koş at denilmektedir (C.I, s.462.; C.III, s.126). Bu uygulama Türklerin savaşlarda atları olmayan kişilere atın hükümdar tarafından verilerek kullanıldığının resmidir. Ayrıca atı yetiştirmenin de zahmetli olduğunu düşünürsek halkın içinde böyle bir gücü olamayanların da olabileceğini tahmin edilmektedir. Kök Türklerin kağanlarından Elig Kağan'ın Çinlilerle mücadelesinde yüğrük bir ata bindiği şeklinde bir anekdot geçmektedir (Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu), 2017: 20). Orhun Abidelerinde de Köl Tigin'in düşmanlarına karşı atla hücum ettiği, boz ve doru renkli atları

⁶⁷ Atlı süvarilerin renkleri şu şekilde düzenlemiştir; batıda kır, doğuda gökyüzü (yeşil/mavi) veya beyaz akıtmalı, kuzeyde yağız, güneyde doru, al atlılardan oluşmaktaydı. Bkz. *Han Hanedan Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, (Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK, Ankara 2015, s.10; Pulat Otkan, *Tarihçi'nin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.69; Sergey Grigoryeviç Klyastornıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, (Çev.Serkan Acar ve Diğerleri), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s.34; Atların renkleriyle ilgili Peçeneklerde de oymakların isimlerinin at renklere göre düzenlenmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu da ordularının da at renklerine göre ayrılacağını gösterebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara 1996, s.131.

kullandığı, değişiklik yaptığı ifade edilmektedir. Türgişlere karşı ise alnı beyaz boz ata binerek, İzgil milletine de ak atla, Az milletine ise yağız ata binip hücum ettiği abidede geçmektedir. Köl Tigin'in Kırgızlara karşı hareket ettiklerinde ak aygıra atlayarak hücum ettiği de yer almaktadır (Ergin, 2011: 21,23,25). Türkler savaş alanındaki duruma göre kimi zaman birden fazla atla hareket etme durumunda kalabilmektedirler. Bilge Kağan milletine hizmetlerini ifade ederken binek atı ve damızlık erkek at olarak bilinen aygırı kazandığını söylemektedir (Ergin, 2011: 61). Bilge Kağan'ın rakiplerinden ele geçirdiğini atları kazandığını ifade etmesi atların Türkler için ganimet olarak da görüldüğünün kanıtıdır. Tonyukuk da abidesinde Türk milleti için aralarında silahlı düşmanı ve damgalı atları koşturmadığını ifade etmektedir (Ergin, 2011: 81). Tonyukuk'un damgalı attan kastı büyük ihtimalle rakiplerinin atlarıdır. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) "*Türk süsi atlandı*⁶⁸ / *Türk ordusu atlandı*" şeklinde ordunun atlanarak savaş için hazırlandığını ifade eden bir örnekleme mevcuttur (C.I, s.353). Bu örneklemeyle Türk ordularının büyük çoğunluğunun atlı süvari şeklinde olduğunu ve ordunun durumunun bu şekilde savaş için hazır olduklarını görmekteyiz. Türklerin atlı süvari şeklinde savaşmalarına diğer toplumlar tarafından da gıpta edilmekteydi. Türk atlı süvarilerinin yetenekleri karşısında hayranlıklarını gizlemeyen bazı toplumlar onların kendi ordularında yer almalarını kabul etmişlerdir. Örneğin Ruslar, Uzları ve Kuman/Kıpçakları atlı süvari şeklinde olmalarından dolayı orduları içerisinde tutmuşlardır (Kurat, 2002: 67,74). Türkler askeri yeteneklerini zaman zaman Çin, Rus, Arap, Bizans ya da farklı devletlerin ordularında yer alarak da göstermişlerdir. Türkler için savaş en önemli etkinlikti ve savaşlarda kullandıkları atlarında kıymeti büyüktü (Roux, 2007: 122). Türklerin savaş alanlarında kendilerine diğer orduların üzerinde güç katan iki unsur at ve okçuluktur. Bu iki unsuru birleştirerek savaş taktiğinin uygulanmasında, savaşın kazanılmasında bel kemiği konumundaydı (Baştav, 1964: 40). Türklerin savaş taktikleri de görülmektedir ki ellerinde bulunan at ve ok üzerine kurulmuş, onların iyi bir şekilde kullanılması savaşın durumunun da belirlenmesinde etki etmiştir. Savaşlarda kullanılmak için en çok tercih edilen atların Kırgız atları olduğu ve bu atların tercih edilmesinin nedeninin ise hem çok güzel hem de oldukça büyük ve

⁶⁸ Atlan kavramı Codex Cumanicus'ta ata binmek, at sürmek anlamıyla yer almaktadır. Bkz. Kaare Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, (Çev. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s15.

kuvvetli olmalarından ileri geldiği ifade edilmektedir (Eberhard, 1996: 67-68). Büyük ve güçlü atlar savaş sırasında bitmek bilmeyen enerjileri ile binicileri için büyük avantajlar sağlamaktadır. Atlı askerlerinin en büyük özelliği rüzgar gibi hızlı olmaları ve yedek olarak yanlarında atlarının bulunmasıydı. Onlar at üzerinde giderken fiziksel kuvvetlerinin de yardımıyla çeşitli hareketler yapabilmekteydiler (Gömeç, 2014: 154). Türklerin atla birlikte yaptıkları her hareketin uyum içinde olması onların birbirlerini çok iyi tanımalarından kaynaklanmaktaydı. Dede Korkut Kitabında anlatılan destanlarda kahramanların atları ava çıkarken, avcılık esnasında ya da savaş alanlarında rakiplerine karşı at sürdükleri veya at teptikleri görülmektedir (Ergin, 1980: 28-29,36-37,40,98,101,102,112,114,133,176,194).

Türkler arasında kadınların da at binmede çok yetenekli ve usta oldukları bilinmektedir. Kadınların avlara, savaşlara, eğlencelere ve sportif faaliyetlere katıldığını daha önce ifade etmiştik. Bu etkinliklerde kadınlar da tıpkı erkekler gibi iyi bir sporcu olduklarını göstermektedirler. Dirse Han'ın hatunu da oğlunun avdan geri dönmemesi üzerine kırk kızla beraber atlarına atlayıp onu aramaya gitmişlerdir (Ergin, 1980: 31). Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanında Banı Çiçek'in at yarışında daha önce kimsenin bileğini bükemediği ifade edilmektedir. Ancak Banı Çiçek, Beyrek ile at yarışı yapmış ve yarışı kazanan Beyrek olmuştur (Ergin, 1980: 66). Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanında da Selcen Hatun, Kan Turalı ile düşmanlarına karşı at sürdüğünü, Kan Turalı için düşmanlarının arasına atıyla birlikte hücum ettiğini, onları dağıttığını destandan öğrenmekteyiz (Ergin, 1980: 143-145).

Türkler at üzerinde atın hızını, çevikliğini kullanarak yetenek gerektiren çeşitli hareketler yapmaktaydılar. Bu hareketleri yapabilmek için at üzerinden hiç inmediklerini dikkat edilmektedir. Batılı yazarlardan Ammianus Marcellinus'a göre Hun erkekleri atlarından hiç inmediği için sürekli olarak at üzerinde oturduklarından ve eğri büğrü bacaklarından dolayı yürümeyi becerememektedirler (Ahmetbeyoğlu, 2017: 100). Marcellinus'un bu ifadesi Hunların attan inmediğini desteklese de bacaklarının böyle bir durumda olduğu konusu fazla abartılı ve hatalı olduğunu düşünülmektedir. Cahiz (2017)'de Türk'ün at üzerinde geçirdiği gün sayısının yerde yürüyerek veya oturduğu günlerden daha fazla olduğunu söylemektedir (s.100).

Çinliler tarafından Türklere gönderilen elçiler de Türklerin at ve koyun olmadan hayatlarını devam ettirmekte zorlanacaklarını ifade etmişlerdir (Liu Mau-Tsai, 2006: 442). Farklı zamanlarda da olsa yazarların Türklerin atlara olan yakınlığını, düşkünlükleri ve onlara duydukları ihtiyacı ifade etmektedirler. Onların bu yeteneklerini ilahi anlamlar çıkarma peşine düşmüşlerdir. Öyle ki onların atlarının denizden, gölden veya bir dağdan çıkan diğer atlardan üstün yönleri olan ilahi atlara sahip oldukları ve böylece onların hâkimiyetin tanrı tarafından verildiğini düşünmüşlerdir (Togan, 1981: 108; Eberhard, 1940b: 163). Ayrıca Çinliler, Türk atlarının saman ya da tahıla çok fazla gerek duymadıklarını yaşadıkları coğrafyada bulunan çayırlarda da otlandıklarını ifade etmektedir (Liu Mau-Tsai, 2006: 489). Bu da Türk atlarının diğer atlardan farklı yönlerinden biri olarak görülmektedir. Türklerin atlarının çeşitleri ve özellikleri konusunda farklı görüşler olsa da, genel itibariyle kısa ya da orta boylu, geniş suratlı, hızlı, çevik, dayanıklı oldukları düşünülmektedir. Çinlilerin atları hızlı koşamayan, zorlu şartlara dayanıklı olmayan ve çoğunlukla at arabalarında kullanılan cinstendi (Gumilev, 2002: 139; Rasonyi, 1996: 66; Baştav, 1964: 42; Klyaştorıny, 2018: 28). Bu şekilde atları kullanmaları savaş alanında onların hareketlerini sınırlandırmaktaydı. Türkler ise tam tersine at üzerinde serbest bir hareket özgürlüğüne sahiptiler. Çinliler, Türklerin hâkimiyetlerinin gücü olarak gördüklerinden bu gücün ipuçlarını at ve atlı savaşçılıklarından dolayı olduğunu düşünerek onların atlarını ele geçirmek için çabalamışlardır. Bu çabalarını yoğun bir mesai olarak ticarete harcama yolunu tercih etmişlerdir (Togan, 1981: 21,48). Kök Türklerle Çinliler arasında at ticareti oldukça yaygındı ve bu ticarete Çinliler atlara karşılık ipek vermekteydiler (Liu Mau Tsai, 2006: 500-502). Türklerin atlarının değeri kaliteli kumaşlarla ölçülmekteydi. Çinliler için Türklerin cins atları zamanla daha da kıymetli olmaya başlamış ve bu nedenle özellikle Fergana bölgesinde bulunan kimi zaman “*Tian Ma (Göksel/Tanrısal At)*” kimi zaman da “*Kan Terleyen At/Kanatlı Atlar*”⁶⁹ adıyla bilinen atları elde etmek için ya ticaret ya da savaş yolunu tercih etmişlerdir (Otkan, 2018: 18-19; Ögel,

⁶⁹ Kan Terleyen At/K’uai-ti; Hunların cins atına verilen isimdir. K’uai-t’i kavramının Çince anlamı olarak da büyük bir güç ile sıçramaya istekli olarak açıklanmaktadır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, “At (İslam Öncesi)”, *DİA*, 1991, C.IV, s.26-28.; Pulat Otkan, *Tarihçi’nin Kayıtları’na (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.58,97.

2014a: 65,80-81; Gumilev, 2002: 139-140). Cins atların savaşa sebep olacak kadar kıymetlidir ve bu nedenle onu elde etmekte de kolay değildir.

Türklerin konargöçer hayat tarzının da merkezinde yer alan atlar onların ekonomik, askeri ve sosyal durumlarının belirlenmesine, gelişmesine de katkı sağlamıştır (Koca, 2016: 34). Çinliler ilk başlarda etraflarında bulunan farklı devletlerden at alırlarken Tang devrinden itibaren ise Uygurlardan almaya başladılar (Golden, 2006: 169,171,186,200; Eberhard, 1940b: 165; Roux, 2007: 124). Uygurlar da Çinlilerle karşılıklı ticaret yapmak için heyetler göndermiş ve at satın, ipek almaya çalışmışlardır. Güçlü ve kuvvetli iyi bir atın fiyatının 1 p'i yani 12.44 metrelik ipek olduğu, zayıf atların ise 1 chang yani 3.11 metrelik ipek olduğu bilgisi bulunmaktadır. Ayrıca zayıf atların etlerinden faydalanmak için yemeklik olarak kullanıldığı da bilinmektedir (İzgi, 2000: 34-36,66-67). Çinlilerin Uygurlarla yaptıkları at-ipek ticareti Çinlileri ekonomik açıdan zorlamaktaydı ve bu ticareti bazen Uygurların güçlü olması bazen de Çinlilere yaptıkları yardımlar karşılığı olarak mecburiyetten kabul etmekteydiler (Çandarlıoğlu, 1984: 73-80). Türklerin Çinlilerle yaptıkları ticaretin farklı amacı da ticaret yollarını ellerinde tutarak canlılığını korumaktı. Türkler özellikle yetiştirdikleri atlarını Soğdu tüccarlar aracılığıyla Çin'e satmaktaydılar (Otkan, 2018: 19). Böylece atların ister istemez ekonomik bir ürün olmasının da yolu açılmıştır. Bu ekonomik ürün zamanla atların savaşlarda kullanılmasıyla askeri malzeme satış şekline de dönmeye başlamış ve Türklerin ekonomik alanda da kendilerini kuvvetlendirdiğini göstermektedir. Atların satış işlerinin ön plana çıkmasıyla da Çin sınırlarında at pazarları kurulmuştur (İzgi, 2014: 67.; Klyastorniy, 2018: 117). Çinliler için oldukça kıymetli olan Türk atlarının ticaretinde oldukça hevesli oldukları ve sabırsızlandıkları görülebilmektedir. Hatta Çinliler Türklerin atlarına hayranlıkları sebebiyle atları ele geçirmek için onlara sahte para vererek kandırmak isteseler de bu işin sonunda Türklerin kendilerine saldırma ihtimalini düşünerek vazgeçmişlerdir (Taşağıl, 2014: 82).

Türkistan coğrafyasının sert kışları atların sağlıklı bir şekilde kalmasını zorlaştırırken, ilkbahar geldiğinde atlar daha sağlıklı olmaktaydılar. Atların sonbaharda ise semirdikleri bilinmektedir (Gumilev, 2002: 142,415; Han Hanedan Tarihi Hsiung-nu(Hun) Monografisi, 2015: 8). Türklerin yaşadıkları coğrafyanın

hava koşulları da atların güçlenmesine ya da güçsüzleşmesine etki etmektedir. Kırgızlar, Oğuzlar, Bayırkular ve Po-malar⁷⁰ at yetiştirme konusunda oldukça uzmanlaşmışlar ve at sürüleri için otlak bulma çabasına düşmüşlerdir (Esin, 1995: 55; Taşağıl, 2013: 52,95). Rene Grousset (1980) tabiatın Türklere at sürmek için oldukça cömert davranarak gerekli olan coğrafi yapıyı ve hayat tarzını sunduğunu ifade etmektedir (s.13). Türkler de kendisine sunulanlara karşılık olarak üzerinde yaşadıkları coğrafyaya hâkim olmak için elinden geleni yapmak için çabalamış, bu çaba için kimi zaman canını ortaya koymaktan geri durmamıştır.

At, Türklerin eğitim için yararlandıkları en önemli unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bu eğitim çocuklarını koyun ve köpek gibi canlılara bindirerek ata binmeden bacak kaslarının alışmalarını sağlamaktaydılar. Kimi zaman askeri eğitim ya da diplomatik durumlar için de Mo-tu'nun yaptığı gibi önemli durumlarda atları feda edebilmektedirler. Mo-tu Çin imparatoriçesine yazdığı bir mektupta vahşi sığır ve atların arasında büyüdüğünü yazmıştır (Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 2015: 11). Mo-tu'nun bu şekilde mektubunda kendisinin vahşi atların arasında büyüdüğünü ifade etmesi Türklerin hayat tarzının çocukluktan itibaren atlarla birlikte olduğunu da göstermektedir. Oğuz Kağan Destanında da Oğuz'un doğumundan hemen sonra atlara bindiğini, at sürülerini güttüğünü ve avlara çıktığı yer almaktadır (Ögel, 2014b: C.I, s.131). Çocukların bindirilmesi onlarla yan yana olması hem çocuğun atı daha iyi tanınmasına hem de atın çocuğa alışmasını kolaylaştırmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) *atgardı* ve *mündirdi* kavramının örneklemede “*ol meni atgardı / o, beni ata bindirdi, ol manğa at mündirdi / o, beni ata bindirdi*” (C.I, s.225.; C.II, s.197) şeklinde yer alması atgardı kavramının büyük ihtimalle çocukların ata ilk bindiğinde kullanılmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) *tugraglandı* kavramı da “*oglan tugraglandı / delikanlı atlandı*” şeklinde gençlerin ata binmesi için kullanılmış olmalı ancak bu kavramın altındaki açıklama delikanlılara verilen atların Han tarafından biniş ve alay günlerinde binmek için askerlerine verdiği at olup, sonrasında ise at geri alınmaktadır (C.II, s.272-273).

⁷⁰ Po-ma/Bomaların isimlerinin atlarının renklerinden aldıklarını ve Türkçe karşılığı “Alaca Atlılar” ya da “Benekli Atlılar” anlamına geldiğini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bkz. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2013, s.95,138,150; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.58-59,90; L.N. Gumilev, *Hunlar*, (Çev. D.Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s.55.

Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) *çermetti* kavramının örneklemesinde “*alp er atın çermetti / yiğit adam atının kuyruğunu ördürdü*” şeklinde atların kuyruğunun bağlanması yiğitlik belirtisi olarak görülmektedir (C.II, s.349). Atların kuyruklarının kesilmesi ise matem belirtisi olduğu bilinmektedir (İnan, 1991: C.II, 265). Atların kuyruğunun bağlanması veya kesilmesine “tullama” denilmekteydi (İnan, 1991: C.II, 265; Gömeç, 2014: 153). Tullama yapmak bir nevi at ile sahibi arasında savaştan önce vedalaşma şeklinde bir motiftir. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) atın veya diğer hayvanların kuyruğunu iple bağlamaya da sırtladı denilmektedir (C.III, s.444).

Atlar kimi zaman sahibinin ölümü üzerine onunla öteki dünyada da arkadaş olacağından ayrı kalmasınlar diye birlikte gömülmede kimi zaman da kurban edilmekteydi (İnan, 1991: C.II, 264-265; Rasonyi, 1996: 28; Ahmetbeyoğlu, 2016: 42-43). Türklerde kurban edilen hayvanların gelenek ve göreneklerden hareketle erkek olanlardan seçilmiştir (İnan, 1991: C.II, 267). Dede Korkut Kitabında kurban edilen ya da kesilen hayvanların erkek olmasına da dikkat edilmiştir (Ergin, 1980: 21,24,29,103,148,198,216-217). Kazan Bey Oğlu Uruz Bey destanında Uruz'un söylediği şu sözde “*Aygır atımı boğazlayıp aşımı versin*” diyerek erkek atının kurban edilmesini istediğini görmekteyiz (Ergin, 1980: 109). Atın Türkler için sadece bir vasıta olarak görülmediğini çeşitli durumların diğer kişiler tarafından algılanmasında ve matem durumlarında da ondan faydalandığı görülmektedir. Erkek hayvanların kesilmesinin sebebi dişilerin üretkenliğinden ve sütünden yararlanılmasından ileri gelmektedir.

Türkler yetiştirdikleri atlarının cinsine, cinsiyetine, rengine, yaşına, onlarla kullandıkları aletlere göre oldukça zengin bir kavram hazinesine sahiptir (Kafesoğlu, 1991: 27). Atla ilgili bazı kavramlar ya da aletler Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te yer almaktadır; *yular*, *at yuları* (C.III, s.9,28), at yelesi için *yalığ* veya *yal* (C.III, s.13,160), atın tüy rengi, donu için *tü*, derisi için *kön* (C.III, s.207,140), at yavrusu için *tay* (C.III, s.158), at tırnağı için *tuyağ*, *tuynak* (C.III, s.165), ata iki kişi bindiğinde ikincinin oturduğu yere *sınğarsuk* (C.III, s.388) denilirken iki kişinin hayvana binmesine ise *keçik* (C.I,390) denilmekte, yılık kavramı da dört ayaklı hayvanlara veya sürülerine verilen genel ad olarak yer almaktadır (C.III, s.34; Ergin 2011: 122). Türkler atın kendilerine yakınlığını da bilerek onunla ilgili kavramların

artmasına olanak sağlamışlardır. Ayrıca Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) at renklerine, vücutlarındaki beneklerine göre de atlarla ilgili çeşitli kavramlar kullanılmıştır; ak kavramının örneklemeinde Oğuzlar dışında diğer Türklerin alacalı atlar için *ak at* kavramını kullandıklarına yer verilmekte (C.I, s.81), alacalı at için de *taz at* kavramı da bulunmakta (C.III, s.148), *toruğ* kavramı da at anlamına gelmekte ve kızıl veya yağız renkli atlar için *toruğ at/doru at/yağız at* kavramı, al at için *çilgü* kavramı, kır renkli atlar içinse *kır at*, boyu kısa ve sırtı geniş atlar için *bulak at*, sırtı dar, yanları geniş olan ata *ketki at* kavramı, göz çevresi kara, yüzü ak olan ata *kaşga* ya da *peçeli at*, sarı renge yakın al ile boz renk arasında olan kula renkli at için *çından* kavramı, boz ile kır renk arasında olanlar için de *kızgul at* kavramı, alını akıtmalı at için *teküzliğ* kavramı, boz renkli atlara *boz at*, alınıdaki beyaz akıtma, gözünün önlerine kadar varıp, kulaklarına kadar gitmeyen atlar için *tış at* kavramı, kırmızı ile doru rengi arasındaki atlara *tış at* kavramı, boynunda beyazlık olan atlar için *boymıl at* kavramı, kumral ile sarı arasında renge sahip atlara *kuba at* kavramı, binicisini sarsmadan yavaş yürüyüş stiline sahip olan atlar için *yoriga at* kavramı kullanılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 324,373-374,379,426,430,436,483,507; C.III, 10,122,125,127,174,176,217,233). Atların renkleri, bedenlerindeki en ufak bir farklı renk bile onların farklı isimlendirilmesine yol açmıştır. Atlarla ilgili aslında bu kadar kavramın çok olması atların çeşidinin fazla olduğunu doğrudan olmasa da dolaylı olarak göstermektedir. Ayrıca Türklerin ayrıntılara ve farklılıklara ne kadar dikkat ettiklerinin de resmidir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un apalaca aygırı olduğunu, bu ata severek bindiğini görülmektedir. Ancak bir zaman Oğuz'un atı elinden dağa kaçsa da adamlarından biri atını geri getirip Oğuz'u sevindirmiştir (Ögel, 2014b: C.I, 140). Atlar Türklerin destanlarda, halk hikâyelerinde anlatılan, değer verilen canlılar arasında yer almaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda bulunan destanlardaki kahramanların yağız, gök, alını beyaz, boz, doru, kara, al, ak boz renkli büyük ve cins atlara sahip oldukları ya da o atlara bindikleri geçmektedir (Ergin, 1980: 39,40,47,55,58,61,64,68,69,78,90,112,114,135,148,170,180,190,209). At renklerinin bariz bir şekilde bilindiği ve buna göre sınıflandırma yapıldığı görülmektedir. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te atla ilgili oldukça fazla kavrama denk gelmek mümkündür ve bunlardan bazıları şu şekildedir; dört yaşını geçmiş olan tecrübeli atlara *ök at* denilmekte (C.I, s.48), huysuz ya da bir şeyden huylanıp

yürümeyen, geri geri giden, dayanıklılığını, çevikliğini yitiren ata *harın at* veya *iğiş* denilmekte (C.I, s.62,122), koşu veya koşu tarzı durumlarda oldukça hızlı olan ve diğer atları geçen ata *ozuk at* denilmekte (C.I, s.66), yürüyen, yürüyüşlü ata ise *erik at* veya küheylan anlamına gelen *kewel* denilmekte (C.I, s.70,395), ayrıca *yügrük at* kavramı da koşucu, geçici at anlamında kullanılmakta (C.III, s.45,54), *ıkılaç* kavramı ise yakışıklı, yügrük at yani iyi yürüyen, koşan, hızlı ve çevik at için kullanılır (C.I, s.139), üzerinde eyeri olmayan atlar için *yabıtak at* denilmekte (C.III, s.48), yaban atla ehlileştirilmiş kısıraktan olan ve yapılan koşuları çoğunlukla kazanan ata *arkun* denilmekte (C.I, s.107), *sekritti*, *kalıdı* kavramı sıçrama anlamında kullanılmakta ve örneklemeleri de şu şekilde “*ol atın arıktın sekritti / o, atını çaydan sıçrattı*” “*at kalıdı / at sıçradı*” (C.II, s.333.; C.III, s.272) verilmiş, sekirtti kavramı koşturmak anlamında olup örnekleme “*ol at sekirtti / o, at koşturdu*” şeklinde verilmiş (C.III, s.431), atları ve diğer hayvanları bağlamak için kullanılan uzunca *örk* veya *ipe yıp* denilmekte (C.III, s.3), *tüledi* kavramı “*at tüledi / at tüyümü döktü*” örnekleme atların kış tüylerini döküp yeni tüylerinin çıkmasını ifade etmekte (C.III, s.270). Kavramların fazlalığı atlara olan ilginin ne kadar yoğun ve derin olduğunu da ispatlamaktadır. Dede Korkut Kitabında “*At ayağı çabuk, ozan dili çevik olur*” cümlesinde atların hızına vurgu yapılmaktadır (Ergin, 1980: 24,33,52-53,131,206). Atların rüzgâr gibi hızlı olması kişilerin her alanda işini kolaylaştırmaktadır. Bu hızı avda, savaşta, sportif faaliyetlerde kullanarak rakiplerine karşı üstünlük sağlamak amacındadırlar.

Kaşgarlı Mahmud’un eseri atlarla ilgili bilgi açısından eşsiz bir hazine olarak görülebilir çünkü oldukça detaylı bilgilere ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk (2013)’te *atlığ* kavramı ise atlı adam anlamına gelmekte (C.I, s.97) ve *atlandı* kavramı da adam ata bindi anlamında kullanılmakta (C.I, s.255-256). Kaşgarlı Mahmud (2013)’un eserinde çeşitli kavramların örneklemelerinde de at kavramının kullanılmasına sık sık karşılaşmaktayız; *ozıtgan* kavramının örneklemesinde “*bu er ol atın ozıtgan / bu adam atını daima ileri sürer*” (C.I, s.155), *çapındı* kavramı ise “*er atın çapındı / adam atını kamçıladi*” şeklinde kullanılmış (C.II, s.149), *uzdı* kavramı ise “*anınğ atı uzdı / onun atı geçti*” şeklinde yer almakta (C.I, s.173), *uçurdu* kavramında “*ol anı attın uçurdu / o, onu attan düşürdü*” (C.I, s.176), *açındı* kavramı ise “*er atın açındı / adam, atına yem verdi*” (C.I, s.199),

igendi kavramında “*at igendi / at harınlaştı*” şeklinde olurken, “*kısrak igendi / kısrak gebe kaldı*” anlamında kullanılmakta (C.I, s.203), *atattı* kavramı genç tayların atlaştığı zaman kullanılmakta ve örnekleme de “*tay atatsa at tınur, oğul eredhse ata tınur / tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir*” oldukça güzel bir anlamda yer almaktadır (C.I, s.206-207), *okraşdı/okradı* kavramında ise “*yund kamuğ okraşdı / bütün atlar –yemi görünce- kişnediler*” şeklinde kullanılmıştır (C.I, s.235,275), *sürdi* kavramı da sürmek anlamında kullanılarak örnekleme de “*ol at sürdi / o, at sürdü*” şeklinde kullanılmış (C.II, s.7) Kaşgarlı Mahmud birçok kavramı diğer hayvanlarla ilgili durumlarını anlatmak için kullanılacağını genellikle kavramların altlarında belirtmiştir. Ancak Kaşgarlı çoğu kavramın örnekleme de ata yer vermeyi tercih etmiştir.

Atların iyi ya da kötü bir şekilde beslenmeleri, vücutlarındaki kasların durumu üzerinde de doğrudan etkisi bulunmaktadır (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 24). Sonuçta iyi bir şekilde beslenen atın kas yapısı daha sağlam ve dayanıklı olurken, iyi bir şekilde beslenmemiş atın kas yapısı güçsüz ve dayanıksız olur. Böylece beslenme atın faydalanabilmesini de belirleyen önemli bir durumdur. Kaşgarlı Mahmud’un (2013) eserinde *otlandı* kavramının örnekleme de “*at otlandı / at yürürken ateş kesildi*” şeklinde olması atın oldukça hızlı veya uzun bir süredir koştuğunu ifade etmek için kullanılmış olabilir (C.I, s.297), *tüşdi* kavramının örnekleme de “*er attın түşdi / adam attan indi*” şeklinde kullanılmış (C.II, s.13), *mündi* kavramının örnekleme de “*er at mündi / adam ata bindi*” şeklinde kullanılmış (C.II, s.30), *sürsedi* kavramı sürmek anlamında olup örnekleme de “*ol atığ sürsedi / o, atını sürmek istedi*” şeklinde verilmiş (C.III, s.284), *keltürdi* kavramının örnekleme de de “*ol manğa at keltürdi / o, bana at getirtti*” at kavramına yer verilmiştir (C.II, s.195), *edherlendi* kavramı da eyer kavramına karşılık gelmektedir (C.I, s.300), *butik* ve *kasuk* kavramları atların ayak derisinden faydalanılarak yapılan kımız için tulum anlamında kullanılır (C.I, s.377,382). Görüldüğü üzere Divanü Lûgat-it Türk, Türk topluluklarının ata gösterdikleri saygıyı, sevgiyi kavramlarla zenginleştirerek atlarla ilgili terminolojiye katkı sunmayı da ihmal etmemiştir (Çınar, 1995: 147). Istvan Vasary (1995) Türklerin çok eski zamanlardan beri atçılıkla uğraştıklarını ve Türkistan coğrafyasında yaşamış ya da yaşayan halkların dillerinde atçılıkla ilgili

kavramların Türklerin etkisiyle bu dillere geçtiğini söylemektedir⁷¹ (s.34). Akdes Nimet Kurat (2002)'ta Vasary'i destekler ve Rusların atları genel anlamda ifade etmek için kullandıkları "loşad" kavramının Türklerin iğdiş manasına gelen "alaşa at" kavramından yola çıkarak Rus dilinde bu şekilde kullandıklarını ifade etmektedir (s.150).

Türklerin at üzerinde neredeyse dünyevi birçok işi yaptıkları bilinmekte ve at birçok kavim için sadece vasıta iken, Türkler için yiyecek, içecek temin ettikleri, ev gibi üzerinde yaşadıkları, uydukları yatakları, sohbet ettikleri arkadaş gibi çeşitli durumlarda faydalandıkları bir canlıdır (Grousset, 1980: 89; Vaczy, 1982: 81; Kafesoğlu, 2009: 221; Gömeç, 2014: 166; Roux, 2007: 139). Türkler at üzerinde yaptıkları bunlarla sınırlı değildir. Onlar ayrıca elçi kabulünü, çeşitli durumlarda kurultay ve cezaların görüşmelerini, erkek ve kız ailelerinin söz kesme töreni gibi çeşitli durumları da at üzerinde yapmaktadırlar (Ögel, 2001: 265-266). Türkler için atın günlük birçok işte yer alması onun ne kadar kıymetli bir canlı olduğunun da bir kanıtıdır. Jean Paul Roux'a (2007) göre at üzerinde olduklarında kimseye boyun eğmeyen Türklerin, olağanüstü biniciliklerinin sebebi olarak atın üstünde doğup, yaşayıp gerekmedikçe hiç inmemeleridir (s.55). Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın ülkesine döndüğü bir zaman kendisini karşılamaya gelenler arasında güvendiği adamlardan birinin karısının ikram ettiği şeyleri at üzerinde yediğini Priskos'tan öğreniyoruz. Ayrıca Hunlar kimi zaman devlet işleriyle ilgili durumları at üzerinde istişare etmekten de geri durmamışlardır (Ahmetbeyoğlu, 2017: 40,94; Orkun, 1941a: 15). At üzerinde yemek yemek kadar ilgi çekici bir diğer durumda şüphesiz Türklerin adetlerinden olan atın eyerinin altına yarı pişmiş şekilde et koyarak bunu orada ısıtarak yemeleridir (Ahmetbeyoğlu, 2017: 93; Roux, 2007: 129). Yedikleri et kimi zaman yoldaşı olan atların eti olabilmekteydi. At etinin Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) "yund eti yıpar / at eti misk gibi kokar" örneklemeinde pişirildikten sonraki kokusuna vurgu yapılmıştır (C.III, s.7). At etinin yapılış şeklinde de Divanü Lûgat-it Türk yine yardımcı olmaktadır. Wang Yen-Te seyahatnamesinde zengin insanların at eti, diğerlerinin ise sığır veya yaban kazı eti yedikleri ifade edilmektedir. Bunu da

⁷¹ Atçılıkla ilgili Rus diline Türkçe'nin tesiri olan kavramların ayrıntılı bilgisi için bkz. Istvan Vasary, "Türkçe At ve Atçılık Terimlerinin Rusça'ya Tesiri", *Türk Kültüründe Atçılık ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul 1995, s.34-45.

Arslan Han'ı ziyaretinde at ve koyun eti pişirilerek sunulmasıyla desteklemektedir (İzgi, 2000: 57,65). At eti yiyecek için de kişinin elinde bulunan at sayısının oldukça fazla olması gerekirdi. Özellikle devleti yöneten kişilerin elinin altında bulunan at sayıları oldukça fazladır. Köl Tigin'in dört binlik at sürüsüne sahip olduğu kendisi adına dikilen abidesinde yer almaktadır (Ergin, 2011: 31). Bu sayının çok yüksek olduğu düşünülse de Türklerin ordu sistemi atlı süvariler üzerine kurulu olmasından dolayı Çin kaynakları Türklerin ellerinde bulunan sayının yukarıdaki sayıdan katbekat fazla olduğunu göstermektedir (Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 2015: 6,10,19,22,23,24,27,34,43,50,54; Chavannes, 2013: 66,375; Liu Mau-Tsai, 2006: 73,123,183,184,268,358). Çin kaynaklarındaki sayıların abartılı olma ihtimali yüksek olsa da Türklerin atlı birliklerinin sayıları hiç azımsanmayacak kadar çoktu.

Türkler atların etinden faydalandığı gibi sütünden mayalanmış ya da mayalanmamış olarak yiyecekler, içecekler yapmışlardır. Türkler arasında oldukça ünlü olan kısrak sütünden kımız⁷² gibi hem doyurucu hem de besleyici bir içecek elde ederek faydalanmayı da ihmal etmemişlerdir (Eberhard, 1945: 487.; Sümer, 1983: 3-4.; Kurat, 2002: 104). L. Rasonyi (1996) kısrak sağma ve kımız hazırlama işinin erkekler tarafından yapıldığını söylemektedir (s.58). At eti ve kımız özellikle Türkistan coğrafyasında bulunan Türk topluluklarında Kırgız, Kazak, Başkurt gibi Türk topluluklarında hâlâ tüketilmektedir

Türklerin atlara duyduğu saygı, sevgi ve hayranlıklarını sanatlarında, mitolojilerinde gösterdikleri de olmuştur (Esin, 1995: 55). Türklere ait Pazırık, Kudırge kurganlarında bulunan koşum takımları, eyer, kırbaç, gem, at maskesi gibi çeşitli aletleri kullandıkları ve bu aletleri de süslediklerini görülmektedir. Ayrıca Türklere ait çeşitli dönemlere bulunan at mezarları da Türklerin atlarını öldüklerinde de yanlarından ayırmadıklarının bir delilidir (Ögel, 2014a: 646-66,142-145,224-225,239,306).

⁷² Kımız, kendine özgü tat ve kokuya sahip, beyaz renkte, süte göre daha akışkan, daha homojen bir yapıya sahip olup, pıhtı içermeyen dişi at olan kısrak sütünden yapılan Türk içkisidir. Yine at derisinden de yapılan tulumlarda bir hafta boyunca çalkalanır ve çalkalandıkça tadı güzel olur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şirzat Doğru, "Kımız Üretimi", *Türk Kültüründe Atçılık ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul 1995, s.322-324.; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s.179.

At, Türklerin savaş, spor ve diğer durumlar için en güvendiği, faydalandığı canlıların başında gelmektedir. Bu güvenin ve faydalanmanın zamanla farklı alanlarda da kullanılmasıyla arttığını görebilmekteyiz. Atın, dost, tabi ve metbular arasında saygı, sevgi, hürmet, zafer, anlaşma, hâkimiyet, yardımlaşma gibi durumlar için bir armağan olarak alınıp verildiğini bilinmektedir (Elçin, 1964: 143). Mo-tu, Çin imparatoriçesinin mektubuna cevap vermesine karşılık olarak nezaket amaçlı at hediye göndermiş ve antlaşmayı yenilemiştir (Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 2015: 12). Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) *ıdhı* kavramının örneklemede “*ol manğa at ıdhı / o, bana at gönderdi*” atların gönderilmesine değinilmiştir (C.III, s.438). Kök Türklerin ilk yöneticisi T'u-men/Bumin Batı Wei imparatoru Wen-ti ölünce ülkesi adına taziyelerini sunmak için elçi göndererek 200 at hediye etmiştir. Çin kaynakları Türklerin, Çin imparatorlarına özellikle siyasi sebeplerden dolayı elçilerle farklı hükümdarlar zamanında at hediye gönderdiğini ifade etmektedir (Liu Mau-Tsai, 2006: 17-18,27,30,75,82,90,249.; Chavannes, 2013: 54,56,213,378.; Taşağıl, 2014: 22,23,27,34,63,76,81,83,109,278,354). Çinliler ise Türklerin at hediyelerine karşılık olarak ellerindeki değerli ipek kumaşlardan vermekteydi (Taşağıl, 2014: 75). Siyasi sebeplerin yanında Türkler kimi zaman sosyal sebeplerden de örneğin Çinlilere kızlarını gelin olarak gönderdiklerinde ya da Çinlilerden kızlarını aldıklarında yine at hediye etmişlerdir (Liu Mau-Tsai; 2006: 304-305,315.; Taşağıl, 2014: 32). Türklerin gönderdiği bu hediye çeyiz amacıyla göndermiş olabilirler. Türklerde cenaze törenlerinde ölen kişinin ailesine at getirilerek hediye edildiği bilinmektedir. Orhun Abidelerinde yas töreni için komşu ya da hâkimiyetindeki milletlerin getirdiği hediyeler arasında iyi binek atları olduğu görülmektedir (Ergin, 2011: 55). Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) beylere ve diğer kişilere at ve ata benzer olarak verilen hediyeler için *artut* kavram kullanılmış daha sonra bu kavram her türlü hediye için kullanılmaya başlanmıştır (C.I, s.109). Kişilere karşılıksız olarak verilen hediye için *sinğüt* kavramı yer almakta ve örnekleme de “*bu at manğa sinğüt bedri / bu at bana karşılıksız armağan geldi*” şeklinde verilmiştir (C.III, s.362). Türkler için kişilere verilen hediyeler arasında atları görmemizde oldukça önemlidir. Çünkü atın hem asil bir hayvan olması hem de yapılacak birçok işte kullanılabilecek olması armağan edilmesini de kıymetlendirmiştir.

Kök Türklerde at, benzeri çeşitli eşyalar ve at koşum takımlarını çalan kişilere ya ölüm cezası ya da çaldığı ürünün on katını ödeme cezası verilmekteydi. Kişiler arasında çıkan kavgada herhangi birinin vücudundaki çeşitli uzuvlara zarar veren, verdiği zarara karşılık olarak at vermek zorundaydı (Liu Mau-Tsai, 2006: 21-22, 63; Orkun, 2011: 15. Taşağıl, 2014: 136). Bu caydırıcı cezalar aslında Türklerin ata verdiği değeri de göstermesi açısından kıymetlidir.

Türkler için at kimi zaman Çinlilerden ganimet olarak ele geçirildiği de oluyordu (Liu Mau-Tsai, 2006: 68,348,351). Orhun Abidelerinde de Bilge Kağan'ın Tangutları ve Tatabıları yenerek at sürüsünü ganimet olarak aldığını ifade etmektedir (Ergin, 2011: 43,53.). Oğuz Kağan Destanında da Oğuz'un yaptığı akınlarda sayısız atlar ele geçirdiği görülmektedir (Ögel, 2014b: C.I, 142). At, Türkler için değerli bir ganimet olarak görülmekteydi ve akınlar, yağmalar tehlikeli olsa da atlar kolay elde edildiğinden oldukça ilgi görmekteydi. At, yıllara meydan okurcasına Türklerin her zaman yanında yer almayı bilmiş, Türklerde yılları takip ettikleri 12 hayvanlı takvimlerinden yedinci yıl için at yılı ismini vermişlerdir (Rasonyi, 1996: 34; Orkun, 2011: 16; Öngel, 2001: 103). At yılında kışlar oldukça soğuk geçse de yazın bolluk ve bereketli olmaktadır. Ayrıca at yılında dünyaya gelenlerinde hareketli insanlar olduğu ifade edilmektedir (Esin, 1995: 55; Gömeç, 2014: 174). At yılında doğanların belki de atların özelliklerine sahip olmasını istediklerinden böyle bir yakıştırma yapılmış olabilir.

Türklerin atlara olan düşkünlüklerini uyguladıkları sportif faaliyetlerinde de görülmektedir. Türklerin uyguladıkları sporlarda kimi zaman bütünlük olmakta ve birlikte uyum içinde de uygulanabilmektedir. Bu da Türk sporlarının ortak yönlerinin olduğunu ve Türklerin bu yönde hareket ederek atlı sporlarla başlayıp okçuluk, avcılık gibi önemli sporları aynı anda da yapabildiklerini göstermektedir. Ava çıkarken atını ve okunu yanlarından ayırmadıklarını, ata binerken aynı anda oku kullanarak atlı okçuluk yaptıkları bilinmektedir. Aslında Türklerin sporlarının gelişmesini rakiplerinin onlar gibi hareketli bir hayat tarzına ve hareket özgürlüğüne sahip olmamaları gibi durumlar da etkilemiştir. Türkler kendilerini eğiterek geliştirdikleri gibi yanlarında bulunan aletleri, canlıları da geliştirmişlerdir. Atlarını eğitirken de hangi amaçla kullanacaklarsa o yönde eğitim vermeleri gerekmektedir.

Atların yaşadıkları coğrafya, hayat tarzı kuşkusuz öğrenme yeteneğini de etkilemektedir (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 25). Böylece Türklerin yaptıkları sporlar onların hayat tarzının bir yansıması olarak spora bakış açılarını ve sportif yeteneklerini ön plana çıkarmaktadır. Atlarını yanlarından hiç ayırmayan Türkler, onunla birlikte eğlenceli vakit geçirebileceği faaliyetleri de keşfetmişlerdir. Atın sadece bir vasıta olmadığını onunla birlikte neler yapılabildiğini dünyaya gösteren, öğreten Türklerin atla birlikte uyguladıkları sporlarda oldukça kıymetlidir.

2.4.1. Binicilik ve At Yarışları

Türklerin hayatlarının birinci unsuru olan atın ne kadar değerli olduğu ve onunla hareket serbestliğinin, gücün, kuvvetin tadını aldıkları bilinmektedir (Kafalı, 2000: 1). Bu kuvveti geliştirebilmek için sporlardan faydalanan Türklerin atla ilgili uyguladıkları ilk spor kuşkusuz ki binicilikti. Binicilik sporu ilk başlarda sadece ata binebilmek için eğitim amaçlı ortaya çıkarken günümüzde atlarla insanların birbirine güvene, sevgiye dayalı uyumunu göze hoş gelen hareketlerle sunmasının adı olmuştur (Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.I, 164). Bu sporun temeli atın çeşitli şekillerde yürütülmesi ya da koşturulmasında yatmaktaydı. Binicilik eğitimi, at ile insanın birbirinin tanınması, bütünleşmesi ve birlikte hareket etmesine dayanmaktadır (Türkmen, 1998: 54). Atın binicisine verdiği güven, yapılan hareketlerin kusursuzlaşmasını da sağlayacaktır.

Binicilik sporunun diğer sporlardan farklı olmasının en önemli sebebi canlı bir varlık olarak atların kullanılması ve onun yeteneklerine, gücüne, huyuna göre hareket edilmesidir (Ertan, 1943: 6). Uygulanan diğer sportif faaliyetlerde genelde cansız bir unsur yer alırken binicilikte ve atlı sporlarda bu durum tersine dönmüştür. Anatoly Khazanov'a (2015) göre binicilik ilk ve gerçek anlamda MÖ 2000 ortalarında gerçekleşmiştir (s.190). Ancak bu tarihi kesin olarak belirlemek oldukça zor ve fazla iddialı olabilir. Çünkü toplumlar bu tarihten önce de binicilik faaliyetleri yapılmış olabilirler. Binicilik faaliyetlerinin ilkel olarak uygulanmasını sportif faaliyet olarak değerlendiremesek de bu spora katkı sağladığını söyleyebiliriz. Türkler açısından binicilik sporunun atların ehlileştirilmesiyle uygulanmaya başlandığı düşünölmektedir. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) *atlan* kavramı yer almakta bu kavram hem bir şey üzerine binmeyi hem de ata binmeyi ifade etmektedir (C.I,

s.256). Ayrıca Divan'da *yortuş* kavramı da at yürütmekle yarış etmek anlamına karşılık gelmektedir. Örnekleme de “*o mening bile yortuşdı / o, benimle at yürütmekte yarış etti*” şeklindedir (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.III, 101). Bu kavramı binicilik sporuna karşılık olarak görebiliriz. Sonuçta binicilikte atların yürütülerek yarışması amacına hizmet etmektedir.

Atlı Sporlar üzerine çalışmaları bulunan Mehmet Türkmen (1993)'e göre binicilik, ata binmek, atla birlikte her türlü yetenekleri sergilemek amacıyla atın manevralarının en iyi şekilde yapılmasının sporudur (s.115). Kişilerin biniciliği doğru bir şekilde yapabilmeleri için atları iyi tanımaları, huylarını, tepkilerini iyi anlamaları, buna göre hareket etmeleri gerekmektedir. Bu durumlar için kişilerde atlarla ilgili merak duygusu oluşmalı ki bu sporu hem anlamaya hem de uygulamaya çalışırken mutlu olabilsinler (Ertan, 1943: 6).

Atlar çoğu dört ayaklı canlılar gibi arka ayaklarından kuvvet alarak ve kuvvetleri vücudun gerisinden öne doğru gelerek yürümektedirler. Ön bacakları ise atların hangi yöne döneceğini belirlemektedir. Binicilerde atların yürüyüşlerini belirleyebilmeleri için onlara kimi zaman sesle kimi zamanda dizgin ya da bacak temasıyla komutlar verebilirler (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 38). Atlar binicisinden aldıkları komutlara göre *adeta*⁷³(*adi yürüyüş*), *tırıs*⁷⁴(*link,süratli*), *dörtнал*⁷⁵, *rahvan*⁷⁶, *atlama*⁷⁷ gibi çeşitli stillerde yürümeye ya da koşmaya başlarlar⁷⁸ (Öngel, 2001: 141.; Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 38-42). Stillerden *adeta*, *tırıs*, *dörtнал* atın

⁷³ Adeta (adi yürüyüş); Atın kendi halinde bırakıldığı, yavaş ve atı yormayan doğal yürüyüş stildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, YKY, İstanbul 2002, s.38-39.

⁷⁴ Tırıs (link, süratli); Atların karşılıklı çapraz ayakları aynı zamanda kalkıp, aynı zamanda basınca tek seferde iki nal sesinin işitildiği stildir. Birden fazla çeşidi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, YKY, İstanbul 2002, s.39-40.

⁷⁵ Dörtнал, atların az bir şekilde sıçrayarak kısa süre havada kalıp ön ayakları üzerine düştüğü ve dörtnalın sesinin en iyi şekilde duyulduğu yürüyüş stildir. Atların en hızlı olduğu, ayrıca farklı şekillerinin olduğu yürüyüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, YKY, İstanbul 2002, s.41-42.

⁷⁶ Rahvan; Atların yan taraf ayaklarının birden kaldırır ve birden bastığında iki nal sesi duyulur. Bu da hangi taraftaki ayağı kaldırırsa ağırlık diğer tarafta kalır. Atın süratlenmesini sağlayan bu stil atın bu stili bilmemesinde tökezlemesine sebep olur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, YKY, İstanbul 2002, s.40-41.

⁷⁷ Atlama; Atların çeşitli engellerden atlaması için eğitildiği şekildir. Buna sıçrama da denir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, YKY, İstanbul 2002, s.42.

⁷⁸ Atların yürüyüş ve koşu stilleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, YKY, İstanbul 2002, s.38-42.; Orhan Yılmaz, Mehmet Ertuğrul, “Atlarda Yürüyüş Çeşitleri ve Kusurları”, *Ordu Üniversitesi Ziraat Fakültesi Akademik Ziraat Dergisi*, 2013, C.II, S.1, s.43-54.

kendisinde olan doğal yürüyüşüdür, rahvan ve atlamanın bazı yönleri ise eğitimle sonradan öğrenilmektedir. Atların yürüyüşleri sırasında bacak hareketlerini takip ederek bu stillerde ne kadar yetenekli, çevik, enerjik olduğunu da anlayabilmek için dikkatli olmak gerekir (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 38). İnsanlar atların tepkilerini, huylarını, kısacası onları tanıdıktan sonra vücut hareketlerini izleyerek, hangi yürüyüş ve koşu şekillerinin ona uygun olduğunu kolayca anlayabilmektedirler. Dede Korkut Kitabında çeşitli durumlar için dörtnal kavramı sık sık kullanılmıştır (Ergin, 1980: 52,53,55,56,72,92,96,113,114,118). Türklerin de atlarla ilgili konularda uzman oldukları bilindiğinden, bu yürüyüş stillerini iyi bildiklerini söyleyebiliriz. Binicilik sporu yapanlar ve süvariler genellikle atlarına da uygun olan tırıs stilini tercih etmektedirler. Rahvan stilin de atlar düz arazide oldukça iyi şekilde hareket edebilmektedirler ancak arazi engebeli olunca hareketleri sınırlı olabilmektedir. Atların rahvan yürüyüşündeki amaç, binicinin yorulmadan, çok fazla enerji harcamadan yürütülmesidir. Türklerin askeri başarılarının sırlarından biri de rahvan yürüyüşünü iyi bir şekilde bilmeleri ve uygulamalarıdır. Dörtnal ise atların en hızlı şekilde koşuşlarını yaptıkları yürüyüş stilidir ve bu stil gücünü hızdan aldığı için savaşlarda, avlarda, sportif faaliyetlerde çokça tercih edilmektedir. Rahvan stilinin çeşitleri arasında yer alan yorga yürüyüşü de oldukça yaygındır (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 39-41,181). Atların yürüyüş stilleri onların farklılıklarını öne çıkartırken, oluşan bu farklılıklar stillerin zenginliğini de göstermektedir. Atların yürüyüş stillerinde binicisinin komutlarına uyması böylece onunla iletişim kurması ve ona alışmasıyla birlikte git gide daha iyi anlaşmaya başlarlar. Bu anlaşmayla birlikte binici ata olan hâkimiyetini geliştirerek at üzerinde hem daha düzgün hem de dengeli durmaya başlar (Öngel, 2001: 141). Atın binicisine alışmasıyla aralarındaki arkadaşlık bağının kuvveti de artar. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) *münüldi* kavramı binilme anlamında olup örneklemesi “*at münüldi / at binildi*” şeklinde verilmiş (C.II, s.138), *yeldi* kavramı koştu anlamında kullanılmakta ve örneklemesinde de “*atlığ yeldi / atlı koştu*” şeklinde yer almış (C.III, s.64), “*at yarandı / at koşakta (koşu yerinde) koşturularak alıştırdı, öğretildi*” ise atların koşturularak koşmaya alıştırıldığı ifade edilmektedir (C.III, s.83). Divanü Lûgat-it Türk atlarla ilgili kavramlar açısından engin bir deniz olarak görülmektedir. Atların çeşitli şekillerde

koşturulması ve bu şekilde hem eğitiminin verildiği hem de atların sahibine alışması sağlanmıştır.

Türklerde çocukların da çok küçük yaşta koyun ve köpek sırtına bindiğini, böylece ata binebilmek için bacak kaslarının alışmasını sağladıklarını daha önce ifade etmiştik. Ayrıca Çin kaynakları Türk çocuklarının bambular üzerinde atçılık oynadığını ve bunu yaparken çok mutlu olduklarını ifade etmektedir (Chavannes, 2013: 164). Yetiştigi çevrede sürekli atla yan yana olan çocuklar onunla bir şeyler paylaşmayı, onu tanımayı ihmal etmezdi. Bu oyunlar çocuğun hem kendine olan güvenini hem de cesaretinin artmasını sağlamaktaydı (Kepecioğlu, 1943: 940). Ayrıca çocukların oyunları da toplumun yaşayış tarzından dolayı ona göre şekil almakta olduğunu göstermektedir. Çocukluktan itibaren atların yanında olan, onunla zaman geçiren kişi büyüdüğünde tam bir binici olur ve atla birlikte mükemmel bir uyum içinde olarak atlı süvari rolünü de alabilir. Türkler için atlı süvari olabilmek düşünüldüğü kadar kolay değildir ancak eğitimini aldıkları her faaliyeti ustalıklarla yerine getirebilmişlerdir. Askeri açıdan en iyi olmaya çalışan Türkler, binicilik sporunu savaşın bir provasası olarak görmüşler ve hız, çeviklik, yönlendirme gibi ata hâkimiyeti arttıracak durumlara önem vermişlerdir (Türkmen, 1993: 117). Biniciliğini geliştiren kişiler daha sonra savaşlarda, avlarda ya da diğer atlı sportif faaliyetlerde de yer alabilir, öğrendiklerini ve yeteneklerini de sergileyebilir. Türklerin biniciliğinin mükemmelleşmesiyle mesafeler kısalmış uzaklar yakın olmuştur. Ayrıca Türklerin rakipleri karşısında biniciliğin nimetlerinden hız faktörü de etkili olmuş aniden ortaya çıktıkları gibi aniden ortadan kaybolmalarına olanak sağlamıştır (Vasary, 2007: 53). Bu durumu özellikle savaş alanlarında rakiplerinin kendilerine karşı herhangi bir tehdidinde uygulamaları onların yaşayabilecekleri kayıpları da önlemektedir. Türklerin savaş alanlarında bu tarz uygulamaları olağanüstü bir şekilde yapmalarının en önemli destekçisi kuşkusuz atlı sportif faaliyetler, yarışmalar, oyunlar olmuştur.

Türkler binicilik faaliyetlerindeki yeteneklerini özellikle at üzerinde uyguladıkları yarış ve oyunlar şeklinde günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Bu yarışmalarda ve oyunlarda yeteneklerini sergilemeyi de ihmal etmemişlerdir (Yıldıran, 1986: 47). Birlikteliği, paylaşmayı, kazanma arzusunu, yarışma duygusunu ön plana çıkaran at

yarışları Türklerin en önemli sportif faaliyetleridir. Türklerin düzenledikleri bu yarışmalar toplumun her açıdan gelişmesini, ilerlemesine de olanak sağlamaktaydı. Öyle ki sürekli yarış halinde olan toplum için hareketli olmak, sağlıklı kalmak, tetikte olmak gibi durumların sağlanması yardımcı olmaktadır (Koca, 2016: 144). Uyguladıkları her sportif faaliyet aslında onların hayat tarzının bir parçasını yansıtmakta ve kendilerini iyi hissetmelerine de fırsat vermektedir.

Atın, Türklerin sosyal hayatlarındaki yerini sağlamlaştırmasının sonucu olarak onunla eğlenceli vakit geçirmeyi, binicisiyle birbirlerini daha iyi tanımayı da ihmal ettirmeyecek çeşitli sporlar yapmaları da kaçınılmazdır (Genç, 2015: 148). Atlı sportif faaliyetler Türkler arasında her zaman kıymetli olmuş ve bunu sürdürülebilir bir faaliyet olması yönünde çalışmışlardır. Atlı sporlardan biniciliğin dallarından olan özellikle at yarışlarının daha kapsayıcı olduğunu ve içerisinde farklı yöntem, uygulamalarının olduğu sportif faaliyetler bulunmaktadır. Yarış kavramı Köken Bilim Sözlüklerinde ve Türk Lehçelerinde de bulunmakta ve yine yarışma, rekabet, mücadele şeklinde yer almaktadır. Türk Lehçelerinde uşız, jarıs, carıs, musabaka, musabika şeklinde kullanımları da bulunmaktadır (Clauson, 1972: 972; Gülensoy, 2007: 1076; Ercilasun ve diğeri, 1991: 970-971). Türklerin hayat tarzının en temel özelliklerinden olan herhangi bir şey için yarışmak, mücadele etmek son derece normaldir. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) *yarış* kavramına karşılık olarak *yarış* ve *at yarışı* anlamı verilmiş, örneklemesinde de “*ol at yarıştı / o, at yarışı yaptı, yarıştı*” “*ol anıñ birle at yarışdı / o, onunla at yarışı yaptı*” şeklinde kullanılmış (C.III, s.10,72), *öçeş* kavramı da yarış anlamında olup örneklemesi de “*ol mening birle öçeşdi / o, benimle bir şeyde yarıştı*” şeklinde yer almış (C.I, s.61,181), *öznişdi* kavramı da “*ol mening birle at özüşdi / o, benimle at koşturmakta yarış etti*” şeklinde yer alırken (C.I, s.184), *yortuşdi* kavramı ise “*ol meniğ bile yortuşdı / o, benimle at yürütmekte yarış etti*” şeklinde kullanılmıştır (C.III, s.101). Dede Korkut Kitabında da Bamsı Beyrek ile Banı Çiçek'in tanışmalarından önce at yarışı yaptıklarını daha önce ifade etmiştik. Atlarını çok seven Türklerin yarışları da mutlaka kıran kırana olmuştur ve atların koşu mesafeleri de yarışların kazanılmasında etkili olmuştur. Hatta daha önce ifade ettiğimiz gibi Kaşgarlı Mahmud'un eserinde koşularda genellikle hızlı ve birinci olan at için *arkun* ya da *ozuk at*, iyi koşan atlar için *yügrük at* ya da *ıkılaç* kavramları kullanılmaktadır. Dede

Korkut Kitabı'nda da *yüğrük* kavramı ve *koşucu at* kavramı bulunmaktadır. (Ergin, 1980: 64,133,164,184). Divanü Lûgat-it Türk'te ve Dede Korkut Kitabı'nda yer alan kavramlar Türk spor hayatının merkezinde at yarışlarının varlığını da kanıtlar niteliktedir. Türkler için iyi koşan atlar kendilerine karşılaştıkları herhangi bir durumda avantaj sağlamaktaydı.

Koşu kavramı spor manasında Türk lehçelerinde gaçış, cıdır, baygi, beyge, sabış, yarış, at carış, co carış, payga, çabış gibi çeşitli şekillerde yer almaktadır (Ercilasun ve diğerleri, 1991: 502-503). Atların koşu şekillerinden beyge/bayga, at yarışı manasına geldiği gibi ayrıca ödül anlamı da vardır (Kunter, 1938: 50; Uydu Yücel, 2010: 361.; Belek, 2015: 113). Alaman, Kunan ve Uşkıır şeklinde koşu mesafesi dikkate alınarak üç farklı çeşidi olan beyge, özellikle Türk topluluklarından Kazaklarda yaşatılmaya devam etmektedir. (Uydu Yücel, 2010: 361-362). Beyge, atların gücünün, kuvvetinin, hızının, binicinin de ata olan hâkimiyetinin test edildiği önemli bir at yarışmasıdır. Günümüzde atların yarıştırdığı hipodromlarda yapılan at yarışlarına benzerlik gösterse de beyge, açık veya kapalı alanlarda, zorlu doğa koşullarına sahip engebeli arazilerde de yapılmaktadır. Sayıları oldukça fazla olan yarışmacılar arasında kızlarda bulunmakta, yarışı belirlenen çizgiyi en kısa sürede en hızlı şekilde geçen kişi yarışı kazanmaktadır (Uydu Yücel, 2010: 362-363.; Yuvalı, 2015: 225). Kısacası bu yarışı atı hızlı olan, doğru bir şekilde atını eğiten, kullanan, atıyla bütünleşerek hareket eden kişi kazanmaktadır. Türklerin cenaze törenlerinde yaptıkları at yarışına kör beyge ya da kemege bayge (ocak bayge) adı verilmekteydi (Öngel, 2001: 352; Belek, 2015: 113). Türklerin cenaze törenlerinde düzenledikleri yarışlar dünya hayatı içerisinde her ne olursa olsun yapılmaya devam edilmiştir. Halim Baki Kunter (1938) Kırgızlar arasında ölen erkeğin yıl dönümünde beyge şeklinde yarış yaptıklarını ifade etmektedir (s.56). Ayrıca beyge, Kazak Türklerinin Ergenekon Bayramının dördüncü gününde de düzenlenmektedir (Çay, 1988: 73). Beyge, Türkler arasında yapılan atların hızlarının, binicilerin yeteneklerinin ölçüldüğü en önemli at yarışlarından biridir ve yapılan yarışmalar oldukça zordur.

Türkler arasında at yürüyüş stillerinin de yarışları yapılmış ve çoğunlukla yapılan stilin adı verilmiştir. Rahvan yürüyüş stili de atların bir tarafta bulunan ayaklarının aynı anda hareketine dayanmaktadır. Rahvan yürüyüş stiline türlerinden olan yorga

at yarışması da Türkler arasında öne çıkmaktadır. Yorga kavramı Türkler arasında eski bir kavram olan yorı kavramından türemiş olması kuvvetle muhtemeldir (Vasary, 1995: 35). At yürüyüş stillerinden rahvanın çeşitlerinden olan yorga yürüyüş stiline de yorı/yorit kavramının zamanla eklerle şekil değiştirmiş hali olabilir. Orhun Abidelerinde ve Köken Bilim Sözlüklerinde de *yorı/yorit* kavramı yürümek, yürütmek, harekete geçirmek anlamları bulunmaktadır (Ergin, 2011: 124; Clauson, 1972: 957; Gülensoy, 2007: 1161). Ayrıca yorı kavramı Orhun abidelerinde yürümek, ordu ve asker yürütmek şeklinde kullanılmaktadır (Ergin 2011: 12,13,20-23,44-45,50,72-75). Türklerin askeri yapısı çoğunlukla atlı süvari şeklinde oldukları bilindiğinden buradaki yorı kavramı atları yürütmek için ifade edilmiş olmalıdır. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) de *yorı* kavramı yürümek, gitmek, varmak anlamlarıyla yer almakta, yorga kavramı *yorıga* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (C.III, s.87,174). Köken Bilim Sözlüklerinde de yorga kavramı biniciyi sarsmayan at yürüyüşü anlamında ve *yorga* ya da *yorığa* şeklinde yer almaktadır (Gülensoy, 2007: 1162.; Clauson, 1972: 964). Yürüyüş stili atların arasında gözle görülen farkları ortaya koymaktadır. Böylece atlarını da hangi stilde yürüyüşe sahipse ona göre yetiştirmenin farkına varmaktadırlar. Ayrıca Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te "*erik yıldı ya da erik at / yorga hayvan, yörüğen at*" (C.I, s.70), "*munduz yorıga at / yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmiyen*" (C.I, s.458) şeklinde kullanımlar yorga atların Türkler tarafından bilindiğini de göstermektedir. Emel Esin (1995) Kaşgarlı Mahmud'un eserinde yorga kavramını farklı şekillerde maddelere ayırmasını Doğu Türkistan coğrafyasında rahvan yürüyüş stilinde atların çok fazla olmasından dolayı olduğunu düşünmektedir (s.72). Türk topluluklarından Kırgızların özellikle yorga stilinde yürüyüşe sahip olan atları yetiştirerek yarıştırmalarına önem vermektedirler. Kırgızların yorga atları tercih etmeleri dayanıklı atlar olmalarından dolayıdır (Kıdırmayev, 1995: 372-373.; Öngel, 2001: 356). Kırgızlar için özellikle yarışta kazanan bu atlar beraberlerinde şöhreti de getirdiği için hem sahibi tarafından hem de içinde yaşadığı toplum tarafından kıymetli sayılırdı (Belek, 2015: 113). Oldukça yaygın olan yorga yarışını Kırgızlar dışında diğer Türk topluluklarında da yorga salış adıyla görebilmek mümkündür (Türkmen, 1998: 54,56). Rahvan stilinde yürüyüşe sahip olan atlar Türkler için hem ekonomik hem de sosyal yönden değerleri de olan atların başında gelmektedir (Türkmen, 1998: 57-58). Türklerin atlara olan sevgisi

altında hem sosyal hem de ekonomik yönlerin ağır basması da etkili olmuştur. Yarış atlarının yarışı kazanabilmesi için belirli özelliklere sahip olması ve böylece ön plana çıkabilmesi gerekmektedir. Doğan Yıldız (1979)'a göre bu özellikler arasında baş kemikleri sivri, bel kısmı boyun kısmından daha uzun, bilekleri ince, topukları kılsız, burun delikleri geniş, burun içerisi lekeli olacaktır (s.84). Elbette ki bu özellikler at yarışında avantaj sağlayabilir ancak atlara verilen eğitimin de son derece önemli olduğu unutulmamalıdır. Türkler için atın çokraması, okraması ve kişnemesi onun ne kadar iyi, güçlü bir at olduğunu belli eder (Çınar, 2000: 104). İyi bir at, iyi bir biniciyle buluşursa o zaman attan elde edilecek verim daha da artacaktır. Türk atlarının yarışlarda hayat tarzının getirmiş olduğu hareketli yaşama alışmalarından dolayı kolay kolay yorulmalarını da engellemiştir. Atların kolay yorulmasını engelleyen en önemli şey ise binicisidir. (Sümer, 1983: 11). Binici atını iyi yetiştirse atta ona uygun hareket etmeye başlar. Nasıl ki Türkler ata binmekten yorulmuyorsa, sıkılmıyorsa atlarını bu şekilde yetiştirerek ona uygun koşulları da göze almaktadırlar.

Türklerin hayat tarzının en önemli motiflerinden olan atları kullanarak uyguladıkları, oynadıkları farklı isimleri olan birçok at yarışı bulunmaktadır. Türklerin atla uyguladıkları yarışlarından biri de kız kaçar, kız kualar, kız kuvar, kız kuumay ya da kız kuu şeklinde adlandırması olan atla kovalama yarışıdır (Uydu Yücel, 2010: 358). Türk lehçelerindeki kovalamak kavramının karşılığının fazla olması bu kadar farklı isimlendirmeyi beraberinde getirmiştir (Ercilasun ve diğerleri, 1991: 502-503). Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) de kovalama ile ilgili çeşitli kavramlar yer almakta, bunlardan *kowdı* (C.II, s.16), *udhuk* (C.III, s.231) kovalamak demek iken, songda (C.III, 400-401) kavramı ata binerek kovalamak şeklinde yer almaktadır. Kız kovalamak adından da anlaşılacağı üzere bu yarışma da kızların atlarıyla birlikte kaçtığı erkeklerin ise onları yakalamak için çabaladığı görülmektedir. Binicilik yetenekleri gerektiren kız kovalama yarışı Türklerin çoğunlukla nişan, düğün ya da toy gibi eğlencelerinde yapılmaktaydı (Türkmen, İmamoğlu ve Türkmen, 2005: 50-51). Bu yarışlar ya tek kız ve oğlanın katılımıyla ya da bir grup halinde yapılabilirdi. Kızlar erkeklerden önce belli bir mesafeye kadar atla gider erkeklerde beğendiği kızını kovalamaya başlar, eğer yakalamayı başarırsa onunla evlenebilirdi. Yarışın farklı bir türünde de hızlı bir ata binen kız toplu halde yer alan erkekleri kamçıyla vurarak

kaçırır, kızın kamçısından kaçan erkek eğer kızı yakalarsa onunla evlenebilirdi. Ancak erkeklerden kızlara yakalanan olursa uzun bir süre yarışlarda yer almasına müsaade edilmezdi. Bu oyuna katılanlar arasında çoğunlukla ya birbirlerine gönül verenler ya da ailelerinin evlenmelerine izin verdiği kişiler yer almaktaydı (Belek, 2015: 114; Türkmen, İmamoğlu ve Türkmen, 2005: 52). Görüldüğü üzere Türk kızlarının açık bir şekilde at kullanarak erkeklerle birlikte yarıştıkları bu yarışlar oldukça ilgi çekicidir. Sporun kişileri birbirine yaklaştırmasının güzel bir örneği olan bu spor faaliyeti aslında yarışmaktan daha ziyade aile kurma amacına hizmet etmektedir. Aslında bu yarışta amaç hem kızın hem de erkeğin at hâkimiyeti, atı yönlendirebilmesi, zorluklarla mücadele etmesi gibi yeteneklerinin görücüye çıkarılması ve erkeğin sevdiği kızla evlenmeyi hak ettiğini göstermesidir (Uydu Yücel, 2010: 359; Taşbaş ve Maratkızı, 2010: 238). Atın özellikle dörtnal yürüyüş stillerinin kullanılması bu yarışlarda hızın ne kadar gerekli olduğunu göstermektedir (Türkmen, İmamoğlu ve Türkmen, 2005: 51). Manas Destanı'nda da kız kovalama sporuna benzer bir durum bulunmaktadır. Destanda Manas'ın eşi Kanıkey'in evinde kırk kız yaşıyordu, bu kırk kıza Manas'ın kırk yiğidi talip olmuş ve kızları yakalayarak götürmüşlerdir (Ögel, 2014b: C.I, 543). Destanda yer alan kırk yiğidin kızları kovalayıp yakaladıkları olay kız kovalama yarışının bir örneği şeklindedir. Kırk kız motifi de Dede Korkut Kitabı'nda sıklıkla geçmektedir. Bu kırk kız hünerli, ata binmeyi bilen ve gerektiği zaman destandaki önemli hatunların yardımcısı olarak görev alan kişilerdir (Ergin, 1980: 31,33,48-49,112). Türkler içerisinde ata binmenin sadece erkeklerin işi olmadığını kadınların da erkekler kadar bu işte yetenekli olduklarını görmekteyiz. Tıva kahramanlık destanlarında da sevdikleri kızlara talip olan bahadırlar at yarışı, güreş ve birbirinden zor görevleri yerine getirmeye çalışmakta, bir nevi sınavdan geçmektedirler. Verilen görevlerin zorluğu kız babasının bahadırı isteyip istememesine göre şekillenmektedir (Aça ve Olgunsoy, 2010: 5-16). Yapılan yarışmalar, verilen görevler Türklerin kızlarını verirken damat adaylarını sınamaları, onu tanımaya çalışmaları ve zorluklar karşısında aklıyla, gücüyle mücadele edip etmediklerini görmek istemelerine bağlanmaktadır.

At üzerinde olan kişiler sadece at sürmekle kalmayıp onu bir yardımcı gibi kullanarak diğer sportif faaliyetleri de yapmayı ihmal etmezdi. Atla yapılan sportif faaliyetlerden biri de Altın-Köl Yazıtında yer alan ve atları yan yana dizerek

üzerinden atlanıldığı sportif faaliyetidir. Yazıtta “*at aşar alp ertiniz / at aşan kahraman idiniz*” şeklinde yer alan bu spor faaliyeti Türklerin yerden yükselerek at üzerinden atladığını ve bu şekilde yarıştıkları düşündürmektedir (Orkun, 2011: 511-516). Yüksek atlama diyebileceğimiz bu sporu Türkler atları kullanarak yapmışlardır. Uluslararası spor organizasyonlarında bu spora benzerlikleri bulunan atlama yarışları da vardır.

Türklerin atları kullanarak uyguladıkları bir sportif faaliyette atlı okçuluktur. Atların hızından güç alarak oku hedefe ulaştırmayı amaçlayan bu sportif faaliyet, savaşlarda ve avlarda rakiplere, vahşi canlılara karşı en çok tercih edilen spordur. Türkler özellikle at üzerinde hareketli ya da hareketsiz hedeflere ok attıkları için atlı okçuluk konusunda kendilerini geliştirmişlerdir. David Nicolle (2010) Türklerin dini kutlamalar esnasında atlı okçuluk yarışını yaptıklarını ifade etmektedir (s.34). Ancak Türkler için atlı okçuluk sporu sadece dini kutlamalar esnasında değil, önemli tarihler dışında eğlenmek istedikleri her zaman yapabildikleri bir sportif faaliyettir. Türklerin atlı okçuluğu genellikle savaşın tam bir provasası olduğu için hem eğitim hem de avcılık için yaptıklarını görmekteyiz. Türklerin atlı okçuluk sporunda hem ata iyi binmeleri hem de oku at üzerinde iyi bir şekilde atabilmeleri gerekmektedir. Büyük ihtimalle Türkler, ilk önce ata binmeyi, ona hükmetmeyi öğrenip daha sonra at üzerinde okçuluğu yapmaya çalışarak bundan faydalanmaya çalışmışlardır. Türklerin binicilik ve ok atma becerilerini geliştirmelerinde isabetli ok atışı kadar, kendisine atılan oklardan kaçma işini de iyi bir şekilde yapabilmeleri gerekmektedir (Öngel, 2001: 48). Atılan oktan kaçmak için yetenekler kadar sezgi ve akrobasi de önem kazanmaktadır. Bu Türklerin sezgilerinin kuvvetli olması yanında akrobatik hareketler için de ne kadar yetenekli olduklarını gösteren bir durumdur. Türklerin özellikle at üzerinde geriye dönerek ok atmalarını okçuluk bölümünde ifade etmiştik. Ayrıca Türklerin savaş alanlarında rakiplerini kendilerine karşı hareketsiz bırakmak amacıyla sahip oldukları atları kaçırmak onları yaya bırakmaları da önemli bir stratejik hamledir (Çınar, 2000: 98). Türklerin sportif faaliyetleri incelendiğinde genellikle savaş tarzında olduğu ve gücü, kuvveti, hareket kabiliyetini, kişilerin atletik yeteneklerini geliştirmeyi hedeflenmiştir.

Türklerin atları kullanarak yaptıkları bir diğer sportif faaliyette avdarıspak, eniş ya da er oodarış şeklinde isme sahip olan at üzerindeki iki kişinin birbirini düşürmesi amaçlı, güreşe benzeyen spordur (Uydu Yücel, 2010: 364; Belek, 2015: 114). Bu sporu yerde yapılan güreşten ayıran en önemli fark kuşkusuz ki at üzerinde olmasıdır. Türklerin yerde yaptıkları güreş dışında at üzerinde güreşmeleri onların uyguladıkları sporları çeşitlendirmeyi amaçladıklarının resmidir. Bu sporda saçtan, yanaktan tutmak, asılmak, itmek, el kaldırmak, kol bükme gibi hareketler yapmak yasaktır (Taşbaş ve Maratkızı, 2010: 239; Uydu Yücel, 2010: 364). Yarışın at üzerinde olması bazı zorlukları da doğurmuştur. Özellikle atın kontrolü ve rakibin hamleleri sporcuyla oldukça zorlamaktadır. Ancak iyi bir sporcu zorluklarla mücadele edebilir, bu mücadele daha sonrasında rakibini yere düşürerek yarışmayı kazanabilir (Belek, 2015: 114). Yapılan güreşte sporcular yenilemezlerse farklı sporcular yarışmaya başlar. Kazaklar için bu yarış yetenek, güç, sabır ve dayanıklılık gerektiren bir spordur. Ayrıca bu sporda tecrübe de oldukça büyük paya sahiptir (Uydu Yücel, 2010: 364).

Sportif faaliyetlerde görüldüğü üzere tecrübeli olanlar daha başarılı olurken, gençlerin yarıştırlarak tecrübe kazanmasına da önem verilmektedir. At güreşine benzer bir diğer sportif faaliyette at omıraulasturu adıyla yapılan yarışır. Bu yarışır atlar için geniş bir meydan ya da düz bir zemin üzerine büyük bir çember çizilerek yarışılacak alan belirlenir. Alanın belirlenmesinden sonra yarışır yöneten kişinin işaretiyle atlar çember içine girip rakibini iterek o alandan dışarı çıkarmaya çalışır. Yarış sırasında sadece atların birbirine teması olurken binicilerin birbirine dokunması kesinlikle yasaktır. Yarışır çember alanı içinde tek at kalana kadar devam etmektedir (Uydu Yücel, 2010: 365-366). Atların kuvvet yarışır da diyebileceğimiz bu yarışır, oldukça zor ve bir o kadar da tehlikelidir. Çünkü atların belli bir sınır içinde mücadelesi sırasında ister istemez sertlikler olacaktır ve bu da sakatlanma riskini arttıracaktır. Bu yarışır sınırlar belirli olsa da Türkler için atla yaptıkları sporların sınırı bulunmamaktadır. Türkiye Türkçesinde “Atların üzerindeki mücadele” anlamına gelen *at ustindegi tartıs* yarışır, atlı bir kişinin belirlenen süre ve alan da yaya olan birkaç kişi tarafından ata dokunmadan düşürülmesi yarışırıdır. Yaya olanlar at üzerindeki düşürünce ya da düşüremeyince yarışırakiler değişebilir. (Uydu Yücel, 2010: 366). Bu yarışırta görev attan çok biniciye düşmekte ve yakalanmamak

için tüm yeteneklerine başvurması gerekmektedir. Yaya olanlar ise at üzerindeki kişiyi düşürmeyi kendilerine hedef koymaktadırlar. Atların yardımıyla yaptıkları sporlar genellikle aynı amaç için hizmet etmektedir. Yaptıkları sporlarda atlar yine başrolü oynarken, çok fazla olmamak kaydıyla ufak tefek değişiklikler bulunmaktadır. Türklerin atlarla yaptıkları diğer sporlardan bazıları şu şekildedir; *Tenge Alu /Tnge İlü* ya da *Tıyın Enmey* belirli yerlerde duran para, değerli çeşitli eşyaları alıp en hızlı şekilde dönme yarışdır, *Jigit Kuu* iki şekli bulunmaktadır; birincisi belbey adı verilen kemeri kapma yarışdır, ikincisi ise belbeyle rakibini kovalayarak yere düşürme yarışdır. *Kumis Alu/Kumis İlu/Juzik İlu* nişanlı kızların altın veya gümüş toka ya da yüzüklerini bir örtüye sararak çok iyi ata binen yarışmacıların belli bir mesafeden atlarıyla hızını azaltmadan gelerek örtüyü alarak geri dönme yarışdır. Yarışta hızını düşüren kişi elenir. Bu yarışa juzik/yüzük yarış da denir. *Tumak/Tımak Uru/Alu* denilen ve Türkiye Türkçesinde kalpağı düşürmek anlamına gelen bu yarış, uzun bir sopa ya da direğin üzerine konan tumağı/kalpağı at üzerinde kamçıyla düşürme şeklinde gerçekleşir. Ancak bu yarışta önemli bir detay da binicilerin gözleri bağlanarak yarışın zorluğunun arttırılmasıdır (Uydu Yücel, 2010: 365-370; Belek, 2015: 114; Yuvalı, 2015: 225).

Türklerin atları kullanarak yaptıkları yarışlar hem eğlenceli hem de kıyasıya mücadelelere sahne olan sportif faaliyetlerdendir. Eğlenmeyi seven, mutlu olmak için çabalayan ve oldukça hareketli olan Türkler için günlük işlerden vakit buldukça at ve ok yarışları yaparlardı (Koca, 2016: 36). Yapılan at yarışlarında çeşitli ödüllerde bulunmaktaydı. Türkler atlarla ortaya ödül koyarak yarış yaptıklarını Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) "*ol at yarışdı mening bile tawışganlaşu / o, tavşanı öndül koyarak benimle at yarışı yaptı*" (C.II, s.226) şeklinde örneklendiğini görmekteyiz. Türklerin at yarışını ve oynadıkları oyunlar için kendilerine bir meydan seçtikleri ve burayı da ipe çevirdikleri düşünülmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un (2013) eserinde seçtikleri meydanın sonuna çektikleri ipe *talas* denilmektedir (C.I, s.366). Bu ip belki de kazananı belirlemek için günümüzde de olimpiyat oyunlarında bitiş çizgisine çekilmiş olan ip şeklinde olmalıdır. Orhun Abidelerinde de "*yariş yazıda / yariş*

*ovası*⁷⁹” kavramı yer almakta ve bu alanda Türklerin at yarışı ve diğer sportif faaliyetleri yaptıklarını düşünülmektedir (Ergin, 2011: 74-77; Kafalı, 2000: 2). Bu şekilde ovaların olması Türklerin sportif alanlara da sahip olduklarını ya da yarışlar için bir alan seçtiklerini göstermektedir. Bu alanlarda özellikle eğlencelerde toplanıp çeşitli sporlar yaptıkları, yarıştıkları düşünülmektedir. Şine Usu yazıtında da “*yogra yarışta süsin anda sançdım / yogra yarışta ordusunu orda mızrakladım*” cümlesi yer almakta ancak bunun at yürüyüş stili olan yorga yarışından ziyade bir yer adı olduğu görülmektedir (Orkun, 2011: 176; Gömeç, 2001: 433; Aydın, 2007: 49,61,113). Burada yer alan yogra yarış ise yapılan Türkiye Türkçesi tercümesinde de görüldüğü üzere orduların savaştıkları bir alan olduğu görülmektedir. Ancak yogra yarışı kavramını yer adı olmadığını ve tam tersi olarak bunun yorga yarışı olduğunu düşünenler de yok değildir (Türkmen, 1998: 59). Fakat burada da açıkça görüldüğü gibi yogra yarış kavramının bir yer adı olması daha doğru bir tanımlamadır. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) *yarşım* kavramı da yarışma anlamında olup, örneklemesi “*bir yarşım yer / koşuda bir yarışlık yer*” şeklinde kullanılmıştır (C.III, s.47). Burada yer alan yarışlık yer Türklerin yarış yaptıkları bir alan anlamında kullanılmış olabilir. Manas Destanında da at yarışları için Kemekey dağına çıkılıp orda at yarışları yapıldığı bilgisi bulunmaktadır (Ögel, 2014b: C.I, 551).

Türkler arasında at yarışlarının düzenlenme zamanları genellikle toy, düğün, bayram gibi etkinliklerde ya da herhangi bir sebeple düzenlenen eğlencelerde yapıldığını ifade etmiş ve bu konuyla ilgili eğlenceler kısmında çeşitli zamanların üzerinde durmuştuk. Ancak Türkler, at yarışlarını sadece eğlencelerinde değil daha önce ifade ettiğimiz gibi cenaze törenlerinde de uygulamaktadırlar. Türklerin at yarışı yapmak için oldukça fazla zamanları bulunmaktaydı. Bu zamanı da at yarışlarıyla değerlendirmeyi de sevdiklerini göstermektedir. Türklerin bahar eğlencelerinin vazgeçilmez sporu kuşkusuz at yarışlarıdır (Rasonyi, 1996: 30). Eğlenceler içerisinde at yarışlarının ya da atla birlikte çeşitli hareketler yapılması insanları mutlu olmasına ve iyi vakit geçirmesine yardımcı olurken, kişilerin birbirleriyle tanışmalarını, sosyalleşmelerine de aracı olmuştur (Çınar, 1995: 148). Atlar bu şekilde özellikle

⁷⁹ Orhun Abidelerinde yer alan Yarış Ovası'nın bazı araştırmacılara göre Cungarya olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s.22; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 2014, s.352.

Türklerin eğlencelerinin ortak paydası olmuş zamanla da diğer ülkeleri kendisine yakınlaştırmıştır. Yakınlaşmalar karşılıklı kültür alışverişine de olanak sağlamıştır.

Türklerin atlarla olan dostluğunu çeşitli şekillerde gösterdikleri yarışların coğrafya değişse de farklı adlar altında yapılması günümüzde de devam etmektedir. Atların Türk spor tarihine hizmeti evcilleştirilerek başlamış sonra binicilikle ilerlemiş, yarışlarla ise zirveye ulaşmıştır. At yarışları onların tecrübe kazandıkları, atlarıyla iyi bir şekilde iletişim kurmak için doğru bir hamle, güzel bir fırsattır. Öyle ki yarışlar sadece biniciye değil ata da tecrübe kazandırmakta binicisine, zorluklara alışmasını kolaylaştırmaktadır.

Görüldüğü üzere atların Türk spor hayatında oynadıkları rol öylesine önemli ki bu rolün altından kalkabilecek canlı sınırlı sayıdadır. Türk toplulukların atlarla ya da onlardan faydalanarak yaptıkları sporların sınırı atlarını koşturdukları uçsuz bucaksız bozkırlar kadar geniştir. Atla birlikte yaptıkları sporlardan özellikle Cirit, Kökbörü ve Çapgan/Çevgan/Polo daha fazla popüler durumdadır.

2.4.2. Cirit

Türklerin atlı sporlarının çeşitliliği kadar, diğer toplumlarda atın çoğunlukla savaş alanlarında kullanılması da aralarındaki bakış açısını ve ileri görüşlülüğün farkını da göstermektedir. At ile birlikte hayatlarının en zorlu mücadelelerine gözünü kırpmadan giren Türkler, onunla vakit geçirmekten keyif almayı kendilerine amaç edinmişlerdir. Atlı sportif faaliyetlerin uygulanışı çoğunlukla Türklerin hayat tarzına uygun yapılabilmesi için özellikle dikkat ettiklerini söyleyebiliriz. Türkler bir insan, at ve sıradan bir değnekle neler yapılabilir? sorusuna diğer toplumlardan önce atlı bir sportif faaliyet uygulayarak cevaplarını son derece güzel bir şekilde vermişlerdir. Böylece Türklerin sıradan bir toplum olmadığı, araştıran, merak eden, keşfeden, çözüm bulan, çözümün peşinde koşan, mücadele eden bir toplum olarak hayatları boyunca bu utkuyla yaşamışlardır. Fiziksel yetenekleri ve sahip oldukları sistemli çalışma şekliyle hayatlarını hareket üzerine kuran Türkler, kendilerini dünya üzerinde bu şekilde kabul ettirmişlerdir.

Hareketli yaşamları kendisini zamanla sportif faaliyetlerde de gösterince “Türkler sporcu bir millettir” sözünün kıymeti de artmış ve yaptıkları sportif faaliyetler adeta

bir ağacın dalları gibi gittikçe büyümüştür. Cirit, Türklerin uyguladıkları sportif faaliyetler arasında güçlü bir daldır. Cirit sporu Türkler için öğretici, eğitici ve geliştirici önemli bir atlı sportif faaliyettir. Genellikle at sırtında ya da yaya olarak uygulanan ve adına bazen ok, tahme ve çögen de denilen temrensiz mızrağa cirit denilmektedir. Cirit kavramının aslı kabuğu soyulmuş hurma ağacı anlamında olan *cerid*⁸⁰ kavramıdır (Öztelli, 1976: 51; Mutlu, 1976: 30; Halıcı, 1993b: 26; Yıldız, 2002: 79; Çay, 1988: 143; Güven, 1999: 226). Atlı ve yaya şeklinde uygulanan cirit Türkistan coğrafyasında daha çok atlı şeklinde uygulanmaktaydı. Osmanlı döneminde ise her ikisi de çok fazla yaygınlaşmıştı (Güven, 1999: 227-232). Atlı ciritte sporcuların hem ata iyi binmeleri, hem de ellerinde bulunan değnekleri isabetli bir şekilde atabilmeleri gerekmektedir. Yaya olarak yapılan ciritte ise çoğunlukla çocuk ve gençlerin atlı ciritte alışabilmeleri için hedeflere isabetli atışlar yapabilmeleri gerekmektedir (Yıldız, 1979: 99; Güven, 1999: 231). Günümüzde atlı cirit özellikle Anadolu'daki Türkler arasında çeşitli etkinliklerle yaşatılırken, yaya cirit ise artık uluslararası sportif faaliyetlerde kendisine yer bulmaktadır. Cirit ister atlı olsun ister yaya, aslında amaç iyi nişan almak, hedefe isabetli atış yapabilmek, kişinin gücünün ve kuvvetinin görülmesini sağlamaktır (Öztelli, 1976: 51-52).

Atlı sportif faaliyetler arasında yer alan cirit, Türklerin ilgi duyduğu ve sevdikleri sporlar arasında savaş felsefesinin öğretilmesi açısından da öne çıkmaktadır. Ciritin Türklerin kullandıkları mızrak tarzı silahlara benzerliği onun sportif faaliyetlerde de kullanılmasının önünü açmıştır. Mızrak tarzı silahların çok eski zamanlardan itibaren insanlar tarafından avcılık için kullandıkları düşünülmektedir. Bu tarz silahların çok basit şekilleri yapılmış zamanla yaşanan coğrafyadaki malzemelere uygunluklar çerçevesinde geliştirilmiştir (Öngel, 2001: 152). Mızrak/kargı tarzı silahlar çok eski zamanlardan itibaren Türkler için omuzlarında, yanlarında taşıdıkları ve ordularında kullandıkları silahlar arasında olmuştur (Orkun, 1941c: 23; Ögel, 2015: C.II, 6; Liu Mau-Tsai, 2006: 63; Han Hanedan Tarihi Hsiung-nu(Hun) Monografisi, 2015: 1; Gorusset, 1980: 99; Taşağıl, 2014: 118,135; Ahmetbeyoğlu, 2016: 107.). Savaşlarda,

⁸⁰ Cerid/Carid kavramı aslında yaprakları sıyrılmış hurma dalı anlamına gelmektedir, at üzerinde rakibe karşı atılan hurma, meşe ya da kavak dallarından yapılan ucu demirsiz küt sopaya ve sportif faaliyete verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Cerid", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, C.III, s.109. ; Mustafa Mutlu, "At, Yiğit, Cirit", *Geleneksel Türk Sporları Semineri (31 Temmuz 1976, Konya)*, Güven Matbaası, Ankara 1976, s.27-33.

avlarda kullanılan mızrak ve benzeri silahların eğitimi, kullanımının öğretilmesi açısından cirit sporu oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. Ayrıca savaşlardaki durumların da öğrenilmesi, savaşın provası olması da cirit sporunun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Orhun Abidelerinde, İhe Hüşotu Yazıtı'nda, Şine Usu Yazıtı'nda mızrak kavramına karşılık olarak *süngüg* ve *sanç*⁸¹ kavramı kullanılmıştır (Ergin, 2011: 16-17; Orkun, 2011: 136-139; Aydın, 2007: 3,49-51,58,61-63). Orhun Abidelerinde Köl Tigin'in ve Bilge Kağan'ın rakiplerine karşı diğer savaş silahlarının yanı sıra mızrak kullandığı bilgisi de bulunmaktadır. Hatta rakip olan askerleri mızrakladıklarını da görebilmekteyiz (Ergin, 2011: 20-27,44-47). Tonyukuk ise Kırgızları uykuda bastıklarını ve uykularını mızrakla açtıklarını ifade etmektedir (Ergin, 2011: 72-73). Tonyukuk'un ifadesi stratejik hareketin Türkler açısından ne kadar değerli olduğunu bizlere tekrardan göstermektedir. Oğuz Kağan Destanı'nda mızrak yerine kargı kavramı kullanılmıştır. Oğuz Kağan'ın yanından hiç ayırmadığı kargısıyla gergedanı öldürdüğü, ayrıca birçok savaşta da kargısını fırlattığı ifade edilmektedir (Ögel, 2014b: C.I 132-137, 145,155). Manas Destanı'nda da Manas'ın gençliğinde sefere çıkarken mızrakla neler yapacağı anlatılmaktadır. Ayrıca Manas'ın Kongur-Bay ile mücadelesinde birbirlerine mızrak attıklarına ve yarışıp dövüşüklerine yer verilmektedir (Ögel, 2014b: C.I, 552,555,568). Yazıtlarda ve destanlarda da görüldüğü üzere kahramanların savaşlarda mızrak ya da kargı kullanmayı bilmektedirler. Dede Korkut Kitabının çeşitli yerlerinde mızrak ve kargı kavramına ve kullandıklarına denk gelmek mümkündür (Ergin, 1980: 56,101,104,115,136,152,154,161,163,180-183,187,209,218,222). Ayrıca Dede Korkut Kitabında kargı ve mızrak dışında aynı anlama gelen *sünü*, *cıda*, *gönder* kavramları da bulunmaktadır (Ergüç, 1966: 892-894; Göksu, 2015: 198).

Avrupa Hunlarının kullandıkları silahlarla ilgili bilgi veren Marcellinus, Hunların belirlenmiş bir mesafeden çeşitli şekillerde yaptıkları mızrakları hedefe isabetli atmakta hünerli olduklarını ifade etmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2013: 218). Türklerle ilgili bilgi veren Cahiz (2017) Türklerin kullandıkları mızrakların kısa ve içi boş olduğunu, içi boş olan mızrağın diğerlerine nazaran savaşlarda ve avlarda daha etkili

⁸¹ Sanç kavramı çoğunlukla mızraklamak, saplamak, batırmak, vurmak şeklinde kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s. 109.; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2011, s.848.; Ahmet Temir, "Eski Türklerde Sosyal Teşkilat ve Askerlikle İlgili Sözler", *Türk Kültürü*, TKAE, Ankara 1964, S.22, s.37.

olduğunu ifade etmektedir (s.99,102). Türklerin mızrak yapmakta ve kullanmakta oldukça yetenekli oldukları görülmektedir. Görüldüğü üzere Türkler için mızrak oldukça önemli bir savaş aleti olma durumunu titizlikle korumaktadır. Türklere ait kurganlarda ve çeşitli kaya resimlerinde de mızraklara rastlanmaktadır (Ögel, 2014a: 166,236,239). Özellikle mızrak benzeri silahların Türklerin atlı süvarilerinin savaşlarda rakiplerine, avlarda ise avlarına doğru ani bir saldırı da fırlatarak saf dışı bırakmasına yardımcı olmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) de mızrak kavramına karşılık olarak *süngü* (C.III, 368), *batrak* (C.I, s.465), *kaçut* (C.I, s.12) kavramları yer almaktadır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk'te (2013) kendisiyle ilgili bilgi verirken "*en iyi kargı kullananım*" ifadesi de oldukça ilgi çekicidir (C.I, s.4). Kaşgarlı Mahmud'un kargı kullanmakta yetenekli olduğuna kitabında değinmesi onun iyi bir asker ve spora yatkın biri olduğunu göstermektedir. Mızrakla ilgili bu kadar farklı kavramın olması büyük ihtimalle bu mızrakların yapılarındaki malzemelerin, boyutlarının ya da ne amaçla kullanılacağına dolayı çeşitlilik olmuştur. Türklerin kullandıkları mızraklarda çoğunlukla uzun olmakla birlikte kısa mızrakları da bulunmaktadır (Gumilev, 2002: 118,325.; Eberhard, 1996: 86.; Genç, 2015: 274.; Göksu, 2015: 198-200.; Çoruhlu, 2005: 4). Mızrağın savaşlarda, avlarda rakibi ya da avı saf dışı bırakması zamanla Türklerin bu tarz silahların eğitimi için cirit gibi eğlenceli, zevkli, heyecanlı bir sporun oluşumuna yardımcı olduğu düşünülmektedir (Yıldırım, 1986: 53.; Öngel, 2001: 25,148). Mızrak ve benzeri silahların cirite benzerliği Türklerin askeri hayatlarında kullanacakları silahların eğitiminde kullanılması, rakibe nasıl atılacağı gibi durumların provası şeklinde olduğundan son derece önemli bir spor olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin cirit sporundan ciddi bir şekilde faydalandıkları ve ata binmenin, ata hükmetmenin, at üzerinde ustalıkla silah kullanmanın inceliklerini öğrettiğini görebilmekteyiz. Bu eğitimlerin temel amacı ise Türklerin yaşadıkları coğrafya'ya alışmalarını hızlandırmak, karşılaşılabilecekleri zorluklara ve yaşam mücadelelerine destek olmak, spor yaparak eğlenmenin keyfine varmaktır. Cirit sporunun Türkistan coğrafyasında uygulanışıyla ilgili çok fazla bilgi olmasa da Türklerle birlikte Anadolu'ya taşınmış olduğu düşünülmektedir (Yıldız, 1975: 96.; Güven, 1999: 225). Türklerin yaşadıkları coğrafyadan göç ederek uyguladıkları sporları da beraberinde getirip Anadolu coğrafyasında da uygulamaya çalışmaları sportif faaliyetlerin

devamlılığı ve unutulmaması açısından değerlidir. Osmanlı Devleti'nde sporlar konusunda çalışmaları bulunan Atıf Kahraman'a (1995) göre Türkistan coğrafyasında kökbörü ve çögen sporunun oynandığını, cirit sporunun ise oynanmadığını iddia etmektedir (s.497). Atıf Kahraman'ın bu düşüncesinin altında ise ciritle ilgili Türkistan coğrafyasında herhangi bir bilgiye rastlamadığından böyle bir ifade kullanmıştır. Ayrıca Atıf Kahraman (1995) cirit oyununu Türkler arasında genellikle Anadolu Selçuklu, Osmanlı ve Memlûkların uyguladığını düşünmektedir (s.497). Türklerin atlı sportif faaliyetleri çeşitlendirerek uygulama konusunda uzmanlaştıklarını daha önce ifade etmiştik. Hem savaşçılığı hem de avcılığı geliştiren bir spor olan ciritin Türklerin yoğunlukla bulunduğu bir coğrafya da uygulanıyor olmaması çok zor bir durumdur. Atıf Kahraman'ın ifadesine karşı cesaret, yiğitlik gibi duygulara sahip binicilerin yeteneklerinin sınırlarını zorlayan atlı bir sportif faaliyet olan cirit sporunu birçok araştırmacı da Türkistan'a dayandırmaktadır (Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.II, 48.; Alpman, 1972: 32.; Yıldız, 1979: 96.; Yıldırım, 1986: 52.; Türkmen, 1993: 125). Araştırmacıların farklı düşünceleri olsa da cirit sporu Türkistan coğrafyasında doğmuş ve Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle buralarda da kendisine yer bulmuştur. Hatta Anadolu coğrafyasında bu spor oldukça ilgi odağı olmuş günümüzde de çeşitli şekillerde yaşatılmaya çalışılmaktadır. Türklerin yaşadıkları coğrafya değişse de güreş, okçuluk, avcılık ve diğer sportif faaliyetler gibi ciritte uygulanmaya çalışılmış, Türkler nereye giderse gitsin yaptıkları sporları da beraberinde götürmüşlerdir. Hatta çocuklarına, gençlerine yaptıkları sporları öğretmek için yaşatmaya çaba göstermişlerdir. Elbette ki yapılan sporlar konusunda bilgiler sınırlı olsa da bu o sporların Türkler tarafından uygulanmadığının bir göstergesi olmamaktadır. Çünkü Türklerin hayat tarzına uygun, kendilerini savaşa hazırlayacak sporlarla ilgilenmeyi, iyi veya kötü durumlarda dahi olsalar eğlenmeye çalışmaları ve bu eğlencelerde sporları aracı olarak kullandıkları bilinen bir gerçektir. Ayrıca cirit sporunda Türklerin hiç yabancı olmadığı at, değnek gibi nesnelere uygulanması bu sporun Türkistan coğrafyasında olmasının ihtimallerini arttırmaktadır. Kaldı ki Anadolu Selçukluları ya da Osmanlılar cirit oyununu bir anda ya da kendiliğinden öğrenmiş olmaları biraz hayali bir düşüncedir. Bizce bu spor Türkistan coğrafyasında uygulanmaktaydı ancak çögen sporuna benzerliği ve ellerinde tuttıkları değneğinde bazen çögen isminde olması bu

sporu biraz geri planda bırakmış olabilir. Türkler, Anadolu'ya geldiklerinde ise bu sportif faaliyet daha fazla uygulanmaya ya da etkili olmaya başlamıştır.

Cirit sporu genellikle iki takım şeklinde olan gruplar arasında on ile on beş yarışmacının katılımıyla yapılmaktaydı (Halıcı, 1993b: 27). Bu sayının genellikle sportif faaliyetin uygulanacağı alana bağlı olarak yeteneğine güvenen, cirit yarışmasına katılmak isteyen kişiler tarafından belirlenmekteydi. Türklerin spora olan tutkuları onların bu tarz atlı sporlarda yer almak istemelerini arttırmaktadır. Cirit sporunun Türklerin hayat tarzına uygunluğu, binicilere sağladığı fiziksel fayda ve askeri eğitim sayesinde onları diri tutmaktaydı (Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.II, 48). Hayata zorlu bir mücadeleyle gözlerini açan Türkler için cirit sporu rakiplerine ya da doğada karşılaşacakları tehlikeli durumlara karşı hazırlıklı olmalarını sürekli olarak tekrar eden önemli bir spordur. Özellikle de mızrak tarzı silahların eğitiminde cirit sporu heyecanlı, zevkli bir mücadeleye sahne olması açısından dikkat çekmekteydi (Güven, 1999: 226). At üzerinde farklı şekillerde hareket etme olasılığının artmasını sağlayan cirit, Türklerin at ile birlikte uyguladığı ve askeri eğitim için güzel örnek teşkil eden bir spordur. Türkistan coğrafyasında uygulanan diğer sporlar gibi ciritte Türkler için izleyenlere keyif veren, heyecanlandıran, sporcuları ve gençleri hayata hazırlayan, mücadeleyi, hayatta kalmayı öğreten bir eğitim sporudur. Cirit sporunun da at üzerinde ve elde tutulan sopayla uygulanıyor olması çögene benzer yönleri sahip olduğunu bizlere göstermektedir. Türklerin at üzerinde değneklerin yardımıyla yaptıkları sporlar arasında olan çögen ve ciritin tek farkı çögen de topla ve ciritte ise topsuz şekilde uygulanıyor olmasıdır. Ciritte topun olmamasından dolayı değnekleri kullanarak yarışmışlardır.

Cirit sporunda yarışmacılardan beklenen ve istenen çok iyi at kullanabilmesi, atıyla birlikte elinde tuttuğu uzunluğu genellikle 100-120 cm arasında değişen ve bir ucu 3,5 cm, diğeri 2,5 cm çapında olan değneği hızlı ve çevikliği sağlayarak düzgün, isabetli bir atış yapması ardından da atını iyi bir manevrayla hareket ettirerek rakibinin atışından korunmasıdır. Yarışmacılar at üzerinde sadece iki adet ucu yuvarlak şekilde olan değneklerini taşıyabilirler (Cirit Oyununun Kuralları, 1935: 5-7). Binicilerin at üzerinde oldukça hızlı hareketleri yapabilmeleri, kendilerine atılan

değneklerden kaçabilmeleri için iyi bir at eğitimi almış olmaları gerekmektedir. Türkler için can yoldaşı olan at eğitimi daha önce de ifade ettiğimiz gibi çocukluktan başlamaktaydı. Türklerin erken yaşlarda başlattıkları bu eğitimin meyvelerini de çok geçmeden topladıklarını tarihte yaşadıkları zaferlerden de görebiliriz. Binicilerin eğitimi kadar atların da cirit sporu için eğitimi oldukça büyük bir ciddiyetle yapılması gerekmektedir (Halıcı, 1993b: 27). Atlı sportif faaliyetlerde at ve binicinin uyumunun ne kadar önemli olduğunu daha önce ifade etmiştik. Ciritte de at ve binicinin uyumu kusursuza yakın olmak zorundaydı. Çünkü ciritte takımlar arasında yapılan cirit atışında bir taraf elinde tuttuğu ciriti rakibine attıktan sonra kendi tarafına doğru hızla dönmek zorundaydı. Aksi takdirde rakibinin cirit atışına açık bir hedef haline gelebilirdi. Cirit bu şekilde takımlar arasında karşılıklı olarak bir tarafın ciriti atmasından sonra diğer tarafa atış hakkı sunmaktaydı. Ciriti atmadan önce yarışmacılar rakip takımdan kime atacağını onun adını söyleyerek atışını gerçekleştirirdi (Öztelli, 1976: 54-55; Yıldız, 1979: 98-99; Türkmen, 1993: 129). Cirit sporunda binici rakibi tarafından kendisine atılan değnekten eğilip kaçabilirse ya da değneği havada yakalarsa sayı kazanmaktaydı. Atın hızlı, cesur, zeki, çevik ve manevra kabiliyeti yüksek olması binicinin işini kolaylaştırmaktaydı (Yıldız, 1979: 99; Kafalı, 2000: 2; Güven, 1999: 225; Türkmen, 1993: 126). Atın binicisinin komutlarına harfiyen uyması, binicinin de ata iyi bir şekilde hükmetmesi aralarındaki uyumun ne kadar kuvvetli bir bağla kurulu olduğunun göstergesidir. Ciritte kullanılan atların genç olmasına da dikkat edilmekteydi (Cirit Oyununun Kuralları, 1935: 6). Atlı sportif faaliyetlerde genç atların tercih edilmesinde daha atılgan, hareketli, enerjilerinin yüksek olduğu düşüncesi hakimdir. Türklerin çoğunlukla bir ara geldikleri toy, kurultay veya diğer etkinliklerde de cirit ve diğer sporları uygulamayı fırsat olarak kullandıkları bilinmektedir (Öngel, 2001: 69,213). Türklerin etkinliklerinin yapıldığı alanlar özenle seçilmekteydi ve cirit sporu için kullanılan alanlarda uzun ve geniş dört köşeli alanlar daha çok tercih edilmişlerdir. Ayrıca tercih edilen alanların tam ortasından ikiye bölünerek takımların kendi sahaları belirlenmekteydi. Cirit sporunda yarış kimi zaman uzun sürebilmekteydi ve takımlar arasında alan değişikliği de yapılabilmekteydi (Cirit Oyununun Kuralları, 1935: 7,11). Anadolu coğrafyasında da cirit sporu özellikle düğün, bayram ve çeşitli eğlencelerde uygulanmaktadır. Bu sporda gençler öğrendiklerini ve yeteneklerini,

yaşlı kişiler ise tecrübelerini sergilemektedirler (Tarcan, 1932: 6; Kepecioğlu, 1943: 944; Ögel, 2016: 123). Türklerin uyguladıkları sporlar çoğunlukla çocukların ve gençlerin büyüklerinin tecrübelerini öğrenmesini kolaylaştıracak şekilde yapılmaktaydı. Sportif faaliyetlerin püf noktalarından biri de şüphesiz buydu. Çünkü büyüklerinin tecrübelerinden faydalanan çocuk ve genç, üstüne yeteneğinin sınırlarını da öğrenerek sportif faaliyetlerde yer alıp başarılı olmayı amaçlıyordu. Başarıya aç gençler Türkler için sportif faaliyetler bir isteklendirme kaynağıydı. Her yaştan sporcuya hitap eden cirit sporunda yetenekler kadar tecrübede oldukça önemlidir (Ülkütaşır, 1949: 15). Bazı yetenekler kişileri sporcu yaparken, sportif tecrübe çok iyi bir sporcu olduğunun kanıtıdır. Türklerin elbette ki bu tecrübelerin çoğunu savaş alanında kazandığını ve gelecek nesillerini de bu savaflara hazırlayabilmek için sportif faaliyetlerin aracı rolü oynamasına hem izin vermişlerdir hem de katkı sağlamışlardır. Türklerin atlı sportif faaliyetlerinden olan cirit, çögen ve kökbörü gibi hem biniciler hem de izleyiciler için zevkli ve heyecanlı bir spor olmuştur (Halıcı, 1980: 73; Türkmen, 1993: 129). Bu sporlara bir de tecrübe eklenince sportif faaliyetler uygulandığı sırada estetik hareketler kaçınılmazdı ve böylece sporların göze hoş gelmesini de sağlamaktaydı.

Cirit'e benzerliğiyle dikkat çeken ve cirit sporunun çeşitleri arasında olduğu düşünülen atlı bir sportif faaliyet olan ve adına *cop* denilen bir sportif faaliyet daha bulunmaktadır. Köken Bilim Sözlüğünde *cop* kavramı kalın, kısa değnek anlamıyla yer almaktadır (Gülensoy, 2007: 207). Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te de *demirden yapılmış baston, cop* anlamına gelen *şebeng* kavramına rastlamaktayız (C.III, s.354). Kaşgarlı Mahmud'un eserinde yer verdiği *cop* kavramı belki de önceden ağaçtan yapılırken, daha sonra Türklerin usta oldukları demirden yapılmaya başlanmış olabilir. Bu sportif faaliyette de at ve sağlam, kuru ağaçtan yapılan genellikle 80 cm uzunluğunda olan değnek kullanılmaktaydı (Mutlu, 1976: 33; Yıldız, 1979: 105). Ciritte kullanılan değneğin *cop* oyununda kullanılan değnekten boyut olarak daha uzun olduğunu görebilmekteyiz. *Cop* sporu genellikle düz bir sahada, yaklaşık olarak boyutları 3-4 m olan iki direk sahanın bir yerine karşılıklı olarak dikilirdi ve bu direkler belli bir yükseklikte gerilen ipe bağlanırdı. Yarışmacı sınırı olmayan *cop* sporunda genellikle iyi at binen kişiler yarışmaktaydı. Kırgızlarda bu spora kadınlarda katılabilmekteydi. *Cop* sporunda yarışmak isteyen yarışmacılar sahanın

bir köşesinde kendileri için belirlenen bir alanda at üzerinde beklemekteydi. Atını dört nala sürerek iyi bir şekilde çıkış yaparak iple bağlı direklerin olduğu yöne doğru gelen yarışmacı elinde bulunan değneği yere vurup sıçratarak ipin üzerinden yüksek bir şekilde geçmesini sağlaması gerekmekteydi (Mutlu, 1976: 33; Yıldız, 1979: 105; Türkmen, 1993: 161-162). Yapılan atışların hepsinin ipin üzerinden geçmesi oldukça zordu ve bunu başarabilmekte iyi bir güç ve kuvvet gerektirmekteydi. Cop sporu zorlu görünse de Türkler için zor ya da imkânsız kavramları çok telaffuz edilmemekteydi. Bunun nedeni ise onların hareketli yaşamları boyunca türlü zorluklarla karşılaşarak daha zor durumların üstesinden gelebilmeleriydi. İpin üzerinde atışını gerçekleştiren kişi herkesin takdirini kazanırdı ve kendisine çeşitli ödüller verilirdi (Mutlu, 1976: 33). Atlı sportif faaliyetlerin ufak değişikliklerle çeşitlerinin Türkler tarafından arttırıldığını görebilmekteyiz. Cirit sporu takım olabilmeye duygusunu ve ruhunu yansıtıran, cop sporu biraz daha bireysellikten yana durmaktaydı (Yıldız, 1979: 105). Türklerin uyguladıkları atlı sportif faaliyetler arasında yer alan cop, daha sonra Anadolu'ya kadar uzanmıştır. Osmanlı Devleti'nde de uygulanan sporlar arasında yer almaktadır (Yıldız, 1979: 105.; Türkmen, 1993: 159). Anadolu'ya gelen Türkler her ne olursa olsun sportif faaliyetleri bir şekilde yaşatmaya gayret göstermişlerdir. Cirit sporunun su üzerinde uygulanan bir türü daha bulunmaktadır. Bu sporda da iki kayık yakın bir şekilde su üzerinde durmakta ve kayık üzerinde bulunan kişiler ellerindeki değnekle rakiplerini suya düşürmeye çalışmaktadırlar (Mutlu, 1976: 32). Türklerin sportif faaliyetleri çevresinde bulunan herhangi bir şeyi sporda kullanmak ya da onu spora ekleyerek çeşitlendirmeleri onların araştırmacı yapılarını gözler önüne sermektedir.

Atla birlikte sporlar düzenleyen bir toplum olarak Türklerin yaratıcı olmaları sporlardaki çeşitliliğin bir delilidir. Atın yanında belki de hayatlarının bir döneminde kullanabilecekleri birçok eşyayı da düzenledikleri sporlarda kullanmaları onların dünyaya, insanlara ve sporlara bakış açılarının görülebilmesine yardımcı olabilir. Cirit sporu da onların hayal güçlerinin ve yaratıcılıklarının üst sınırını görmemizi sağlayan nadide bir örnek olarak yaşatılmaya çalışılmaktadır. Çoğu insan için sıradan bir at ve değneğin kullanılarak heyecanlı, zevkli ve oldukça riskli bir sporun ortaya çıkması rastlantısal bir durum değildir. Cirit, Türklerin hayatlarında sıradan bir spor değildi ve onlar da özellikle kendilerine sağladığı faydaları gördüklerinden bunun

farkındaydılar. Türklerin savaş felsefesinin sporlar aracılığıyla öğretilmesi, savaşlara daima hazır olmalarını sağlaması uygulanan sporların kıymetini de arttırmaktaydı. Cirit sporu hakkındaki bilgiler özellikle Osmanlı dönemlerinde kaynakların çokluğu, yakın tarihte olması ve bu kaynakların türlü zorluklara rağmen korunması cirit sporunun daha yakından tanınmasına yardımcı olmaktadır⁸². Her ne kadar Türklerin uyguladıkları sporlar hakkında sınırlı bilgilere sahip olsak da elimizden geldiğince bu sporların yaşatılması ve öğretilmesi için çabalamamız gerekmektedir.

2.4.3. Çögen / Çevgen / Çapgan

Tarihin birçok döneminde insanların atlardan faydalandıkları oldukça kıymetli zamanlar yaşanmıştır. Türklerin de hayatlarının merkezinde yer atlar çoğunlukla el üstünde tutulan canlılardan biri olmuştur. Sportif faaliyetlerde de yer alan atlar insanlara giriştikleri her türlü mücadelelerde de yardımcı olmuşlardır. Atlı sporlar, Türklerin hayatlarının büyük bir parçası konumundadır ve bu parçanın çok fazla bozulmadan sağlam bir şekilde durması sportif faaliyetler açısından büyük bir şanstır. Her ne kadar coğrafyadan kaynaklanan sebeplerden ötürü yapılaş tarzı ya da isim konusunda farklılar olsa da Türklerin spora verdikleri önem gözle görülebilecek değerdedir.

Türklerin uyguladıkları atlı sporlardan biri olan ve bu sporu yaparken kullandıkları çubuk, değnek veya sopaya ithafen çeşitli dillerde *çögen*, *çevgen*, *çapgan*, *çöken çevgân/çûgân*, *çûbikân/çûyan/çûlgân/çavlagân*, *savlecân*, *tsükanion* ya da günümüzde daha popüler ismi yapılan sporda kullanılan topa ithafen *polo* olarak bilinen spor da yer almaktadır (Kafalı, 2000: 3.; Tarcan, 1932: 4-5.; Eroğlu, 1963: 388.; Atabeyoğlu, 1984: 70.; Halıcı, 1993a: 294.; Güven, 1999: 210-211.; Ergüç, 1966: 897.; Öngel, 2001: 242). Çögen sporunun çok uzun bir zaman Türkler arasında

⁸² Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde cirit sporuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Atıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.497-518; Doğan Yıldız, *Çağlar Boyu Türkler'de Spor*, Telebasım, İstanbul 2002, s.79-84; Özbay Güven, *Türklerde Spor Kültürü*, AKM Yayınları, Ankara 1999, s.225-242; Feyzi Halıcı, "Cirit", *DİA*, C.VIII, 1993, s.26.27; Mustafa Mutlu, "At, Yiğit, Cirit", *Geleneksel Türk Sporları Semineri (31 Temmuz 1976, Konya)*, Güven Matbaası, Ankara 1976, s.27-33; Cahit Öztelli, "Cirit ve Cirit Oyunu Üzerine", *Geleneksel Türk Sporları Semineri (31 Temmuz 1976, Konya)*, Güven Matbaası, Ankara 1976, s.51-56; Süheyl Ünver, "Tarihte Anadolu Türklerinde Spor", *Geleneksel Türk Sporları Semineri (31 Temmuz 1976, Konya)*, Güven Matbaası, Ankara 1976, s.62-64; Muhittin Kapanşahin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Çocuklarının Sunnet Düğününde Oynanan Oyunlar", *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.99-108.

bu adla bilindiği, İran coğrafyasında ise aynı spor çevgan adıyla bilinmekte ve Avrupa da ise polo olarak yer aldığı bilinmektedir. Köken Bilim Sözlüğünde de çögen kavramı ucu kavisli bir çubuk anlamında yer almakta ve çögen kavramı çawgan/cawkan/al-şawlacan/çevgen gibi kavramlara karşılık geldiği ifade edilmektedir (Clauson, 1972: 416,396). Coğrafyadan kaynaklanan sebeplerden dolayı çubuk ve değneğin dillerdeki karşılığı farklı olsa da çögen sporu Türkler için önemli atlı sporlardan biri olarak yaşatılmaya çalışılmıştır. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te de çögen kavramı çevgen kavramına karşılık olarak verilmiş ancak burada kavramın açıklamasına yer verilmemiştir (C.I, s.402). Kaşgarlı Mahmud Divan'ın çeşitli yerlerinde çögene atıfta bulunmaktadır. Örneğin, Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te *tuldi* kavramının örneklemesinde çevgen oyununa şu şekilde işaret edilmektedir; “*er topıknı adhrı⁸³ bile tuldı / adam, topu çatal değnekle vurdu*”. Kaşgarlı Mahmud burada çatal değnek olarak büyük ihtimalle çögeni kast etmektedir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud örnekten sonra bu oyunun Türk oyunu olduğunun da altını çizmiştir ve oyunla ilgili ipucu da vermeyi ihmal etmemiştir; “*Oynayanlardan birisi, oyunun kendi tarafından başlamasını istediği zaman, değnekle topa vurur. Bu işte kuvvetli vuran oyuna başlamış olur*” (C.II, s.22-23). Çatal değnekler, çögen sporunda kullanılan ve oyuna adını veren değneklerin ta kendisidir. Çögen sporunda takımlar arasında ilk hamleyle topu kendi tarafına kazandırmak, rakibi tartmak ve rakibin hamlelerini görebilmek için oldukça önemlidir. Çögen sporunda binicilerin güçlü, kuvvetli ve hızlı olması kendisine hem atışlarda hem de mücadele esnasında avantaj sağlayacaktır. Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlüğünde ise çögen kavramı yer almamakta fakat *çevgen* kavramı değnek ve polo anlamına gelmektedir (Akalin (haz.), 2011: 525). Uygulanan sportif faaliyette kullanılan değneğin bir araç olmaktan çıkıp yapılan sporun adı olarak belirlenmesi ve çögen sporunun Türkistan coğrafyasından Avrupa'ya kadar isimlendirmesi farklılaşsa da uygulama açısından bu farklılıklar çok fazla değişmeden korunmaya çalışılmıştır. Türkistan coğrafyasının önemli atlı

⁸³ Divanü Lûgat-it Türk'te adhrı kavramı buğday temizlemeye yarayan alet olarak geçmektedir. Bu kavram iki yanı bulunan her nesnenin anlatımında da kullanılır. Bu çatal değnekler sadece buğday temizlemek için değil ayrıca çögen gibi toplu oyunlarda da kullanılmaktadır. Çögen sporunda Türkler belki de ilk başta çatal şeklinde değnekler kullanıyorlardı daha sonra tek başlı olan şekilde değnekler kullanmış olabilirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev.Besim Atalay), TDK, C.I, Ankara 2013, s.126; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.II, IV, Ankara 2000, s.44, 227.

sporlarından biri olan çögen zamanla bu coğrafyaya sığmayıp dünyanın diğer coğrafyalarında da uygulanma imkânı bulan ve gittikçe evrenselleşen bir spor olmaya başlamıştır (Güven, 1999: 210). İnsanların yaşadıkları coğrafyalarda sportif faaliyetler insanların birbirlerine hem yakınlaşmasını hem de etkileşimine katkı sağlamaktadır. Çögen sporunun da bu yönde insanların sosyalleşmesine ve toplumların kaynaşmasına kolaylık sağladığını söyleyebiliriz. Ata binmek, hükmetmek, onunla uyum sağlamak bir kültürdür ve bu kültür Türklerin dünyaya sundukları nadide bir eserdir (Güven, 1999: 215).

Türklerin çögen sporuyla ne zaman tanıştıkları ya da bu sporu ne zamandan itibaren uyguladıkları konusunda kesin bir zaman belirlemek oldukça zordur. Ancak bunu yapabilmek için kaynakların bu konuda neler söylediğine bakılmalıdır. Çin kaynakları bu konuda çok fazla bilgi vermese de çögen sporunun Türkler aracılığıyla Çin'e geldiğini ve böylece Çinlilerin çögenle tanıştıklarına yer vermektedirler (Eberhard, 1940a: 212; Eberhard, 1940b: 170). Hatta Çin kaynakları Türklerin çögen sporu için özenle yetiştirdikleri atları Çinlilere sattıklarına ya da hediye amacıyla sunduklarına da değinmektedirler (Eberhard, 1940a: 212-213; Chavannes, 2013: 401). Liu Mau-Tsai'nin Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri (2006) adlı eserinde Türklerin beşinci aydaki bayramlarında Türk kadınlarının futbol oynadığını ifade etmekte ancak futbol kavramından sonra parantez içinde çevgan kavramına yer vermektedir (s.64). Liu Mau-Tsai'nin futbol kavramıyla çevganı birlikte kullanmasının belki de Çinlilerin çögen oyununu tanımadıklarının ve çögen sporunda da topların olmasından dolayı böyle bir benzetme olmuş olabilir. Ayrıca Türklerin futbol oyunu tepük adıyla bilinmektedir. Türklerin atın ehlileştirilmesine ve at ticaretine çok fazla önem verdiğini, bu yönde hareket ettiklerini daha önce ifade etmiştik. At çok eski zamanlardan beri insanlar için birçok konuda yardımcı olabilecek ve her an ihtiyaç olabilecek bir canlıydı. Türklerin at ticaretini rakipleri olan bir devlete de yaptıkları ve böylece önemli bir gelir elde ettiklerini bilinmektedir. Atları ehlilestiren bir millet olarak ve uyguladıkları atlı sporları da çeşitlendiren Türkler için çögen sporu, iyi bir binicilik gerektirdiği kadar at üzerinde ucu hafif kıvrık çubukla topu kontrol etme, hedefe doğru sürme ve kaleye vurma işlerinde yeteneklerini konuşturmayı bilmeleri gerektiğini gösteren bir spordur (Ülkütaşır, 1949: 15; Gömeç, 2016: 53). Araştırmalara göre çögen sporunun Türkler

dışında birçok toplumunda da uygulandığı ifade edilmektedir. Özellikle Türkistan coğrafyasına yakın olan toplumlar arasında da bu sporun yapıldığı görülmektedir (Eroğlu, 1963: 388-389; Halıcı, 1993a: 295). Türklere yakın coğrafyalarda bu sporu uygulayan toplumlar arasında özellikle Persler öne çıkmaktadır. Perslerin yaşadığı İran coğrafyası da çögen sporunun yapıldığı önemli merkezlerinden biridir. Firdevsi, Şahname (2009) adlı eserinde Siyavuş ile Efrasiyab'ın çögen müsabakası yaptığını ve bu mücadeleyi Siyavuş'un kazandığına yer vermektedir (s.461-464). Her ne kadar Firdevsi eserinde anlattığı bu mücadeleye birebir şahit olmasa da çögen sporu için kıymetli bilgiler paylaşmaktadır. Ancak bu sporu Firdevsi'nin eserinde yer verdiği hikâyeye dayanarak Perslere ya da İranlılara mal etmekte hatalı olacaktır. Sonuçta Şahname de yer verilen hikâyede Siyavuşun karşısında da Türklerin bulunduğu unutulmamalıdır ve Firdevsi'nin de İranlı bir şair olduğu, eserinde İran kahramanlık destanlarından faydalandığı bilinmektedir. Atın ehlileştirilmesinin Türklere ait olduğunu, Türklerin atlarla olan dostlukları ve Türklerin yaşadıkları hemen hemen bütün coğrafyalarda çögen sporunun ya da benzer sportif faaliyetlerin uygulandığına dair bilgilerin olması da çögen sporunun Türk kökenli olduğunu göstermektedir. Persler dışında Araplar ve Bizanslıların da çögen sporunu uyguladıkları düşünülmektedir (Eroğlu, 1963: 388; Alpman, 1972: 32; Halıcı, 1993a: 295; Öngel, 2001: 260). Çögen sporu Türkistan coğrafyasında yapıldığı ve bu sporun Türklerin tarihin çeşitli zamanlarında yaşadıkları coğrafyalarda ya da ilişkiler kurdukları devletlerde de olması kadar doğal bir durum olamaz. Sonuçta sporlarda ilk başta millilik söz konusu olsa da karşılıklı kültürel alışverişle evrenselleşmesi de normaldir. İşte tam da bu nedenle çögen sporunu Türklerle komşu olan ya da ilişki kuran Çinliler, İranlılar, Bizanslılar ve Araplar arasında da uygulanması kültürel alışverişinde göstergesidir (Eroğlu, 1963: 389; Halıcı, 1993a: 295). Türklerin atla olan yeteneklerini gören diğer toplumlar bunun sırrını anlamak için Türkleri yakından tanımaya çabalamışlar ve hatta atlarını satın alarak onlar gibi olmak istemişlerdir. Türklerin komşularıyla kurduğu bu yakın ilişkiler sportif faaliyetlerin yaygınlaşmasını etkilemiştir. Çögen sporu İslamiyet öncesinde Türkler arasında yaygın olduğu gibi İslamiyetin Türkler tarafından kabulünden sonra kurulan Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Memluklar, Osmanlılar, Harzemşahlar, Delhi Sultanlığı gibi Türk devletlerinde de gelenek haline gelmiş, devam ettirilmiş ve

gittikçe geliştirmişlerdir (Ülkütaşır, 1967: 664; Kafesoğlu, 2009: 401; Türkmen, 2009: 487; Eroğlu, 1963: 389; Yıldız, 2002: 54-56). Türk tarihinin hemen hemen her döneminde uygulanan çögen sporuna Türkler gerekenden fazla önem vermişlerdir. Çögen, Türklerin fiziksel olarak kuvvetlenmesine, güçlenmesine ve savaşa, avlara hazırlanmasına, atların binicilerine alışarak uyum sağlamasına katkı sağlayan önemli bir spordur. Türkler için sportif faaliyetler günlük ihtiyaçlar gibi sürekli olarak uygulanmaya çalışılmış, gençlere öğretilmek için emek harcamışlardır. Türk sultanları da çögen sporuna karşı ilgisiz kalamamışlar ve zaman zaman bu sporu uygulamaya çalışmışlardır. Örneğin Gazneli hükümdarı Sultan Mahmut çögen oyununa meraklı biriydi ve Semerkand meydanında bu spor için önemli bir alan tahsis etmişti. Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud ile Selçuk Bey'in büyük oğlu Arslan Yabgu görüştükleri bir vakitte Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu çögen oynamaya davet eder ancak Arslan Yabgu bu sporu bilmediğini eğer sultan isterse ok atıcılığındaki yeteneklerini gösterebileceğini söylemiştir (Köymen, 2000: C.I, 83; Göksu, 2015: 151). Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun bu sporu bilmemesi ya da oynamamasına karşın yeğeni Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Bağdat'ta düzenlenen düğününde bizzat çögen yarışına dahil olmuştur (Kafesoğlu, 2009: 401). Memlûk Sultanı Baybars'ta çögen oyununa düşkünlüğüyle bilinmekteydi (Kopraman, 2002: C.V, 106). Türk hükümdarları çögen sporunu bizzat oynamayı tercih etmişlerdir ve böylece ister istemez çögen sporu hem hükümdarlar hem de toplum tarafından uygulandığını görölmektedir. Türk yöneticilerinin de çögen sporuna ilgili olması bu spor için oldukça kıymetlidir. Delhi Türk Devleti'nin kurucusu Sultan Kutb ed-din Aybeg, çok önemli başarılarla imza atmış bir yöneticiydi ancak çögen oyunu sırasında attan düşerek ölmüştür (Cöhce, 2002: C.VIII, 696). Çögen sporu oldukça heyecanlı, zevkli bir sportif faaliyet olsa da at üzerinde olması sebebiyle tehlikeleri de beraberinde getirmektedir. Bu tehlikeler zaman zaman yaralanmalara, sakatlanmalara ve hatta ölümlere yol açabilecek farklı sonuçları beraberinde getirmektedir. Türk yöneticilerin çögen sporunu yaparken kendisine karşı olabilecek bir saldırı ya da görünmez bir kaza gelmemesi için korunmasına da dikkat edilmesi gerekirdi (Ögel, 2000: C.VII, 346). Türklerin yaşadıkları coğrafya ve yaşam tarzı her an saldırılara açık bir şekilde olduğundan sportif faaliyetler sırasında da düşmanlarından bir saldırı hamlesi gelmesi kuvvetle

muhtemeldi. Bu nedenle Türkler her ne olursa olsun önlem almaları gerektiğini bilmekteydiler. Türkler her ne olursa olsun çoğu zaman yanlarından ayırmadıkları çögenlerini de bir hayvan başı ile süsleyebilmişlerdir. Hatta bu tür çögenleri Türkistan coğrafyasında ve Anadolu'da gezen dervişlerin de ellerinde görebilmek mümkündür (Ögel, 2014b: C.II, 116). Türklerin çögenleri farklı alanlarda da kullandığı bu tür durumlarda bulunmaktadır. Türklerin çögen sporunu genellikle bayramlarında, düğün, toy ya da tahta çıkma törenlerinde oynadıkları düşünülmektedir (Öngel, 2001: 241). Atlı sportif faaliyetlerin çoğunlukla uygulanma zamanları bu tür eğlence zamanlarına denk gelmesini Türklerin eğlenceye düşkün bir millet olduğunun da göstergesidir.

Türklerin çok uzun zamandan beri yaptığı sporlardan olan çögenin Avrupa coğrafyasına taşınması ise genel kanı olarak İngilizlerin Hindistan coğrafyasını işgaliyle burada bulunan askerlerin bu sporla tanıştıklarını ve ardından ülkelerine dönerken çögen sporunda kullanılan topun Tibet dilinde pulu şeklinde olduğu ve kendi dillerine uygun bir biçimde olan polo şeklinde aldıklarını düşünülmektedir (Tarcan, 1932: 4; Seyfi: 1933: 477; Ülkütaşır, 1949: 15; Atabeyoğlu, 1984: 71; Eroğlu, 1963: 388; Halıcı, 1993a: 294). İngilizlerin çögen sporunun ismini kendi dillerine uygun bir şekilde değiştirerek Avrupa'ya taşınması 19. yüzyılda gerçekleştirilmiştir ve burada bir polo kulübü kurarak bu sporun yazılı kurallara sahip bir atlı spor olmasına katkı sağlamışlardır (Kepecioğlu, 1943: 942-943; Ülkütaşır, 1967: 663; Atabeyoğlu, 1984: 71; Arslan, 1993: 26,31). Burada İngilizlerin neden bu spora adını veren değnek ya da çubuk yerine oyunda kullanılan topun adını seçtikleri biraz düşündürücüdür. Bizim kanaatimize göre İngilizlerin çögen sporunun adını değiştirme hareketi bu sporu kendilerine mal etmek için yapmış oldukları kendilerince masum bir kurnazlık olabilir. Ancak dünya üzerinde bir toplum tarafından kurallı bir şekilde uygulanan bir sportif faaliyeti sadece ismini ya da olan kurallarını değiştirerek o sporu kendine mal etmek spor ahlakına uygun olmaz ve yakışık almaz. Sonuçta İngilizler polo yerine çögen ya da çevgen şeklinde kabul etseler bu sporu kendileri tarafından ortaya çıkarılmadığı görülecekti.

Türklerin çögen sporuna olan ilgisinin altında önemli birkaç sebep bulunmaktadır. Bunlardan ilki şüphesiz ki yaptıkları diğer sporlarda da olduğu gibi çögen sporu da

savaşın provası niteliğinde olması, diğeri ise kürkü değerli ve hızlı koşan sincap, samur, tilki gibi ufak canlıların at üzerinde kürklerine zarar vermeden avlanması için kullanılan bir yöntemin zamanla eğlencelerde sportif faaliyete dönüşmüş olması kuvvetli muhtemeldir (Arslan, 1993: 26-28,31; Gömeç, 2016: 53; Öngel, 2001: 257). Ayrıca Türklerin at üzerinde veya yaya olarak yürüdükleri sırada ya da katıldıkları avlarda karşılaşılabilecekleri herhangi bir vahşi hayvan saldırısına karşı da çögeni kullanarak kendisini koruması, avlanması da mümkündür. Oğuz Kağan Destanında Oğuz'un İran akını sırasında ordusundaki bir askerin sürekli ordunun gerisinde kaldığını görünce onu huzuruna getirip sorduğunda adamın hanımının yeni doğum yaptığı için ona yiyecek temin etmeye çalıştığını söylemiş ve bir çakalın ağzında sülün olduğunu görünce yanında taşıdığı sopayla çakala vurmuş ve sülünü ele geçirerek hanımına yedirdiğini ifade etmiş. Oğuz Kağan bu adama at, yiyecek ve mal vermiş daha sonrasında ise adama “kal aç” demiştir. Kalaçların bu adamın nesli olduğu düşünülmektedir (Ebulgazi Bahadır Han, t.yok: 36.; Ögel, 2014b: C.I, 197-198.; Gömeç, 2015: 65). Destanda da yer alan adamın yanında taşıdığı sopanın çögen ya da ciritte kullanılan sopa olma ihtimali vardır. Dede Korkut Kitabı'nda da Salur Kazanın Evinin Yağmalanması hikâyesinde çoban ile kâfirin konuşmasında çobanın “*Kılıcını ne översin bre kâfir, Eğri başlı çomağım kadar gelmez bana*” (Ergin, 1980: 42) sözündeki eğri başlı çomak çögene benzemektedir. Dede Korkut Kitabı'nın çeşitli yerlerinde de ucu topuzlu değnek anlamında olan çomak kavramına denk gelmekte mümkündür. Çomak kavramının Dede Korkut Kitabı'nda çoğunlukla savaş aleti olarak kullanıldığı bilgisi de bulunmaktadır (Ergin, 1980: 16,173,209,210). Türkler için savaşlarda, avlarda ya da karşılaşılabilecekleri tehlikelerde kendisini korumasına yardımcı olması için sopalardan da faydalanmışlardır. Sonuçta Türkler için sopa hem savaş hem de eğlencelerde kullanılacak bir alettir. Türklerin sportif faaliyetleri genel olarak savaşın provası olması üzerine kurulmuştur. Çögen sporu da karşılıklı iki takımın hem savunma yapmasına hem de hücum geçmesine fırsat veren bir sportif faaliyettir. Savaşta da karşılaşan rakipler birbirlerine karşı savunma ve saldırı hareketleri gerçekleştirmektedirler. Türkler kendisini yetiştirmiş iyi bir sporunun savaşta yetenekleri sayesinde önemli işlere imza atacağını düşünmektedirler ve yeteneklerini gösterme fırsatı buldukları için çeşitli sporlara da ilgi duymaktadırlar. Çögen sporu Türklerin mücadelecî ruhunu yansıtan, at

binmedeki ve diğer yeteneklerini göstermede yardımcı olmaktadır. Türkler için güçlü, kuvvetli ve yetenekli bir sporcu olmak, iyi bir savaşçı olmanın ön koşuludur. Çögen sporunda yer alan yarışmacılar kıran kırana mücadelelere girmektedirler. Bu mücadele yarışmacıların yeteneklerini sergilemesi açısından önemli olduğu gibi sportif faaliyeti kazanmakta oldukça önemlidir. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te *egiş* kavramı “*ol manğa çögen egişdi / o, bana çevgen eğmekte yardım ve yarış etti*” (C.I, s.187) şeklinde yer almaktadır, *ümleşü* kavramı “*ol anıñ birle çögen urdı ümleşi / o, onunla şalvarını ortaya koyarak çevgen oynadı*” (C.I, s.242) çögen sporunda sporcuların yarış ettiklerini ve bu yarışta ortaya ödül koyarak yarışıldığını görülmektedir. Türkler çögen gibi karşılıklı mücadeleli sporların sonunda yarışı kazanan takımdaki kişilere çeşitli ödüller verirdi. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te at yarışlarında ve çögen sporunda belirli bir yerde gerilen ipten topu geçiren kişiye ödül olarak verilen kumaş parçası *tanğuk* adı verilmektedir. Tanğuk kavramı genellikle hediye ve armağan anlamında kullanılmaktadır (C.III, 365; Ögel, 2000: C.VI, 71,291,355). Türkler için yapılan sportif faaliyetlerde başarıyı arttırmak, yarışmacıları hırslandırmak için çeşitli ödüller konulması veya verilmesi sporda başarılı olanları mutlu etmek için atılan önemli adımlardan biridir.

Çögen sporunun uygulanması düz ve geniş bir alanda, çoğunlukla dörder ya da altışar kişiden karşılıklı iki takım arasında at üzerinde ellerinde bulunan çubuklar yardımıyla topu belirlenmiş bir yerden ya da oyun alanına dikilen kalelerden geçirerek sayı alıp mücadele ettikleri atlı sporlardan biridir. Ancak hem atla hem de yaya olarak da uygulanabilen çögen sporu oynanan alanın büyüklüğüne göre sporcu sayısı artış gösterebilmektedir. Oyun alanında her iki takımında kendilerine ayrılmış alanda kalesi bulunmaktadır ya da tek kale var ise kale sahanın ortasında yer almaktadır (Yıldız, 2002: 54; Morpa Spor Ansiklopedisi, 2004: C.IV, 158; Ülkütaşır, 1967: 664; Halıcı, 1993a: 295; Ahmetbeyoğlu, 2015: 82). Atların, Türklerin yaptıkları birçok sporda olduğu gibi çögen sporunda da önemli rolleri bulunmaktadır. Binicilere kimi zaman hızlı bir şekilde hareket etmek için kimi zamanda önemli manevralarla çögen sporunda yardımcı olmaya çalışan atlar, topun hedefe doğru ve istenilen şekilde götürülmesine de katkı sağlamaktadırlar. Ayrıca atların yere yakınlığı, bacaklarının sağlamlığı, bellerinin genişliği, güçlü, kuvvetli olmaları da çögen sporu için tercih edilmelerinde önemli özellikler arasındadır (Yıldız, 2002:

54). Atların üstlendiği bu rollerin altından kalkması için binicisiyle iyi bir uyum yakalaması zorunluydu. Bu sporda binicilere atlar dışında günümüzdeki kurala göre sağ ellerinde bulundurdukları uç kısmı eğri ya da kavisli çubuklarda topu rakip kaleye atarak sayıyı ve yarışmayı kazandırmak için yardımcı olmaktadır. Bu çubuklar kızılıçık ağacığından yapılmakta, boyları genellikle 110-150 cm. arasında değişiklik göstermektedir ve ağırlığı da 200 gr. civarındadır (Ahmetbeyoğlu, 2015: 82; Güven, 1999: 222; Ülkütaşır, 1967: 664). Çögen sporunda kullanılan değnekler günümüzde buz ve çim hokeyinde kullanılan değneklere de benzerlik göstermektedir. Çögen sporunda kullanılan topta bu sporun uygulanması ve bir parçası olması açısından önemlidir. Çögen topu yuvarlak olarak sert keçeden, şimşir, akçaağaç ya da söğüt ağacından yapılmakta ve büyüklüğü de 10 cm.'e yakın, ağırlığı ise 130 gr. kadar olmaktadır (Ahmetbeyoğlu, 2015: 82; Ülkütaşır, 1967: 664; Güven, 1999: 222). Hatta Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te çögen sporunda kullanılan top için *topık* kavramına rastlanılmaktadır ve *topık* kavramı “*çevgenle vurulan top, topaç.*” anlamına gelmektedir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud *top*⁸⁴ kavramının *topık* kavramının kısaltılmış hali olduğunu da belirtmektedir (C.I, s.380,318; C.III, s.119). Top kavramının *topık* kavramından kısaltılarak ortaya çıkmış olması hem Türk tarihi hem de spor tarihi için son derece kıymetlidir. Günümüzde de yapılan birçok sporda çeşitli büyüklüklere sahip olan toplar kullanılmakta ve top kavramı artık daha zengin bir nesne konumundadır. Topla birlikte oynanan çögen sporu hızlı olmayı, dengeyi kurmayı ve takımla birlikte hareket etmeyi seven bir spor türüdür. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te *topık* kavramıyla ilgili örnekte bulunmaktadır; *kapışdı* kavramının örneklemede “*ol mening birle topık kapışdı / o benimle (çevgen oyununda) top kapıştı*” (C.II, s.88,113). Çögen sporunda sporcuların birbirleriyle mücadelesine Türklerin *kapışmak* kavramını kullanması ve Divanü Lûgat-it Türk'te bu şekilde yer alması da dikkat çekicidir. Yapılan birçok sporda olduğu gibi çögen sporunda da sporcular yetenekleri ölçüsünde birbirleriyle *kapışıyorlardı*. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te yer alan “*kırma topık/ söbü topaç*” (C.I, s.434) kavramı koni şeklinde top anlamına gelmektedir ve bu kavram çögen sporunda kullanılan top çeşitlerinden olması kuvvetle muhtemeldir. Çögen sporunun oynandığı alan belirlenmiş sınırlara

⁸⁴ Codex Cumanicus'ta da top kavramı top, yuvarlak anlamında yer almaktadır. Bkz. Kaare Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, (Çev. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s193.

sahiptir ve çizilmiş sınıra *tasal* denilmektedir. Kaşgarlı Mahmud tasal kavramının talas kavramından çevrildiğini ifade etmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.I, 366,392; Genç, 2015: 151). Talas kavramı at yarışlarında meydanın sonuna çekilen ip olduğunu daha önce ifade etmiştik. Tasal kavramı da çizilmiş sınır olduğuna göre bu sınırı belirleyebilmek için kullanılan ipte sahanın belirlenmesine yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Türklerde özellikle atlı sportif faaliyetler de belirli bir alan olup bu alan sınırlarla belirlenmiş olmaktadır. Çögen sporunda rakibin atına çarpmak, önünü kesmeye çalışmak, elinde bulunan çögeni rakibe ya da atına vurmak kural dışı hareketlerdendi (Yıldız, 2002: 54). Bu tür kurallar yapılan sportif faaliyetlerin tehlikelerini azaltırken rakibe saygı duymayı da öğretmektedir.

Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te ayrıca *bandal* kavramı da çögen sporunda uygulanan bir oyundur. Kaşgarlı Mahmud *bandal* kavramını şu şekilde açıklamakta; “*ağaçtan, omuzbaşı şeklinde çıkarılan parça. Bunu çocuklar alırlar, yakarlar, geceleyin közünü birbirlerine vururlar, atarlar. Buna ot bandal denir.*” (C.I, s.482). Türkler atlı sportif faaliyetleri çeşitlendirdiği gibi uyguladıkları sporları da çeşitlendirmeye çalışmışlardır. Ot bandal da çocukların at üzerinde değil de yerde oynadıkları çögen sporu olabilir. Ot bandal'ın tek farkı parçanın köz şeklinde olmasında yatmaktadır. Hatta bandal oyununun bazı açılardan cirite de benzerlik gösterdiği söylenmektedir. (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 169). Atlı sportif faaliyetlerden olan çögen, Türklerin spor hayatlarında atın, değneğin ve topun ne kadar önemli olduğunu görmemize yardımcı olmaktadır.

Atlı sportif faaliyetlerden olan çögen sporu ne İngilizlere ne de İranlılara ait bir spor değildir. Bu spor Türklerin ata sporlarından ve Türklerin atı evcilleştirerek ortaya çıkardıkları atlı sporlardan biridir. Çögen, Türkistan coğrafyasından doğup daha sonra diğer bölgelerde ve uluslarda uygulanmaya çalışılmıştır. Yayıldığı coğrafyalarda farklı şekillerde uygulanması çögen sporunun gelişmesine, tanıtılmasına katkı sağlamaktadır (Öngel, 2001: 242,246). Türkler tarafından atlı sportif faaliyet olarak uygulanan çögen sporu hem atların hem de binicilerin savaşa hazırlanmasına, yeteneklerini de geliştirerek güçlenip kuvvetlenmesine de destek olmaktadır. Çögen sporu her ne kadar farklı coğrafyalara taşınmış ya da farklı toplumlar bu spora çeşitlilik kazandırmış olsa da bu sporun ortaya çıkmasında,

kuralların belirlenmesinde, gelişmesinde ve yaygınlaşmasında Türklerin etkisi çok fazla olmuştur (Öngel, 2001: 261). Türklerin atlı sportif faaliyetler konusunda uzmanlaşmaları, atla olan yakın dostluklarının da bir sonucu olarak görülmelidir. Türklerin atları savaş, av, spor gibi faaliyetlerde kullandıkları gibi onları yetiştirerek ticarete kullanmaları da hem kendileri için hem de ticaret yaptıkları devletler için son derece kıymetlidir. Atlı sportif faaliyetleri ortaya çıkarmak kadar ona sahipte çıkmak gerekmektedir. Aksi takdirde sportif faaliyetlerin adını değiştirerek ya da belli kurallar getirerek o spora katkı sağlanır ancak bu sporun gerçek kimliğine saygısızlıktır. Günümüzde de çeşitli şekillerde çögen sporunu kendine mal etmeye çalışan toplumlar vardır. Özellikle İranlılar çögen sporunu çevgan adıyla dünya maddi olmayan kültürel miras listesine almak için girişimlerde bulunmuşlardır (<https://tr.sputniknews.com/spor/201801301032022094-ingilizlerle-anilan-polo-sporu-aslinda-nereden-geliyor/>, Erişim Tarihi:03.09.2018). İranlıların bu girişimi Türklere nispet olarak da yorumlanabilir. Çünkü Azerbaycan 2013 yılında UNESCO'ya başvuru yaparak somut olmayan kültürel miras listesine almışlardır (Sallı, 2016: 37). Azerbaycan'ın yaptığı bu girişim doğru bir davranıştır ve bize düşen görev ise bu sporun Türklere ait olduğunu yapılacak daha derin çalışmalarla doğru bilgileri dünya kamuoyuyla paylaşmaktır. Dünya üzerinde yaşayan toplumların kendilerine has özelliklerini ya da ortaya çıkardıkları herhangi bir kültürel nesneyi, fikri korumayı bilmeleri gerekmektedir. Çünkü bu koruma aslında geçmişle olan bağa bir vefa borcunun ödenmesi içindir.

2.4.4. Kökbörü / Gökbörü / Kökpar

Türklerin yaşadıkları coğrafyaların at yarışlarına uygunluğuyla birlikte atların farklı şekillerde kullanılması yarışların çeşitliliğini arttırmaktadır. Türk tarihinde atlı sporlar denildiğinde en başta yer alanlardan biri de kuşkusuz kökbörü'dür. Atlı yarışmalar arasında da en ilgi çekenlerinin başında gelen Kökbörü, ya da Kökperi, Kopkeri, Kökpar/Kokpar, Ulak Tartış/Oğlak Tartış, Oğlak Kaptı, Kokpar Serke, Vuzloba, Buzkaşi/Bozkaçı/Buzkeçi, Köndül Kapmaca/Ödül Kapmaca, Posteki gibi farklı şekillerde adlara sahip olan bu yarış, Türk topluluklarından Özbekler, Türkmenler, Kazaklar ve Kırgızlar arasında oldukça yaygındır (İnan, 1943: 6; Sallı, 2016: 34; Ülkütaşır, 1967: 665; Çay, 1988: 141; Kıdırmayev, 1995: 372). Kökbörü, Türkler arasında farklı adlarla anılsa da yarışmanın esasları korunarak çok

değiştirilmemiştir. Adaşbek Kıdırmayev (1995)'e göre kökbörü yarışı 2500-3000 yıl öncesinde de bilinmekte ve oynanmaktaydı (s.372). Elbette ki kökbörünün Türkler arasında çok uzun bir zamandır uygulandığı konusunda hem fikiriz ancak bunu kronolojik olarak belirleyebilmenin kaynakların az olması sebebiyle oldukça zordur. Kökbörü kavramının anlamı genellikle mavi kurt şeklinde tercüme edilmesi çeşitli araştırmacıları bu yarışın özellikle kök kavramından dolayı ilahi bir anlamı olabileceğini düşünmeye sevk etmiştir (Gökalp, 1982: C.II, 91; Ülkütaşır, 1967: 667). Kök kavramı Köken Bilim sözlüklerinde ve Divanü Lûgat-it Türk'te genellikle gök, gökyüzü, mavi, sema, hava anlamlarında yer almaktadır (Clauson, 1972: 708; Gülensoy, 2007: 377; Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.III, 132). Kökbörü kavramını oluşturan iki kavramdan biri olan kök kavramı, Türklerin için sonsuzluğu, yüceliği temsil etmesinden dolayı değeri çok eski zamanlardan beri bilinmektedir. Börü kavramı da Türklerin yaşamlarında oldukça kıymetli canlılardan biri olan ve gücü, asaleti, korkusuzluğun temsili olan börinin adını yarışlarına vermeleri de oldukça ilgi çekicidir. Kökbörü yarışında da hızın, gücün, kuvvetin ete kemiğe bürünmüş hali olan atlardan faydalanmaları ise basit bir tesadüften çok daha fazlasıdır. Türk tarihinde de sıklıkla karşımıza çıkan börinin de güçlü, zeki ve mücadeleci ruhlu bir canlı olarak özelliklerini daha önce ifade etmiştik. Kökbörü yarışmasında yarışan kişiler büyük ihtimalle yaşadıkları coğrafya da bulunan börilerin avlanma stillerine dikkat ederek, onu izleyerek kendilerine örnek oluşturabilecek hareketleri kullanmayı amaçlamışlardır. Orhun Abidelerinde de kendilerini börkiye, rakiplerini koyuna benzettikleri ifadesi bulunmaktadır. Belki de Türklerin uyguladıkları kökbörü yarışının adını da Türklerin kendilerini börkiye benzettiklerinden bu spordaki yarışçıların her birinin böri olduğunu vurgulamak için böyle bir yakıştırma yapmış olabilirler. Hatta sporun adının da Türkler için değerli bir canlı olan börkiye bağdaştırmak için esinlenmiş olabilirler. A. Kıdırmayev (1995) ise kökbörü oyunun doğadaki vahşi börileri avlayarak onların değerli postlarını ikiye ayırıp bunu çekiştirmeleri sonucunda ortaya çıkmış olabileceğini ve bu nedenle kökbörü adıyla anıldığını düşünmektedir. Böri postu olmadığında ise yerine diğer canlıların postlarını kullandıklarını ve bu nedenle isminin zamanla oğlak ya da teke çekiştirmeye dönüştüğünü ifade etmektedir (s.372). Türklerin komşularıyla değerli kürk ticareti yaptıklarını avcılık kısmında ifade etmiştik. Türklerin kürk ticareti

yapmaları Kıdırmayev'in bu yorumunun doğru olma olasılığını arttırsa da b6rilerin T6rkler için kutsiyeti olan bir canlı olması onları avlanmalarını zorlaştırmaktadır. K6kb6r6 oyunuyla ilgili daha sonradan da İslamiyetin etkisi olduğu ve çeşitli Şekillerde oyun başlarken, oyun biterken, kazanan için, 6d6llerin iyi Şans getirmesi gibi durumlarda dualar edilmektedir (Alimov, 2015: 64). Bu da T6rklerin zamanla dinlerinin yapılan sportif faaliyette kendisini hissettirmesinin bir resmidir.

K6kb6r6 oyununun başrollerinde binici, at ve yeni kesilmiş keçi, oğlak, manda balağı, yak buzağısı gibi hayvanların postu bulunmaktadır. Postun içi samanla ya da kumla doldurularak dikilir ve bir nevi top ya da minder Şekline getirilir. Yarış belirlenen bir alanda sayıları zaman zaman değişen yarışmacıların iki gruba ayrılarak kendilerine ayrılan yerde beklerler ve herkes tarafından s6z6 sayılan hakemin postu yarış alanın ortasına koyup ardından işaretiyle başlamaktadır. Yarış alanı geniş, d6z bir ovada bazen bir dikd6rtgen bazen de daire Şeklinde olabilmektedir. Daire Şeklinde olduğunda alan için “oğlak kazanı”, “halkal” ya da “adalet çemberi” gibi çeşitli yakıştırmalarda yapılmaktadır. Atların hızının, manevra kabiliyetinin y6ksek seviyelerde olmasının biniciye avantaj sağladığı k6kb6r6 yarışında postu ilk başta yerden kapan kişi, postu atın eyerinin 6zerinde taşır ya da bacaklarının arasında saklamaya çalışır. Postun yerden alınabilmesinde binicinin yeteneklerini konuşturması gerekmektedir. Postu yerden alan ve rakiplerinden saklayan yarışmacı takım arkadaşları tarafından postu rakiplerine kaptırmaması için savunulmaya çalışılır. İki takımında rakiplerine postu kaptırmadan ve yakalanmadan kale gibi belirlenen bir yere postu bıraktığında sayıyı almaktadır. Postu kapan yarışmacı ellerinin de yardımına ihtiyaç duymakta ve postu kaptırmamak için çeşitli Şekillerde ellerini kullanmaktadır. Ayrıca kamçısını da dişlerinin arasında tutmak zorunda kalmaktadır (Kunter, 1938: 50-53; İnan, 1943: 6; Kafalı, 2000: 3; 6lk6taşır, 1967: 666-667; Sallı, 2016: 34-35; Uydu Y6cel, 2010: 357). K6kb6r6 sporu takım yarışları açısından da son derece eğlendirici, eğitici, 6ėretici, geliştirici bir rol 6stlenmektedir. K6kb6r6 sporu kişilerin hem bedeneni hem de zihinsel gelişimine yardımcı olmaktadır. Ayrıca takım uyumunun, birlikte hareket etmenin ne kadar 6nemli olduğunu g6steren k6kb6r6 yarışi, savaşlarda olabilecek durumlara benzerlikleriyle dikkat çekmektedir. Savaşlarda da iki tarafın birbirine 6st6nl6k sağlamak için kimi zaman savunma, kimi zaman saldırı hareketlerinin ordunun b6t6n6yle birlikte

yapılması gerektiğini unutmamak gerekir. Kökbörü yarışının da savaşlardaki gibi iki ana teması bulunmakta olup, bunlardan ilki savunma yaparak postu elinde tutma, diğeri de saldırı şeklinde olup yani postu rakibine kaptırmadan kale ya da belirlenen alana bırakmadır. Kökbörü yarışına katılan kişilerin hem savunma hem de saldırı şeklinde hareket etmeleri askeri mücadelelerden önce fiziksel yeteneklerinin ve güçlerinin görülmesini sağlamaktadır. Kökbörü yarışında atın ve binicinin kıvrak, çevik, hızlı ve birbirlerini iyi tanımaları gerekmektedir (Kafalı, 2000: 3). Bunları sağlayan binici ve at iyi bir eğitmeden geçerek bu zorlu yolu katedebilir. Kökbörü ve diğ atlı sportif faaliyetlerdeki mücadelelerle gençlerin ata binmeleri özendirilerek yeteneklerini keşfetmek, geliştirmek, kendine güvenmelerini ve onları eğiterek fiziksel güçlenmelerini sağlamaktadır (Sallı, 2016: 33; Uydu Yücel, 2010: 357). Kökbörü her ne kadar da eğlenceli bir sportif faaliyet olsa da tehlikeleri de içinde barındırmaktadır. Yarışlarda binicilerin sakatlıklar, yaralanmalar ve hatta ölüm gibi tehlikelere karşı dikkatli olmaları gerekmektedir (Uydu Yücel, 2010: 357.; Sallı, 2016: 35). Kökbörü işte bu denli zor bir spor olduğundan bu spora gönül verenlerin ortak özellikleri arasında güçlü, kuvvetli, yiğit, zeki, çevik ve korkusuz olmaları gerekmektedir. Özbekler ise zaten oldukça zor olan kökbörü sporunu oynadıkları alana hendekler kazarak ya da çeşitli engeller koyarak daha da zorlayıcı olmasını istemişlerdir (Yıldıran, 1986: 61). Bu tür engeller yarışmacıları zorlasa da yarışmaktan vazgeçmemişlerdir. Aslında kökbörü yarışı Türklerin at üzerinde yaptıkları birçok yarışa benzer motifler bulunmaktadır. Postu alan kişinin atla kaçması, postu rakibine kaptırmadan belli bir alana kadar atını sürmesi gibi durumlar diğ atlı sportif faaliyetlerde de karşımıza çıkmaktadır. Postu kapmaya çalışanların at üzerindeki mücadelesi de at üzerindeki güreşle benzerliklere sahiptir.

Türklerin savaş ya da sportif faaliyetler gibi giriştikleri her faaliyet için kendilerine yardımcı olmasını sağlayacak atları seçmeye, eğitmeye, onlarla birlikte kendilerini de geliştirmeye çalışmaktadırlar. Kökbörü yarışı için kullanılan atlarda özenle seçilmekteydi ve bu atlar genellikle güçlü, çevik, geniş göğüslü ve binicisine her durumda yardımcı olan atlar arasından seçilmekteydi (Sallı, 2016: 34; Çay, 1988: 142). Atların seçimi binicinin at konusunda uzman olup olmadığını da göstermektedir. At seçiminden sonra ise kökbörü yarışının en önemli görevi olan atın yarışlara hazırlanması gelmektedir. Türklerin atlarını kökbörü yarışına hazırlamaları

oldukça zahmetli ve uzun bir zaman gerektirebilir (Alimov, 2015: 63). Ancak yarışa katılma, yarışta yer alma, yarışı kazanma vb. durumlar bu zahmetin hafifletici sebepleri arasında yer almaktadır. Emel Esin (1995)'e göre ise Türkler için oldukça değerli olan *argamak* adı verilen atları kökbörü yarışında da kullandıklarını ifade etmektedir (s.82). Bu atlar daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kaşgarlı Mahmud'un eserinde de yabani at ve evcil kısraktan doğan ve yapılan yarışları kazanan atlar için kullandığı *arkun* kavramıyla aynı anlama gelmektedir. Kısacası Türkler için ortada bir yarış varsa, bu yarışta her ne pahasına olursa olsun hedefleri kazanmaya odaklıdır. İşte bu nedenle düzenledikleri yarışlarda iyi atlardan ziyade en iyi atları tercih etmektedirler. Kırgızlarda iyi, güzel ve cins atlara kökbörü adını vermişlerdir (Ögel, 2014b: C.I, 54). Kırgızlar cins olan bu atlara çok fazla önem vermiş olmalı ve büyük ihtimalle kökbörü yarışında da kullanmışlardır. Kırgızlar kökbörü oyununu sadece bahar ya da yaz mevsimlerinde değil kış mevsimlerinde de oynamayı ihmal etmemişlerdir (Kıdırmayev, 1995: 372). Kökbörü yarışı Türklerin eğlenmek istedikleri bayramlarda, toylarda, düğünlerde ve diğer eğlencelerinde de oynanmakta olan sportif faaliyetlerden biridir. Türklerde kimi zaman düğünlerden önce de oynanan kökbörü oyununda kız tarafı, damat tarafının kestiği oğlağı kaparak kaçıtır, damat tarafı da oğlağı geri almaya çalışır. Kızbörü adı verilen bu yarışta çoğunlukla evlenme törenlerinde oynanmaktadır (Kunter, 1938: 53; Alpman, 1972: 31; Sallı, 2016: 34). Türklerin eğlenceli zamanları daha da eğlenceli hale getirmeye ve düzenledikleri sportif faaliyetlerde de bunun zevkine vardıkları görülmektedir

Kökbörü yarışlarıyla ilgili kaynaklarda yeterli bilgi olmasa da bu Türklerin bu sporu ya da bunun gibi atlı sporları yapmadıkları anlamına gelmemektedir. Türklerin hayat tarzının sportif faaliyetlere uygunluğu onların sporlara gereken önemi vermesine ve bu doğrultuda onlara yol göstererek yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Hayatlarının uzun bir döneminde atla yan yana olan, onunla oldukça uzun bir süre vakit geçiren Türkler sportif faaliyetlerinde de ondan faydalanmayı bilen sportif bir millettir.

2.5. Tepük

Dünya üzerinde insanlar için belli başlı şekillerde olan cisimler onlar için oldukça kıymetli olmuştur. Özellikle de çeşitli maddelerden yaptıkları yuvarlak cisimler sportif faaliyetlerde yer aldıklarından daha fazla ilgi ve dikkat çekmektedir.

İnsanların yuvarlak olarak ortaya koydukları aletler, cisimler belki de dünyada bulunan şekillerin ya bir yansıması olarak ya da onların hayallerinin bu cisimlerle ifade ediş şekli de olabilir. Türk spor tarihiyle ilgili çalışmaları bulunan Hasan Basri Öngel (2001) özellikle ilk insanlardan itibaren çeşitli toplumlarca ayak topu oyunun dinsel içerikli olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Hatta bazı toplumların oyunlarda kullandıkları topların güneşe benzediğinden yola çıkarak bunun gökle ilgili olduğunu düşünmektedir (s.224-236). Dünya üzerinde elbette ki belirli cisimlerin birbirine benzetilmesi ya da o cisimlerden esinlenilmesi ihtimali vardır. Ancak bunun doğrudan gökle ilgili olduğu ifadesi bizce sadece bir düşünce ya da iddiadan öte gitmemektedir. İnsanoğlu ilk çağlardan bu yana çeşitli boyutlarda yuvarlak cisimler yaparak, içini hava ya da başka şeylerle doldurup bu cisimleri çeşitli sporlarda kullanmışlardır. (Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.II, 100). Spor tarihi açısından çoğunlukla kullanılan yuvarlak cisimler top kavramıyla anılmaktaydı. Top kavramı *birçok spor oyununda kullanılan, türlü büyüklükte, genellikle kauçuktan yapılmış yuvarlak nesnelere* verilen genel isimdir (Akalin ve diğerleri, 2011: 2365). Burada yaptığımız tanım özellikle günümüze daha uygun bir tanımlamadır. Top kavramı Türkler arasında da bilinen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk eserinde daha önce ifade ettiğimiz gibi top kavramını topık kavramının kısaltılmış şekli olduğunu görmüştük. Topık ya da top kavramı bizlere Türklerin çok eski zamanlardan itibaren yuvarlak olarak çeşitli nesnelere için bu kavramı kullandıklarının ve bu kavramın ifade ettiği nesnelere uyguladıkları çeşitli sporlarda kullanmayı iyi bildiklerinin de delilidir. Böylece top yardımıyla uygulanan sporların da çok eski zamanlardan günümüze değin uygulandığı söylenebilir (Yıldıran, 2002: C.III, 196). Zaman içerisinde top kavramı oldukça farklı alanlarda kullanılsa da sportif faaliyetler için oldukça önemli bir araç konumunu asla yitirmemiştir. Bugünde top kavramı dünya üzerinde uygulanan, binlerce, hatta milyonlarca kişi tarafından sevilen, takip edilen birçok farklı sporlarda çeşitli biçimlerde ve büyüklüklerde kullanılmaktadır.

Topun sportif faaliyetlerde bir araç olarak kullanılması ve onunla birlikte yapılan sportif faaliyetlerinde ortaya çıkması spor tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Öyle ki insanlar toptan da yardım alarak çoğunlukla el, ayak ya da vücutlarının herhangi bir yeriyle temasıyla veya bunlar arasında birinin daha çok

kullandıkları sporları uyguladıkları da olmaktadır. Vücudun değişik bölgelerinin yapılan spora uygun, istenilen büyüklükte, ellerinde bulunan maddelerden ortaya koydukları topla temasıyla oluşan sportif faaliyetlerde yetenekli olmak gerekmektedir (Yıldırım, 2002: C.III, 196). Yetenek kimi zaman kişilerin sportif faaliyetlerde ön plana çıkmasına kimi zamanda başarıya ulaşmasında etkili olabilmektedir. Yeteneğin doğuştan olduğu gibi sonradan öğrenmeyle de kazanılması da özellikle sportif yeteneğin geliştirilmesinin en güzel örneğiydi. Türklerin kendilerine özgü sportif faaliyetleri bulunmakta ve yetenekleri ölçüsünde de bu sporları geliştirmeyi kendilerine görev bilmekteydiler. Çok eski zamanlardan itibaren Türklerin farklı şekillerde topu kullandıklarını, topla birlikte uygulanan sportif faaliyetlerinin de bulunduğunu, adının da çögen/çevgan olduğunu ifade etmiştik. Ancak çögen sporunda kullanılan topun teması çoğunlukla ellerinde bulundurdukları değnekle olmaktadır. Türkler için belki de uyguladıkları sporlar arasında özel bir yere sahip olan ve günümüzde futbol'a benzerliği hatta futbolun ilk örneklerinden biri olduğu tartışılan tepük/tepek ya da ayak topu oyunudur.

Tepik kavramı Türkçe sözlükte ve Köken Bilim Sözlüğü'nde tekme anlamıyla yer almaktadır (Akalin ve diğerleri, 2011: 2326; Gülensoy, 2007: 882). Muhtemelen Türklerde tekme kavramı çok eskiden itibaren tepik ya da tepük kavramıyla ifade edilmekteydi. Türk lehçelerinde de tepmek kavramına karşılık olarak *tepmak*, *tapmak*, *tibiv*, *tıbrısnıv*, *tebüv*, *tebü*, *tıbrçınıu*, *depemek* kavramları yer almaktadır (Ercilasun ve diğerleri, 1991: 874,875). Türkler arasında ayakla herhangi bir şeye vurmak için kullanılan bu kavramlar arasında zamanla harf değişikliklerinin yaşandığını görülmektedir. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te de *tepek*, *tepiş*, *tepedi*, *tependi* kavramları ayakla tepmek anlamında yer almaktadır (C.I, s.386; C.II, s.3,140). Ayrıca Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te bu kavramların örneklemeleri de şu şekilde yer almaktadır; “*ol kulin tepik tepti / o, kölesini bir tepiş tepti, çok tekme attı*” (C.I, s.27,386), “*ol kulin tepdi / o, kölesini ayağıyla tepti*” (C.II, s.3), “*ol mening birle tepişdi / o, benimle tepiştı*” (C.II, s.113), “*er atın tepindi / adam atını tepti (adam ayağıyla atını tepti./ kişilerin herhangi bir şeyi ayağıyla harekete getirirse, kımlidatsa da böyle ifade edilir)*” (C.II, s.140). Görüldüğü üzere tepik, tepiş, tepdi, tepin kavramları herhangi bir şeye ayakla vurmaya ifade etmektedir. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te ayak kavramı *ayak* şeklinde de yer almakta ancak *ayak* kavramı

Türkler arasında kap kacak anlamında da kullanılmakta, Oğuzlar ise kap kacak için *čanak* kavramını kullanmakta (C.I, s.84), *adhak* ve *azak* (C.I, s. 32,65) kavramları da ayak kavramına denk gelmekte ancak Türkler arasında harf değişikliği sebebiyle her iki şekilde yer almaktadır. Kişilerin attıkları tekme ile çeşitli nesnelere yapılan topun bir araya gelmesiyle ortaya çıkan tepük oyununun özü çok basit şekilde yopa ayakla vurmaktır. Türklerin futbolu da diyebileceğimiz bu oyun bizlere göstermektedir ki Türklerin spora verdikleri değer diğer toplumlardan geri kalmamakta ve hatta Türkler bazı spor dallarının öncüleri de olmuşlardır diyebiliriz (Kahraman, 1972: 262). Ortaya koydukları ve uyguladıkları sporlar Türklerin sporcu bir toplum olduklarını da onaylamaktadır.

Tepük/tepiik ya da ayak topu oyununun Türkler tarafından uygulanmasıyla ilgili bilgiler özellikle Çin kaynaklarında ve Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk eserinde yer almaktadır. Böylece Türklerin futbola benzerliğiyle bilinen tepük oyununun çok eski zamanlardan beri var olduğundan da haberdar olmaktadır (Kafalı, 2000: 3). Türklerin yuvarlak bir nesne olan topu ayaklarıyla teperek yapmış oldukları oyun aslında bir sportif faaliyet olarak hem Türk hem de dünya spor tarihi açısından da önemlilik arz etmekteydi. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk (2013) eserinde *tepük* kavramı, "*kurşun eritilerek iğ⁸⁵ ağırşak⁸⁶ şeklinde dökülür, üzerine keçi kılı veya başka bir şey sarılır, çocuklar bunu teperek oynarlar.*" (C.I, s.386) şeklinde geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud, oyunda kullanılan topun nasıl ve nelerden yapıldığından bahsetmekte birlikte, oyunun topu tekmeleyerek oynandığını da kısaca ifade etmektedir. Yaptığı bu tanımlamayla tepük ile ilgili az ve öz olarak kıymetli ipuçları vermektedir. Türklerin tepük oyunu için kullandıkları toplar önceleri Kaşgarlı Mahmud'un da ifade ettiği gibi keçi kılından yapılan oval şekillerde iken, sonraları çeşitli canlıların derilerine ya da kursakları hava doldurularak top şekline getirilerek yapılmıştır (Kahraman, 1972: 263; Alpman, 1972: 35; Yıldız, 1979: 106-107). Oyunda kullanılan topların zamanla daha kullanışlı olması hem oyunun daha

⁸⁵ İğ kavramı, pamuk, yün vb.nden iplik eğirmekte kullanılan, ortası şişkin, iki ucu sivri ve çengelli olan, ağaçtan yapılaş araç, eğirmen, kirmen, iğ iplik gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, (haz. Şükrü Haluk Akalın ve başk.), Ankara 2011, s.1155.

⁸⁶ Ağırşak kavramı, yün veya iplik eğrilen iği ağırlaştırmak için alt ucuna geçirilen yarım küre biçiminde, ortası delik ağaç veya kemik parça, teker biçiminde yassı nesne, kurs. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, (haz. Şükrü Haluk Akalın ve başk.), Ankara 2011, s.43.

sağlıklı şekilde yapılmasını da kolaylaştırmış olmalıdır. Tepük oyununda top kadar kıymetli bir diğer alet ise kendilerinin belirledikleri kurallar çerçevesinde karşılıklı olarak diktikleri kaleye benzer direklerdir. Bu direklerden topu geçirdiklerinde ise sayı kazanmakta ve muhtemelen yaptıkları mücadelenin kazananını belirlemektedirler (Alpman, 1972: 35; Gömeç, 2016: 53). Tepük oyunun bu bilgiler ışığında futbola benzerliği de burada ortaya çıkmakta ve bu benzerlik Türklerin adı ne olursa olsun futbol oyununu andıran oyuna sahip olduklarını görmemize yardımcı olmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk (2013) eserinde Türklerin topla oynamalarıyla ilgili çeşitli kavramlar ve örneklemeler bulunmaktadır; ilk olarak *yuwdu* kavramı yuvarladı anlamında yer almakta ve örnekleme de “*er topık yuwdu / adam top yuvarladı*” (C.III, s.61) şeklindedir. *Yuwuldu* kavramının örnekleme de “*topık yuwuldu / top yuvarlandı*” (C.III, s.80) şeklinde yer almaktadır. Bir diğer top oyunuyla ilgili *yuwuşdu* kavramının örnekleme de “*olar birbirge topık yuwuşdu / onlar birbirine top yuvarlaştı*” (C.III, s.74), *yuwurturdu* kavramı ise “*ol topık yuwurturdu / o, top yuvarlattı*” (C.III, s.96) şeklinde yer almaktadır. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te *ılışdı* kavramı da örneklemeyle oldukça dikkat çekicidir; “*ol mening birle topık ılışdı / o, benimle top asmakta yarıştı (hangimiz topu daha iyi asacağız diye yarıştı)*” (C.I, 190). *ılışdı* kavramıyla Türkler arasında topu belirlenen bir yere asmak ya da atmak şeklinde olan bir yarış yaptıklarını görmekteyiz. Reşat Genç'e (2015) ise *ılışdı* kavramından hareketle bu oyunu sepet ya da o tarz bir şeyden geçirerek yapılan oyun olarak görmekte, bir nevi basketbola benzetmektedir (s.153). Ancak yeterli bilgi olmadığından bu oyunun tam olarak nasıl oynandığını bilinmemektedir. Topun bir hedefe asılmasıyla yapılan yarış belki de tepük oyununu çeşitlendirerek yaptıkları bir oyun da olabilir. Türklerin eğlenmek, yarışmak, mücadele etmek için futbola benzeyen top oyunlarından, yarışlarından vazgeçmeyen bir toplum olduğunu bu kavramlar sayesinde anlaşılmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud dışında Cahiz'in (2017) eserinde de özellikle Horasanlıların menkıbeleriyle ilgili bölümde savaşa hazırlık olarak Türklerin çeşitli sportif faaliyetler yaptıkları ve özellikle de büyüklerin top oynadıkları ifade edilmektedir (s.83). İbni Mühennâ Lûgatin (1997)'de *tebük* kavramı top anlamında yer almaktadır (s.70). Seyyah Seyit Ali Ekber'in de gezi notları arasında özellikle Hitay'da gözlemleri sırasında top oyunuyla ilgili aktardığı şu bilgiler dikkat çekmektedir:

“sığır kursağından top yaparlar, topu ayaklarıyla sürerler, el değmez, topu yere düşürmemeye çalışırlar, ayaklarının uç kısmıyla topu teperler, kural dışı topa vurulmaz, oyun alanından dışarı çıkarmakta kabul edilmez.” ifadeleriyle oyunun çeşitli kurallarına değinilmiştir. Ayrıca Timurlular ve Osmanlılar döneminde de Türkler arasında havayla ya da keçe doldurulan kuzu derisinden, sığır işkembesinden yapılan elle tutulabilecek bir top ile top oyunu oynandığına dair bilgi bulunmaktadır (Kahraman, 1972: 263; Yıldız, 1979: 106-107; Kahraman, 1995: 622). Çeşitli yazarlar Türklerin top oyunu ile ilgili az ve öz bilgiler verse de, bu bilgiler oyunun daha sonraki dönemlerde kişilerin zihinlerinde resmedilebilmesi için son derece kıymetlidir. Ayrıca verilen bu kıymetli bilgiler Türkler arasında tepük oyununun ne kadar meşhur olduğunu görmemizi de sağlamaktadır (Gömeç, 2016: 53). Günümüzde oldukça popüler olan ve büyük kitleleri, devletleri, savaşları etkileyen futbolun kendilerine ait olduğunu ya da futbol tarzı oyunlara sahip olduklarını ispatlamak için çabalayan birçok topluma rastlamak mümkündür. Bunlardan ilki özellikle futbolun ilk formlarından olduğu sanılan ve araştırmacılar tarafından da Çin’in Han Hanedanı döneminde ortaya çıktığını düşündükleri *cuju* adlı top tekmeleme oyunudur. *Cuju* oyunu, çeşitli hayvanların kürkleri veya tüyleriyle doldurulmuş dikişli bir deri topla oldukça mücadeleci bir oyun olarak oynanıyordu (Goldblatt, 2006: 5). Çinlilerin Han hanedanlığı döneminde topu tekmeleyerek oynadıkları bu oyun futbola benzerliği bulunan oyunlardan biri olarak önemlidir. *Cuju* oyunu Çinlilerce genellikle askerlerin oynadıkları bir askeri eğitime hazırlık ve askerlerin formunu düzenleyen, koruyan bir sporu olarak görülmekteydi (Crowther, 2007: 4). Bu nedenle *cuju* oyununun Han hanedan hükümdarları ve askerleri tarafından da ilgiyle karşılandığını ve Çinlilerin top oyunu için bir sahaya sahip olduklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Ancak aynı kaynaklar bu top tekmeleme oyunun Çinlilere göre “barbar oyunu” olduğunu da ifade etmektedir. Çinliler top oyununu özellikle önemli günlerinde de oynamayı ihmal etmemişler ve bu oyunu oldukça fazla sevmişlerdir. Top oyununun seveni olduğu kadar bazı Çinli bilginler bu oyuna karşı çıkmışlardır (Eberhard, 1940a: 209-210). Çinlilerin tarihleri boyunca mücadele ettikleri, aynı coğrafyayı paylaştıkları kavimleri düşünürsek özellikle Türkleri ve akraba topluluklarını barbar olarak gördüklerini söyleyebiliriz. Bu da Çin kaynaklarında barbar oyunu olarak geçen top tekmeleme oyununu

Çinlilerin, Türklerden almış olma ihtimalini de arttırmış olmaktadır. Ayrıca Çin kaynaklarında da top oyununu oynayan iki kavim geçmektedir; bunlardan ilki Tu-cue'ler (Türkler) ve ikincisi ise Gav-li'lerdir (Eberhard, 1996: 87,19). Kaynaklardaki bu bilgiden de Çinlilerin komşuları olan bu kavimlerden top oyununu almış olma ihtimali daha da kuvvetlenmektedir. Çinli bilginlerin karşı koymasına rağmen top oyunu Çinli hükümdarları, askerleri ve diğer insanları tutkuyla kendisine bağlamış ve vazgeçilmesi zor bir spor hâline gelmiştir. Çinli yöneticiler eğlenmek ve futbol oyunlarını daha iyi oynamak için futbol sahası da yaptırmışlardır (Otkan, 2018: 147). Oyunları için bir alan belirlemeleri oyunun daha rahat ve sağlıklı uygulanması açısından da değerlidir. Türklerinde çeşitli sportif faaliyetlerini uyguladığı alan olarak oynagu yer kavramını daha önce ifade etmiştik. Top oyununu da Türklerin bu alanda uygulamış olma olasılığı da bulunmaktadır. Çinlilerin bu oyundan vazgeçmeyip özellikle de sağlıklı kalabilmek için oynamaya devam etmiş olmalıdırlar. Çinliler futbol oyunundaki mücadeleyi kazananlar için değerli mükâfatlar verdikleri gibi kaybedenlere de çeşitli cezalar vermişlerdir (Seyfi, 1933: 480). Çinlilerin bu hareketi belki de günümüzdeki önemli organizasyonlarda verilen kupalar ve madalyaların bir yansıması olabilir. Hatta Çinliler kendilerince cuju oyununa farklılıklar getirerek *Bai Da* ve *Zhu Qiu* adıyla oyunu çeşitlendirmişlerdir (Goldblatt, 2006: 6). Her ne kadar Çinliler oyunu kendi yaşamlarıyla özdeşleştirip çeşitlendirseler de Çinlilerin oynadıkları cuju oyunun Türklerin oynadıkları tepük oyununa benzerliği de oldukça dikkat çekicidir. Çin kaynakları Türklerin de eğlence zamanlarında tepük oyunundan vazgeçmeyip uyguladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca kaynaklar bu oyunu Türkler arasında sadece çocuklar ya da erkeklerin değil üstüne basa basa kızların ve kadınların da tepük oyunu oynadıklarını ifade etmektedirler (Eberhard, 1996: 87; Liu Mau-Tsai, 2006: 24,64; Taşağıl, 2014: 119,137). Kadınlarında tepük oyunu oynaması Türklerin sportif faaliyetlerinde kadınlarında hiçbir zaman geride kalmadıklarını, erkeklerle birlikte hemen hemen her sporda yer aldıklarını göstermektedir. Kızların ya da kadınların, erkeklerle karışık ya da birlikte karşılıklı iki takım halinde top oynamış olmalıdırlar (Kahraman, 1995: 622). Türk kadınlarının erkeklerle aynı anda top oyunu oynayabilmeleri onların da fiziksel olarak güçlü, kuvvetli olduklarının delilidir. Kadınların yer aldığı bu tür topla oynanan etkinlikler Hunlardan ve Kök Türlerden itibaren Türkler

arasında uygulanmaktadır (Kafesoğlu, 2009: 287). Çinlilerle uzun bir zaman komşuluk etmiş olan Türkler, onlarla hem askeri açıdan mücadele etmiş, hem de karşılıklı kültürel ilişkilere de önem vermişlerdir. Türklerin uyguladıkları sporlar belki de Çinlilerin de ilgisini çekmiş olacak ki onlarda bu tür sporları uygulamaya çabalamışlardır. Fakat ne yazık ki Türklerin tepük oyunuyla ilgili yeterli bilgi ve belge olmaması futbola benzerliği olan bu oyunun özellikle de batılı spor tarihi yazarlarınca göz ardı edilmesine neden olmuş olabilir. Araştırmacıların Çinlilerin ya da diğer toplumların futbol tarzı oyunlarını inceleyip de Türklerin tepük oyunuyla ilgili herhangi bir şey yazmamaları da ne kadar objektif olduklarının da sorgulanması gerektiğini gözler önüne sermektedir.

Çinliler dışında diğer toplumlar arasında da futbol tarzı oyunlara rastlanılabilmektedir. Örneğin Çinlilere yakın bir coğrafyada bulunan Malay yarımadasında *Sepak Raga/Sepak Takraw* adıyla futbol ve voleybol karışımı bir oyun bulunmakta ve bu oyunun cuju oyunundan türetildiği düşünülmektedir. Çinlilere komşu olan Japonlara ait olan *kemari* oyunu da futbol tarzı oyunlar arasında kendisine yer bulmuştur. Hatta kemari bazı yönlerinden cuju oyunuyla benzerlikler göstermektedir ve çok uzun bir zaman uygulanması da oldukça kıymetlidir (Golblatt, 2006: 6-8.; Crowther, 2007: 11). Ancak David Goldblatt (2006) her iki oyunun da futbolun atası olma ihtimalinin oyunun sadece ayakla vurulması dışında çok fazla benzerliğe sahip olmadığından düşük olduğunu ifade etmektedir. Avustralya’da ise Marn Gook adlı bir ayakla topu yuvarlayarak oynanan bir oyundan da bahsetmektedir (s.6-8). Fakat spor tarihi araştırmacıları Asya’nın doğusunda bulunan toplumların futbolla benzerlik gösteren top oyunlarını incelemişler ve hemen hemen aynı coğrafyada uzun bir süre yaşamış ve hâkimiyet sürmüş olan Türklerle ilgili veya onların futbol oyunu olan tepük oyunuyla ilgili herhangi bir bilgi vermemeleri de hayli enteresandır. Avrupa coğrafyasında da futbol benzeri top oyunlarına herkes ilgi duymuş ya da kayıtsız kalamamışlardır. Avrupa coğrafyasında sporlarla ilgili özellikle Yunanlılar ve Romalılar ön plana çıkmaktadır. Bunların da kültürel anlamda yakınlıkları sportif faaliyetlerde de gözle görülmektedir. Yunanlılara ve Romalılara atfedilen “*harpastum/harpaston, phenindes, paume, apporhaksis, urunia, pila, trigonalis, follis, paganica, episkyros, sky-ball*” gibi çeşitli şekillerde oynadıkları oyunlar bulunmaktaydı (Gillet, 1975: 27; Harris, 1972: 79; Goldblatt,

2006: 13-14). Yunanlılar ile Romalıların ortaya koydukları bu sporlar topla birlikte yapılmaktaydı ve bazıları futbol tarzında oyunlardı. Ancak bu oyunların doğrudan doğruya futbolla ilişkilendirmekte biraz zor gözükmekteydi. Her ne kadar bu oyunlar top kullanılarak oynanıyor olsa da birçoğu hem el hem de ayakla oynandığından, günümüzde daha çok Amerikan futbolu ya da rugby ismiyle bilinen spora benzetilmekteydi. Özellikle de harpastum bu benzerlikte ön plana çıkmaktaydı. Harpastum da tıpkı cuju oyunu gibi askerler arasında oynanmaktaydı. Halk arasında ise bu oyuna karşı ilgi oldukça azdı, sebebi ise halkın arenalarda yapılan dövüş oyunlarına daha fazla ilgi göstermesi olabilir (Goldblatt, 2006: 14; Crowther, 2007: 158). Sportif faaliyetler arasında toplumun ya da kişilerin tercihlerinin de o sporun belki de devamlılığını etkilediğini söyleyebiliriz. Yunanlılara yakın olan Spartalıların da “*spharamocia (battle ball)*” kavramıyla ön plana çıkan topla birlikte oynadıkları ve futbol, rugby, voleybol üçlüsünün karışık halde uygulanışına benzeyen oldukça rekabetçi takım oyunları bulunmaktaydı (Christesen, 2014: 148,154). Dünyanın hemen hemen her yerinde topla birlikte uygulanan futbola benzerlikleri bulunan oyunları, sporları görebilmekteyiz. Geçmişte uygulanan futbol tarzı oyunlarla günümüz futbol oyunu arasında elbette ki benzerlikler bulunmaktaydı ancak günümüzde olduğu kadar zorlayıcı ya da katı kurallar etkili değildi. Elbette ki geçmişte uygulanan kurallarla modern anlamda futbolun kurallarıyla bir birliktelik sağlaması çok kolay değildir. Modern anlamda futbol oyununun popüler olmasını da hesaba katabilirsek farklı iddialar bulunmakla birlikte çoğunlukla Avrupa coğrafyasında bulunan toplumlar işaret edilmektedir. Özellikle Kelt, Anglo-Saxon, Norman halkları ile Floransa bölgesinde yaşayanlar da iddialarını sürdürmektedir. Ancak bu iddiaları diğer toplumlar kadar geçmişe sahip olmamakla birlikte daha geçmiş tarihlere götürmeye de çabalamaktadırlar (Goldblatt, 2006: 16-18.; Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.II, 107). Toplumların kendilerine mal etmek istedikleri futbol oyununun dünyanın birçok yerinde uygulanması ve belki de günümüz şartlarında dünyada oldukça etkili bir hal alması da iddiaların artmasını tetiklemiş olabilir. Günümüzde yaşayan her toplumu kendisine hayran bırakan, tutkusuyla insanları kendisine hapseden futbolun daha düzenli ve kurallı bir oyun şeklini almasının Keltler ve Anglo-Saxonlar tarafından ortaya koyulduğu fikri hâkimdir. 18. yüzyıla kadar bu toplumların krallarının futbola bakış açısı ne yazık ki çeşitli

nedenlerden dolayı acımasız bir yasaklamaya neden oldu (Goldblatt, 2006: 17-18.; Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.II, 108-109). Yine de çoğu araştırmacılar için futbolun İngilizler tarafından ortaya çıkarıldığı fikri değişmemekteydi. İngilizler ya da Batılılar tıpkı çögen oyununda olduğu gibi tepük ya da futbol tarzı ayak topu oyununu muhtemelen Asya'daki sömürgelerinin Türk bölgelerinden öğrenip, bazı kurallar koyarak kendilerine mal etmeye çalışmaktadırlar (Gömeç, 2016: 53). Ancak burada unutulmamalıdır ki Türklere ait ayak topu oyununun diğer toplumlar ve araştırmacılar tarafından yok sayılsa ya da tarihlendirilmesi Kaşgarlı Mahmud ile başlatılsa da, Çinli kaynakları Türklerin top oyunu oynadıklarını ve Çinlilerin top oyununu barbar oyunu olarak görmelerinde Türklerin etkisinden bahsetmektedir. Türk spor tarihiyle ilgili çalışmaları bulunan Türk yazarlardan birçoğu tepük oyununun futbol tarzı bir oyun olduğunu ve böylece çok eski zamanlardan itibaren Türklerin de futbol oynadıklarını kabul etmektedirler (Kunter, 1938: 19; Ülkütaşır, 1949: 15; Alpman, 1972: 35; Yıldız, 1979: 106). Ayaklarıyla top şeklinde yuvarlak bir cismi tekmeleyerek oynadıklarını düşünürsek bunun futbol oyununun çok eski zamanlarda yapılan ilk örneği olarak kabul edebiliriz. Ancak İbrahim Yıldırım (2002)'a göre çeşitli dönemlerde özellikle Uygurlar, Azerbaycanlılar, Türkmenler ve Kırgızlar arasında *tepküç*, *çipolik*, *para*, *langa tebüü* adlı oyunlarda kullanılan topun ve bu oyunların uygulanma şekillerinin tepüğe benzediğini ifade etmektedir. Bu nedenle farklı bir yorum getiren Yıldırım, tepüğün futboldan ziyade ayakla oynanan bir tüylü top (badminton) tarzı oyunu olma ihtimali üzerinde durmaktadır. (C.III, s.198-199). İbrahim Yıldırım'ın üzerinde durduğu topun şekli ise yoruma açık bir haldedir ve futbol oyununun çeşitlendiği gibi sporda kullanılan topların da zamanın şartlarına göre şekillerinin aynı olması oldukça zordur. Hatta Türklerin konargöçer hayat tarzı da kullanılan malzemelerin yer, mekân ve zaman içerisinde değişiklik gösterebilmesine de olanak sağlayan etkenlerdendir. Bizce Kaşgarlı Mahmud'un kıymetli eserinden ve Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden yola çıkarak tepük oyununun çok eski zamanlarda uygulandığını da hesaba katarsak bu oyunun futbol tarzı bir oyun olduğu açıktır. Ayrıca Türklerin çocukların bacak kaslarının hassas olduğunu düşünerek onları koyuna bindirip ata alışmasını sağlayan bir toplum olarak düşündüğümüzde onların belki yine aynı sebepten ötürü çocukların bacak kaslarına zarar vermeyecek daha hafif bir top olarak o şekilde yapılmış topları tercih etmiş

olabilirler etmeleri muhtemeldir. Bu oyunu sadece çocukların değil kadınların ve erkeklerinde oynadığını Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre toplumun çocuklar ve büyükler için çeşitlilik göstermesi de muhtemeldir. Tepük kavramının çıkış noktası da ayak olduğundan zamanla farklı kavramların yerine de kullanılmış olması da mümkündür. Örneğin; Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerinde bazı folklor oyunları için tepük, tepki, depçe, depki, tepmek gibi kavramlar kullanılmıştır (Gazimihal, 1960: 2080). Bu kavramlar bizlere göstermektedir ki tepük kavramının farklı alanlarda kullanılmasının ana nedeni ayakla yapılan ya da çoğunlukla herhangi bir şeye ayak yardımıyla vurmaya karşılık kullanılmaktadır. Tepük kavramının da Türklerin hayatlarında hem ayaklarıyla yaptıkları birçok durumu ifade etmek için hem de sportif faaliyeti ifade etmek için önemli bir kavram olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır.

Futbol tarzı sporların insanları birlikte hareket etmeye sevk ettiğini ayrıca birlikte hareketle kişilerin ortaya çıkabilecek her türlü mücadeleye karşı koymayı öğrendiklerini söyleyebiliriz. Topla birlikte koşmaya alışan insanlar aynı anda vücudunu kontrol etmeyi öğrenebilmekte ve ayaklarının onlara nasıl eşlik ettiğine de şahit olabilmektedir. Top oyunu bazı kişiler için her ne kadar sıradan bir spor olarak görünse de devamlı hareket etmek üzerine kurulu olduğundan ve özellikle de koşularak yapılmasından dolayı vücuttaki hemen hemen bütün kasların harekete geçişini kolaylaştırmaktadır. Böylece her an oluşabilecek bir mücadeleye hazır olabilmeyi, kişilere belirli koşullarda ölçülü, sağlıklı bir antrenman sunmakta ve kasların hazır bir şekilde olduğu kusursuz bir fiziksel durum kazandırmaktadır (Gillet, 1975: 23). Vücuttaki birçok kasın aynı anda hareket etmesi kişinin fiziksel olarak vücuduna sağladığı faydanın ne kadar kıymetli olduğunu da göstermektedir. Türklerin tepük oyunu da onların fiziksel olarak güçlenmesini, birbirleriyle eğlenceli vakit geçirerek yarışma çerçevesinde mücadelecî bir ruh kazanmalarına da yardımcı olmuştur. Tepük oyunu her ne kadar spor tarihiyle ilgili çalışmaları bulunan birçok araştırmacılar arasında dikkat çekmemiş olsa da bizlere düşen görev bu sporun futbolun ilk örneklerinden biri olduğunu tanıtmaktır. Türklerin eğlenmek, savaşa ve mücadeleye hazırlanmalarını sağlamak için sportif faaliyetlere başvurdukları bilinen bir gerçektir. Tepük oyunu da hem eğlenceli hem de fiziksel olarak hazırlık sağlayabilecek sporlar arasında yer almaktadır. Hatta Yunus Tayga (1990)'a göre

Türk yöneticilerin savaşa girmeden önce askerleri arasında bir maç yaptırdıkları ve kendilerinin kazanmasını istedikleri takımın oynanan top oyununu kazanması halinde kendilerinin de savaşı kazanacaklarını düşündüklerini ifade etmektedir (s.10). Bununla ilgili çok fazla bilgi olmasa da Türklerin gelecek hakkında bilgi edinmek için böyle bir yola başvurma ihtimali de çok uzak görünmemektedir.

Yaşadıkları coğrafya, insanları bazen fiziksel olarak güçlü ve kuvvetli olmaya mecbur hâle getirmektedir. Bu disiplini sağlayacak sportif faaliyetlerde kişilerin fiziksel olarak herhangi bir durumda kendisine avantaj sağlamasına yardımcı olacaktır. Tepük oyunu ya da ayak topu oyunu hem çocukların hem de büyüklerin bacakların kuvvetlenmesini, vücutlarındaki çeşitli bölümlerin birlikte hareket etmelerine kolaylık sağladığı gibi vücudun fiziksel olarak gelişmesi için önemli sporlar arasındadır. Aynı anda hızlı karar alıp uygulamaya da yönelik olan ayak topu oyununun sadece fiziksel değil zihinsel olarak da kişilerin kuvvetlenmesine katkı sağladığı bir gerçektir. Ayaklarıyla topa hâkim olan kişi onu istediği yönde ve hızda hareket ettirmek için yeteneklerini de ortaya koymalıdır. Türklerin yeteneklerini konuşurma konusunda oldukça etkili oldukları ve bu tarz sportif faaliyetlerde başarılı olmalarının sebebi de açıkça görülmektedir. Türk kadınlarının, kızlarının sportif anlamda erkeklerle yarışmaları, onlarla kıyasıya mücadele etmesi herkes tarafından saygı duyulması gereken bir durumdur. Tarihin en eski toplumlarının top tekmelemekle ilgili oyunlara sahip olması spor tarihi açısından oldukça karmaşık görünse de kimileri için zenginlik kimileri içinse benzerlik olabilir. Türklerin top oyununun oldukça uzun bir geçmişe sahip olması bizler için gurur vericidir ve araştırmaların daha yoğun yapılmasını sağlayacak bir kıvılcımdır.

2.6. Kayak Sporu

Dünya üzerinde doğanın insana sunduğu zor ya da kolay olabilecek durumlarla karşılaşmaları kaçınılmazdı. Ayrıca doğanın kendine has kanunları da bulunmakta ve insanlarda doğanın ortaya koyduğu bu kanunlara uymaya çalışmaktadırlar. Mevsimlerde bu durumlar ve kanunlar içerisinde kimi zaman insanların yaşadıkları coğrafyaya göre hayatlarına yön verebilmektedir. Yaşanılan coğrafyadaki mevsimler insanların yaşamsal fonksiyonlarını da belirleyebilecek düzeyde etkiye sahip

olabilmektedir. İnsanlar çok eski zamanlardan günümüze kadar mevsimlerin zorlayıcı etkisini hafifletebilmek için kendilerince önlemler almaya çalışmışlardır.

Türkistan coğrafyasında çok eski zamanlardan itibaren özellikle kış mevsimi oldukça sert geçmekteydi. Çin kaynakları da Türklerin yaşadıkları coğrafyanın soğuk olduğunu ve bunun açlık, kıtlık, hayvanların soğuklardan etkilenmesi gibi çeşitli zorlukları doğurduğunu da dile getirmektedir (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 20,33,41,87; Liu Mau-Tsai, 2006: 15,43,243,292,314; Otkan, 2018: 77,89, Taşağıl: 2013: 83,94,137,150). Türklerle yakın coğrafyayı paylaşan Çinlilerin bu tespitleri aslında Türklerin hayat mücadelesinin ne kadar zorlu olduğunu da görmemize yardımcı olmaktadır. Türkler arasında kışın sert havasından hayvanların etkilenmesi *yut* kavramıyla ifade edilmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2013: C.III, 142,76; Orkun, 2011: 78,899). Orhun Abidelerinde de “*Amğı korgan kışladıkta yut boldı / Amğı kalesinde kışladıkta kıtlık oldu.*” cümlesinden de anlaşılacağı üzere kıtlık yaşanmasını yine *yut* kavramıyla görmektediriz (Ergin, 2011: 46-47). Bu durum, yaşanan coğrafyadaki iklimin insan hayatı üzerinde ne kadar etkili olduğunu da gözler önüne sermektedir. Kök Türklerin doğu bölgelerinde de oldukça sert geçen kışlar ve yoğun kar yağışı hayatı her anlamda etkilemekteydi. Soğuktan hayvanların yem bulamaması kadar susuzlukta ayrı bir tehlike olarak gözükmekteydi. Juan-juanlar ise soğuğun etkisiyle donan sular yüzünden atları ve inekleri için su teminini kar yedirerek karşılamaktaydılar (Yıldırım, 2015: 57). Hatta susuz kaldıklarında kendileri de kar yiyebilirlerdi ya da farklı şekillerle su elde edebilirlerdi. Atlar her ne kadar soğuk havalara karşı direnç gösterse de, oldukça sert geçen kış mevsimine dayanamayan atlar Çin kaynaklarının da ifade ettiği gibi ne yazık ki ölebilmekteydi (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 33; Chavannes, 2013: 76). Soğuk havalar zaman zaman hem insanları hem de diğer canlıları oldukça zor durumlarla karşı karşıya bırakabilmekte ve bazen de yaşama şansı tanımamaktaydı.

Türkler yaşadıkları coğrafyayı hem iyi tanıdıkları hem de alışık oldukları için kış aylarının sert geçeceğini biliyorlardı. Çin kaynakları da Türklerin yaşadıkları coğrafyada kışın ve dondurucu havaların çok erken zamanlarda başladığını söylemektedir (Han Hanedan Tarihi Hun Monografisi, 2015: 20). Bu nedenle sert geçecek kış mevsimine kendilerini hazırlayabilmek için vakit buldukça canla başla

çalışırlardı ve ellerinden geldikçe hazırlık yaparlardı. Ammianus Marcellinus'a göre Hunlar yaşadıkları coğrafyada rahat bir şekilde dolaşarak etraflarını keşfediyorlar, tanımaya çalışıyorlardı ve böylece küçük yaşlardan itibaren doğaya, mevsimlere, soğuğa, kıtlığa alışıyorlardı (Klyāstornıy, 2018: 51). Belki de hareketli yaşam tarzı onların soğuğa, kıtlığa karşı dirençlerini arttıran önemli bir etkendi. Hareketli olmak çoğunlukla kişilerin kışın ısınmasına, aç ve susuz kaldıklarında ise çare aramaya itmekteydi. Arap yazarlardan İbnü'l-Fakih, Türklerin ülkesinin çok soğuk olduğunu ve burada bulunan kişilerin soğuğun etkisiyle yüzlerinin kalkandan farksız olduğunu ifade etmektedir (Şeşen, 2017: 188).

Türkler zorlu hava koşullarında hayatlarını kolaylaştıracak çeşitli aletler de ortaya çıkarmaktaydılar. Bu aletler onların özellikle de kış mevsiminde hayatlarını devam ettirebilmek için avcılık yapabilmelerini kolaylaştıracak ve karların üzerinde rahat yürüyebilmelerini sağlayacak çeşitli ağaçlardan kayak ve kızak benzeri aletlerdi. Türklerin ortaya çıkardıkları kayaklar belki de modern anlamda kayağı bulan, kullanan toplum olarak Türkleri ön plana çıkarmaktadır (Gömeç, 2014: 123). Kayak ve benzeri aletlerin çok eski zamanlardan itibaren insanın doğayla giriştiği mücadelenin sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir (Morpa Spor Ansiklopedisi, 2005: C.IV, 8). Kesin bir tarih belirleyebilmek oldukça zor olsa da doğanın kış mevsimindeki zorlayıcı koşulları göz önüne alındığında insanların çeşitli işlerinde faydalanmak için kayak ve benzeri aletler yaptıklarını söyleyebiliriz. Kayak ve kızak kavramları güncel Türkçe sözlükte ve Köken Bilim Sözlüğü'nde sırasıyla şu anlamlarda yer almaktadır: Kayak, "1. Kar, su veya çim üzerinde kaymak için ayağa takılan araç, ski. 2. Bu aracı kullanarak yapılan spor.", Kızak ise "kar ve buz üzerinde kayarak yol alan tekerleksiz taşıt." (Akalm (haz.), 2011: 1361,1434; Gülensoy, 2007: 482,522). Aslında Türkler ağaçtan çeşitli aletler yapmayı iyi bilmekteydiler ve ağaçtan yaptıkları aletleri hayatlarında kullanmaya alışık bir toplum olarak da karşımıza çıkmaktadır. Zeki Velidi Togan (1939)'a göre ise eski Türkler kayak kavramı yerine *çana*, kızak kavramı yerine de *çanak* ya da *çanka* kavramlarını kullanmaktaydılar. Çana kavramının da Türkçe veya Moğolca olduğu düşünen Togan, Rusların sani, Sırpın sanjke ve İslav toplumlarında da bu kavramlara benzer kavramlar kullandıklarını düşünmektedir. Dünyanın çeşitli yerlerinde ise kayak yerine Norveç dilinde ağaç yongası ya da tahta parçası anlamına

gelen *skidh* kavramı ya da Almanca *scheit* kavramının kısaltılmış şekli olan *ski* kavramının kullanıldığını da ifade etmektedir (s.1,6,7). Türkler arasında kayak sporuyla ilgili ufak tefek harf değişiklikleriyle farklı isimlendirmelerde bulunmaktadır. Özellikle Türk lehçelerinde kayak ve kayak sporuna karşılık olarak *sanga*, *tsanga*, *ayag hizayi idmanı*, *slalom*, *sanğı sportı*, *şanğı*, *çana sportu*, *lija sportı*, *çanğu*, *şanak* kavramları kullanılmaktadır. Kızak kavramına karşılık olarak ise *sanak/şanak*, *tsanak*, *hizak*, *sana*, *şana*, *çana*, *sani* kavramlarını kullandıklarını görmekteyiz (Togan, 1939: 7; Ortekin, 1938: 513,515; Ercilasun ve diğerleri, 1991: 456-457,484-485). Farklı isimlendirmeler olsa da ortaya konulan bu isimlendirmelerle de kayak ve kızak kavramlarının oldukça zengin bir hazinesi olduğunu ve Türklerin kayak sporuna meraklı olduklarını da ayrıca görebilmekteyiz. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te *çanak* kavramı kap kaçak anlamında yer alırken (C.I, s.381), *çanka* ise bir tuzak çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır (C.I, s.427). Zeki Velidi Togan'ın kızak kavramları için ifade ettiği kavramlar Kaşgarlı Mahmud'ta farklı anlamlarla yer almaktadır. Ancak Türk lehçelerinde Zeki Velidi Togan'ı destekler biçimde kavramların kullanıldığı da gözden kaçırılmamalıdır. Belki de kavramlar zamanla farklı anlamlar için de kullanılmış olabilir. Eberhard (1940a) ise kayakla ilgili Çin kaynaklarında çeşitli kayıtlara rastladığını ancak kızakla ilgili çok fazla kayıt bulunmadığını ifade etmektedir (s. 121). Eberhard bu ifadesiyle Türkler arasında çok eski zamanlardan itibaren kayağın kullanıldığını ve bununla ilgili kayıtların bulunduğunu bizlere haber vermektedir. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te *yarsgag* kavramı buzla kaplı kayak yapılacak bir yer ya da kaygan olabilecek bir yer olma ihtimali var ve Kaşgarlı Mahmud *yarsgag* kavramının açıklamasını “*Dağda veya başka yerde ayağın kayabileceği yer*” şeklinde yapmaktadır (C.III, s.433). Clauson (1972)'da *yarsğağ* kavramının kaygan bir yer olarak ele alarak Kaşgarlı Mahmud ile aynı şekilde olduğunu ifade etmektedir (s.971). Bu kavram bizlere Türkler arasında kayak yapılan özel bir yer olduğunu ya da kayağı çoğunlukla dağlarda yaptıklarını görmemize yardımcı olmakta ve ayrıca Türklerin yaşadıkları coğrafyayı düşündüğümüzde dağlık alanların varlığı ve bu alanların karlı kaplı olması, *yarsgag* kavramının kayakçılıkla dolaylı olarak bağlantılı da olabileceğini düşündürmektedir. Zeki Velidi Togan “Eski Türklerde Kayakçılık” makalesinde (1939) “*dağlarda vesairde kaymak aleti*” olarak kayak ya da kızak olabileceğini

düşündüğü *barsgag* kavramını Divanü Lûgat-it Türk'ün kullandığı yazmasını belirtmeden kaynak göstererek önermektedir (s.7). Ancak biz ne yazık ki Besim Atalay tarafından çevirisi yapılan Divanü Lûgat-it Türk'te, Togan'ın makalesinde açık bir şekilde verdiği sayfa numarasında ve eserin herhangi bir yerinde *barsgag* kavramına denk gelemedik. Togan'ın da önerdiği *barsgag* kavramının kayak ya da kızak olduğundan emin olamaması bizce bu kavramın *yarsgag* olma ihtimalini de arttırmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te buz veya buz tarzı kaygan şeylerin üzerinden kaymak için *sarinğula/serinğüle* kavramına ve “*er serinğüledi / adam buz üstünden kaydı*” şeklinde örnekleme görülmektedir (C.III, s.409-410). Ayrıca Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te *tay* kavramı spor olarak kaymak anlamında olup (C.III, s.243-244), *tayışdı* kavramı ise “*ol anınğ birle tayışdı / o, onunla kaymakta yarış etti*” şeklinde örneklemeyle kişilerin birbirleriyle kaymakta yarış yaptıklarını bizlere göstermektedir (C. III, s.188). Yarışta kullanılan aletle ya da yarış ne zaman yaptıkları hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde kayakla ilgili kavramların azlığı belki de o dönemde kayağa istenilen önemin verilmemesinden kaynaklanıyor olabilir (Genç, 2015: 147). Divanü Lûgat-it Türk'te kayak sporu ve kayakçılık ile ilgili başka herhangi bir kavrama rastlayamadık. Ancak Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te kayak, kaymak, kıyak, kayuklandı ve kanak kavramları yer almakta olup kayak sporu ya da kayak sporunda kullanılan alet olarak değil süt kaymağı olarak kullanılmaktadır (C. I, s. 383; C. III, 167, 197, 32). Hangi kavramla anılırsa anılsın Türkler için kayak sıradan bir spor değildi ve yetenekli olmak kadar kayak üzerinde denge kurabilmek ve bunu kayağı sürerken devam ettirebilmek de oldukça önemliydi. Kayak sporu için yaşanan coğrafya, iklim ve yer şekilleri büyük paya sahipti ve çoğu zaman en önemli rolleri üstlenmekteydiler. Türklerin yaşadıkları coğrafya da oldukça yüksek dağlara ve sert kış mevsimine sahip olduğundan kayakçılık içinde oldukça elverişli bir alan olarak görülmekteydi (Togan, 1939: 8). Türklerin yaşadıkları coğrafyada dağların yüksekliğini fazla olması ve geniş bir alan kaplaması, ayrıca karın yerde kalma süresinin uzunluğu kayak tarzı kış sporlarının doğmasına olanak sağlamıştır diyebiliriz. Spor tarihiyle ilgili yapılan çeşitli araştırmaların sonucunda da kayağın çıkış yeri olarak Altay Dağları ve çevresi gösterilmektedir (Yıldıran, 1996: 54). Hatta kayakçılık üzerine çalışmaları bulunan J.J. Hess, kayakçılığın tarihi delillerle Türklerin ve Moğolların yaşadığı Sibiry'a da

ortaya çıkıp Finli kavimler aracılığıyla Avrupa'ya taşındığını ifade etmektedir (Togan, 1939: 6). Türklerin yaşadıkları coğrafyanın kış mevsiminin olumsuz etkileri olduğu gibi sportif faaliyetlerin doğmasına katkısı olduğunu da söyleyebiliriz. Çin kaynakları da Çinlilerin kayak sporunu tanımadığını ve Hess'i destekler biçimde Türk ve Moğollar dışında kayak sporuyla ilgilenen diğer kavimlerden bahsetmemiştir (Eberhard, 1940a: 211). Türklerin konargöçer hayat tarzı ve kış mevsiminin zorlayıcı etkisi sportif faaliyetleri etkilese de onları kayak sporu gibi çeşitli yollara başvurmaya sevk etmiştir. Kayakların genellikle ağaçlardan yapılması onların doğada ya da toprak altında uzun bir süre kalmasına olanak tanımamaktaydı (Ortekin, 1938: 516). Bu nedenle çok eski zamanlardan günümüze ciddi deliller kalmaması, ağaç maddesinden yapılan kayaklara rastlanılmaması da büyük bir eksiklik olarak görülebilir.

Hava koşulları zaman zaman tüm dünyada olduğu gibi Türkistan coğrafyasında da hayatı olumsuz etkileyebilmekteydi. Türkler açısından da özellikle beslenme konusunda soğuk hava oldukça etkili olabilmekteydi. Hatta şiddetli soğuk havalar sebebiyle Türklerin topraklarında zaman zaman ekinler yetişmemekteydi (Kafesoğlu, 2009: 327). Türkler, soğuk havanın beslenme üzerindeki etkisini ise çeşitli şekillerde avcılık ya da rakiplerine ani saldırılarla yağma yaparak kırmaktaydılar. Avrupa Hunları kışın donan ve buz şeklinde olan Kuban Irmağı'nı geçerek çevrelerinde bulunan toplulukların önemli şehirlerine girip kendi topraklarına kattıklarını görmekteyiz (Klyaştorıny, 2018: 51). Türkler kış mevsiminin diğer topluluklar üzerindeki etkisini kendileri için avantaja dönüştürerek askeri hareketlerini de buna göre düzenlemektedirler. Ayrıca Türkler karşılaştıkları olumsuzlukların üstesinden gelebilmek için tehlikeli olsa da rakiplerine saldırmayı, rakipleriyle olan sınırını aşarak yiyecek ve değerli ganimetler elde etmeye çalışıyorlardı. Örneğin Kök Türk kağanı Mukan Kağan Choularla anlaşarak Ch'ileri kuşatmayı planladı ancak o sıralarda uzun süren yoğun kar yağışı sebebiyle bu plan sağlıklı bir şekilde uygulanamamıştı. Ancak Mukan Kağan Çin sınırını terk etmeden önce ordusuyla yağma yaparak çeşitli kazançlar elde etmişti. Kök Türk ordusu geri dönerken Sarı Irmak'tan geçmesi gerekiyordu fakat havanın soğuk olması nedeniyle ırmak donmuş haldeydi. Kök Türkler buz halinde olan ırmağın üzerine keçe kilimler koyarak geçiş yapabildiler. Türklerin her yıl Çin sınırında bulunan buzla kaplı ırmağı aşıp yağma

yapması, aslında onların buzla kaplı olan ırmaktan faydalandıklarının da bir delilidir (Taşağıl, 2014: 18,30.; Liu Mau-Tsai, 2006: 43). Liu Mau-Tsai (2006) ayrıca *Çin sınırından geçerken Türklerin atlarının öldüğünü ve karşıya geçebilmek için ellerinde bulunan mızrakları kırıp parçalayarak yürüme sopası yaptıklarını* da ifade etmektedir (s.43). Türklerin daha önce de ifade ettiğimiz gibi zorluklar karşısında yaratıcı düşünceleri neticesinde çözüm bulmak ya da doğa koşullarına karşı kendileri için uygun şekilde faydalanabilecekleri aletler yaparak üstün yeteneklerini görmekteyiz. Buzla kaplı bir ırmağı geçebilmek için hem keçeden hem de kayak şeklinde sopalardan faydalanmayı bilmek oldukça yetenekli insanların yapabileceği bir iştir. Orhun Abidelerinde Türklerin kış mevsiminde de rakiplerine karşı orduyla sefere çıktıklarını görmekteyiz. Bilge Kağan Abidesinde “*otuz sekiz yaşında kışın Kutay’a ordu sevk ettim*” ifadesi onun kışın da sefer düzenlediğini göstermektedir (Ergin, 2011: 53). Kışın rakiplerine beklenmedik bir anda ani saldırılar yapabilecek kadar soğuğa alışkanlıkları ve iyi bir lojistiğe sahip oldukları için böyle durumlarda hareket edebilmeleri onların askeri stratejilerinin farklılığını daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca Tonyukuk abidesinde de Kök Türkler kendilerine karşı Çin, Kırgız, On ok ve Türğişlerin ittifak yapacakları haberini alınca erken davranıp ilk önce Kırgızlara ordu göndermişlerdir. Ancak gittikleri yol kardan kapalı olduğundan farklı ve zorlu bir güzergah olan dağlık bir yoldan gidebilmek için atlarını yedeklerine alıp, karda rahat yürüyebilecekleri muhtemelen kayaklarla ya da kızaklarla on gün boyunca yolun belli bir kısmını yürümüşlerdir. Daha sonrasında ise atların yürüyebileceği yollara gelince dört nala at sürmüşlerdir ve Kırgızları uykuda basmışlar ve boyun eğdirmişlerdir (Orkun, 2011: 108.; Ergin, 2011: 71-73.; Rasonyi, 1996: 101). Türkler oldukça zor olan durumlarla karşılaşsalar da mutlaka iyi bir çözüm bularak yollarına devam edebilmişlerdir. İbn Fazlan (1975) Harezmi bölgesi sınırları içerisinde bulunan Cürcaniyye’de seyahat ederken Ceyhun Nehri’nin baştan aşağı soğuktan donduğunu ve oluşan buzun yaklaşık üç ay boyunca bozulmadan kaldığını, buzun kalınlığının ise on yedi karış olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca buzla kaplı nehrin sıradan bir yol gibi orada bulunan insanlar tarafından atlarıyla, eşekleriyle, arabalarıyla kullandıklarına da değinmektedir (s.27). Nehirlerin donması her ne kadar su kaynakları açısından olumsuz bir tablo çizmiş olsa da, Türkler bunu bir yol olarak kullanarak gidecekleri mesafeyi azaltmayı bilmişlerdir. Türkler

yaşadıkları coğrafyada karşılaştıkları durumlardan da faydalanmayı iyi bilmektedirler. Bu da onların yola çıktıklarında zamandan da tasarruf etmesini sağlamıştır. Kayakçılık ise onların özellikle kış mevsimlerinde hayata tutunmaları için başvurdukları önemli yollardan biridir ve bunun ortaya çıkışı için farklı iddialar bulunmaktadır. Kayakla ilgilenen çeşitli araştırmacılara göre kayakçılığın ortaya çıkışında ren geyiği avcılığının etkisi oldukça fazlaydı. Ren geyiğini kışın sert koşullarında onu yakalayabilmek, avlayabilmek için kar veya buz üzerinde hareket etme kolaylığı sağlayacak çeşitli aletlere ihtiyaç vardı (Yıldırım, 1998: 24; Öngel, 2001: 7,79). Türklerin avcılıktaki yeteneklerini daha önce ifade etmiştik ve Türkler şartlar ne olursa olsun avcılık yapabilmek için kendilerine kolaylık sağlayacak durumları asla kaybetmezlerdi. Çin kaynakları da Basımların ülkesinin çok kar yağışlı olması sebebiyle geçim kaynağının genellikle avcılık olduğunu ve karlı alanlarda geyikleri kovalayıp yakalayabilmek için ağaçtan ata benzer şekilde kızak ya da kalkanı andıran önü hafif kalkık kayaklara başvurduklarını ifade etmektedir. Eğer av sırasında kayakla dağ ya da bayırdan aşağı doğru inerlerse rahat bir şekilde takip yapabilirlerdi, fakat düz bir alanda olduklarında ellerinde çeşitli değneklerden yardım alarak ilerlemeye çalışırlardı. Ayrıca Basımlar ayakkabı gibi ayaklarına rahat bir şekilde giydikleri kayakların karda hızlı gitmesini ya da kaymasını, devrilmesini engelleyebilmek için alt tarafına at derisi bağlamışlardır (Eberhard, 1996: 65, Taşağıl, 2013: 55,136,145; Golden, 2006: 167-168). At ve geyiklerin ayaklarından soyularak kayağın altına bağlanan deriye *kıs* ya da *pısak* denilmekte ve bağlanan derinin tüyleri yukarıya doğru gelmesine dikkat edilmekteydi (Ortekin, 1938: 514-515). Kayakların altına bağlanan deri özellikle değneklerin de yardımıyla onların hareket halindeyken yönlerini değiştirmelerine ve hızlanmalarına katkı sağlamaktaydı. Basımlar ve Şorların kayak yaparken yavaşlanmayı engelleyecek ve hızlanmayı arttıracak hayvan derilerini kullanmaları onların yeni bir teknik olarak bunu geliştirdiklerini göstermektedir (Salman, 2008: 87; Ortekin, 1938: 514). Hayvan derilerinden faydalanan Türkler kayak yapabilme konusunda oldukça yetenekli olduklarını ve kayak yapımında, kayakla hareketlerinde ayrıntılara dikkat ettiklerini de görmemize yardımcı olmaktadır. Ağaç ayakkabı giyen sadece Basımlar değil Bayırkularda da buz üzerinde ayaklarına ağaç ayak (kabı) takarak geyikleri avlamaya çalışırlardı (Eberhard, 1940a: 211; Taşağıl, 2013: 53,135,143).

Buz üzerinde kayakla adeta dans eden Türkler için hem kayak sporu hem de avcılık aynı anda yapılabilirdi. Kırgızların da tahtadan ya da ağaçtan yapılmış atları kullanmada ve kayakla dolaşmada oldukça hızlı oldukları bilinmekteydi (Togan, 1939: 4; Golden, 2006: 210; Taşağıl, 2013: 85). Görüldüğü üzere Türkler arasında özellikle kışın atları kullanamadıkları zaman ya tahtadan at ya da ağaç ayakkabı giyerek avcılık yapmaya devam etmekteydiler. Ağaçtan yapılan kayak ve kızak şekil olarak ata benzediği gibi onun kadar hızlı olması da Türklerin ilgisini çekmekteydi. Peter Golden (2006) Şorların adlarının anlamının kızak olduğunu ve *Şor-kiji* kavramının ise kızakçı olduğunu ifade etmektedir (s.496). Türkler arasında kayak ya da kızak yaşanan coğrafyanın ve orada hakim olan iklimin bir sonucu olarak kullanılmaktaydı. Şorların adlarının anlamının kızak olması belki de onların kızak ya da kayak kullanmakta üstün yetenekli olmalarından kaynaklanıyor olabilir. Şorlar arasında on yaşından büyük çocuklar babaları ile birlikte ayaklarına kayak takıp ava çıkarlar, babalarına avlanma sırasında yardım ederler ve böylece onların büyük bir ders almaları sağlanırdı. Kadınlar da erkekler gibi ayaklarına kayak takıp ava çıkabilirlerdi (Ortekin, 1938: 514-515). Kadınların ve çocukların da kayak takıp ava çıkmaları oldukça cesaret ve yetenek isteyen bir durumdu. Çocukların kayakla kayabilmeleri için iyi bir eğitim almaları gerekliydi ve babalarıyla birlikte avlanma sırasında bulunmaları onlar için paha biçilemez bir eğitim alanıydı. Çocukların ve gençlerin büyüklerinin kullandıkları kayakları ve kayma eylemini izleyerek yakından tanımaları oldukça önemliydi. Çünkü kayma eylemini yakından öğrenen gençler, bu sporu antrenmanlarla geliştirerek daha iyi bir şekilde yapabilirlerdi (Yıldıran, 1996: 56). Türkler, diğer sportif faaliyetlerde olduğu gibi, kayak sporunda da gençlerin iyi bir eğitim alarak sporu hayatlarından eksik etmemeleri gerektiğinin bilincindeydi.

Ekonomik, askeri ve sportif yönden amaçları olan kayakçılığın Türklerin özellikle yukarıda da bahsettiğimiz üzere kış mevsiminde atları kullanamadıkları zaman en önemli yardımcıları kayaklardır. Böylece kayakların Türkler için öneminin at değerinde olduğu da görülmektedir. Şorlar arasında kullanılan kayaklar çam ağacından yapılmakta, uzunluğu genellikle 1.50 m., genişliği ise 12-16 cm.'dir (Ortekin, 1938: 514-515). Kayakların uzunlukları ve genişlikleri Türklerin bu sporda kendilerine fayda sağlayacakları şekilde farklılık gösterebilir ancak amaç olarak çoğunlukla ortaktır. Mervezi'de Kimakların kış aylarında samur ve kakum

hayvanlarını avlayabilmek için genişliği bir karış, uzunluğu üç zirâ⁸⁷ olan iki ağaç parçasını ayaklarına bağlayarak adeta su üzerinde gemilerin gittiği gibi karlar üzerinde yürüdüklerini ifade etmektedir (İbn Fazlan, 1975: 101). Avcılık yapabilmek için çeşitli şekillerde kayakları kullanan Türkler, ellerinden geldikçe kayağı geliştirmeyi de ihmal etmemişler ve kayaktan da en yüksek verimi alabilmek için farklı parçaları bir araya getirmeyi bilmişlerdir. Türklerin yaptıkları kayakların malzemesi de genellikle yaşadıkları coğrafyaya uygun olan çeşitli maddelerden olmaktadır. Başta ağaç kullanılmaktaydı ancak at, geyik ve sığır kemikleriyle yapılan kayaklarda bulunmaktaydı (Togan, 1939: 2). Ağaçtan yapılan kayaklar belki de dayanıklılık konusunda kemikten yapılan kadar sağlam olmadığından Türkler kemikten kayağı tercih etmiş olmalıdırlar. Rene Grousset (1980) de Türk-Moğol avcılarının kış aylarında derileri kıymetli olan çeşitli hayvanları avlayabilmek için tahtadan ya da kemikten patenleri/kayakları kullandıklarını ifade etmektedir (s.192). Kayak malzemelerinin sağlam olması avcılarının av hayvanlarının peşinden gittiklerinde hem işini kolaylaştırmakta hem de zamandan kazanmalarına olanak sağlamaktaydı. Sonuçta dayanıklı bir kayak, avcının uzun zaman onu kullanabilmesine de imkân vermekteydi. Kemikten yapılan kayaklar özellikle Bulgarların zamandan kazanmak için tercih ettikleri ve ayaklarına giydikleri bilinmektedir. Bulgarların Finlilerle ticaret alışverişlerinde zaman zaman kızakları nakliye aracı olarak kullandıkları da görülmektedir (Togan, 1939: 1-2). Kayak ve kızaklar Türklerin at ile yaptıkları hemen hemen bütün işlerinde atı kullanamadıklarında yardımcıları olmuştur. Türklerin kullandıkları, yaptıkları ağaçtan kayaklar komşularının da dikkatini çekmekteydi. Özellikle Çinliler, Türk kabilelerinden Du-bo/Tu-po, Mi-lie/Mi-lieh-ko ve Go-o-cı/O-chih adlı üç Türk boyun bir araya gelmesiyle ortaya çıkan Mu-ma Tucüe'leri kışın kayak kullanmaları ve onların ayaklarına ağaçtan kayaklar giymeleri sebebiyle onları tahta ayaklı ya da ağaç atlı Türkler olarak adlandırmaları da oldukça önemlidir (Eberhard, 1996: 72,78; Eberhard, 1940a: 212; Ögel, 2014a: 213; Gömeç, 1995: 79). Çinlilerin bu adlandırması Türklerin ağaçtan yapılan kayakları kullandıklarının ve kışın oldukça

⁸⁷ Zirâ metrik sisteme geçilmeden kullanılan ölçü birimidir ve arşın kavramının Arapçasıdır. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder. Ancak uzunluk ölçülürken zamana, mekâna ve ölçülen nesnelerin cinsine göre farklılıklar gösterebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, 1991, C.III, s. 411-413.

revaçta olan bir taşıt olduğunun da en önemli delilidir. Kayakların atın hızına yakın hıza sahip olması onu atla tasvir etmelerine de neden olmuş olabilir (Yıldıran, 1998: 27). Kayaklar, Türkler için at kadar kıymetli ve kış aylarında atlarının soğuk havadan etkilenmesine engel oldukları gibi onun eksikliğini hissettirmeyecek kadar da önemliydi. Çin kaynakları ayrıca Ding-lingler, Bayırkular, Po-maların da tahtadan kayakları veya atları bulunan diğer Türk boyları olarak kaydetmiştir (Eberhard, 1940a: 211-212; Eberhard, 1996: 78). Burada tahta ayak ya da tahta at şeklinde Türklerin soğukta ve kışın zorlayıcı etkisiyle kayak ya da kızak kullanarak avlanmalarını, hayatlarını devam ettirmelerini, hatta rakiplerine saldırmak için kullandıklarını söyleyebiliriz. Yaşadıkları bölgedeki akarsu ve göllerin donması da onların karla kaplı bu yüzeylerde hareket etmelerine yardımcı olacak aleti ortaya çıkarmalarını mecbur bırakmıştır (Yıldıran, 1998: 26). Türkler çok eskiden beri özellikle avcılık için yaşadıkları bölgede ormanlara sahip olmaya çalışmışlardır. Örneğin Hunlar, Yin-Shan ve Ch'in-ling-shan eteklerinde bulunan ormanlara ihtiyaç duydukları için Çinlilerle ve Yüecilerle mücadeleye girişmişlerdir. Buralardan elde ettikleri ağaç parçalarıyla kendileri için çeşitli şekillerde aletler yapmakta ve ayrıca kışın ateş yakabilmek için odunları kızaklarla taşımaktaydılar. (Gumilev, 2002: 111). Ağaç ve tahta bulabilme konusunda çok şanslı olmasalarda Türkler buldukları malzemelerden hayatlarını kolaylaştıracak aletler yapmaları da onların el becerisi konusunda da yetenekli olduklarını göstermektedir. Kamil Kepecioğlu (1943) ise Türklerin ayaklarına bağladıkları tahtalara ivik, kayma işine de ivmek dediklerini ifade etmektedir (s. 946). İvmek kavramı Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te genellikle acele etme, acelecilik anlamına gelen *ewek/ewet/ewse*, *şep*, *terkle*, gibi kavramların anlamlarında yer almaktadır (C. I, s. 153, 277, 319; C. III, s. 445). Divanü Lûgat-it Türk (2013)'te *tawratış* kavramı ise “*ol anıñ birle tawraşdı / o, onunla ivmekte yarış yaptı*” şeklinde örneklemeyle önemlidir (C.II, s.363). İvmek kavramı görüldüğü üzere hızlı olma gibi bir anlama da yakındır. Kayağında sportif faaliyette ya da avlanma sırasında hızlı olabilmek konusunda öne çıkan bir duruma sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Yakutlarında çeşitli yolculukların da kayak ve kızığa başvurdukları bilinmektedir (Roux, 2007: 410). Taşımacılık için de oldukça kullanışlı olan kayak ve kızaklar kış mevsiminin getirdiği zorluklar karşısında insanların destekçileri olmuştur ve günümüzde de özellikle buzla ya da karla kaplı

alanlarda ve bu alanlarda yapılan sportif faaliyetlerde bu desteğini sürdürmektedir. Kayak sayesinde oldukça uzun mesafeler kat edebilen Türkler, kış mevsiminde 50-60 km, ilkbahara doğru 70-80 km, bir avın peşinde koşuyorsa 100-150 km'ye kadar yol aldığı zamanlar olabilmektedir (Ortekin, 1938: 514). Görüldüğü üzere Türkler kayakla oldukça fazla mesafe kat edebilmektedir. Kayak onların cansız atları olarak da görülebilir. Efsanelerde de av için kullanılan kayakla karşılaşmaktayız. Türklerle hem kültürel hem de dil akrabalıkları bulunan Fin-Ugor kavimleri ve Macar kültürü çerçevesinde kayakçılık mitolojik hikâyelerde de yer almıştır. Özellikle de gökyüzünde altı ayaklı ve çok hızlı koşan bir geyiğin ayağında kayak bulunan usta ve yiğit bir avcı tarafından yakalanması efsanesi de oldukça ilgi çekicidir. Macarlar için avcının kayağının izleri ise Samanyolu (Ordu yolu) olarak kutsal sayılıp takip edilmektedir (Ögel, 2014b: C. I, 627, C. II, 281-282). Samanyolu efsanesinde, çoğunlukla Sekeller, menşe efsanelerinde anlatılan, başlarına kötü bir olay geldiğinde Prens Çaba ve ordusunun gökyüzünden inerek onları kurtaracağını düşünmektedirler (Yiğit Türker, 2016: 132-133). Kayak görüldüğü üzere hem günlük hayatta hem de efsanelerde insanların avlarda kullandığı önemli bir taşıt olarak yer almaktadır. Günümüzde de özellikle karla ya da buzla kaplı alanlarda taşıma ve sportif faaliyetlerde görmek mümkündür. Soğuk havaların çeşitli olumsuz tarafları olsa da Türkler bu havayı ısıtacak çeşitli oyunlar da oynamaktaydı. Türkler arasında “*k'i-han*” adıyla özellikle de Semerkant'ta soğuk duası ya da soğuk dansı adıyla bilinen bir oyun oynanmaktaydı. Bu oyun, 11. veya 12. ayda çeşitli enstrümanlar çalınarak bıçakla ya da normal bir şekilde danslar edilerek soğuk duasına çıkılarak ve birbirlerine su atılarak oynanıyordu (Liu Mau-Tsai, 2006: 31; Chavannes, 2013: 185). Soğuk duası ya da dansı belki de bir dini ritüel olabilir ancak Uygurların soğuk yemek festivaline daha önce değinmiştik ve buradaki dansın da eğlenmek amaçlı olabileceği ihtimali de bulunmaktadır. Kırgızlarda da deve ve arslan oyunlarının soğuk dans törenlerinde oynandığı düşünülmektedir (Eberhard, 1996: 70). Havaaların soğuk olması Türkler için eğlenmeye engel teşkil etmiyordu ve Türkler durumlar ne olursa olsun eğlenmeyi bilen bir toplumdur. Eğlencelerde de birlikteliklerini korumayı bilmişlerdir ve bu birliktelik onların varlıklarını rakiplerine karşı korumalarına da yardımcı olmuştur.

Türklerin çeşitli malzemelerden yaptıkları, kış mevsiminde günlük hayatlarında, avlarında, seferlerinde, sporlarında kullandıkları kayaklar ve kızaklar onlar için oldukça fazla işlevselliğe sahipti. Kayakların kıymeti Türkler özelinde kış aylarında her türlü işlerinde yardımcı olduğu için yanlarından bir an olsun ayırmadıkları atlar kadardı. Kayakların ve kızakların çoğunlukla taşımacılık yönünden kullanılması kış aylarında rahat bir şekilde işlerini halletmelerine, seferlerine devam edebilmelerine, avlanmaya çıkabilmelerine önemli ölçüde etki etmekteydi. Kayakları yaparken de kendilerine at seçerkenki özeni göstermekte ve bunların sağlam olmasına da hayli dikkat etmekteydiler. Özellikle kayakların ve kızakların at ve çeşitli hayvanların derisiyle kaplanması çağın ötesinde bir teknolojik düşünce olarak Türklere her anlamda büyük yarar sağlamaktaydı. Ancak unutmamak gerekir ki yaptıkları kayakları girişecekleri işlerinde iyi bir şekilde faydalanabilmeleri için öncelikle kayak ve kızak kullanmayı öğrenmeleri ve böylece alışarak iyi bir sporcu olarak diğer işlerinin üstesinden gelebilirlerdi. Türkler çocuklarına ata binmeyi, avcılığı, okçuluğu öğretebilmek için küçük yaşlardan itibaren eğitiyorlardı. Kayakta diğer sportif faaliyet gibi küçük yaşlardan itibaren öğrenilmesi gereken bir spordur ve Türklerin, hayatlarının özellikle yaşadıkları coğrafyanın sert geçen kış aylarında başvurdukları bir spordur.

SONUÇ

İnsanlar yaşadıkları coğrafyayı genellikle kendi istek, beklenti, tercih ve kimi zaman da doğal ya da yapay sebepler sonucu belirlemektedirler. Türklerin kendi yaşam alanlarını belirlemelerinde doğal ve yapay sebepler ise oldukça kritik bir konumda bulunmaktadır. Bu sebepler arasında coğrafyadan kaynaklı arazinin şekli, iklim, bitki örtüsü doğal olan sebepler öne çıkarken, ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri sebepler ise yapay sebepleri oluşturmaktadır. Türklerin özelinde ortaya çıkan bu sebeplerin ana noktası ise yaşam tarzından hareketle kendileri ve hayvanları için en uygun ortamın belirlenmesi etkilidir. Türkler bu sebeplere ve yaşam tarzına uygun kendilerini yetiştirmesi gerektiğinden burada özellikle fiziksel olarak güçlü, kuvvetli ve dirençli olmalarını sağlayacak en önemli unsur olarak sportif faaliyetler ön plana çıkmaktadır. Sporun toplumun her kesiminden insana ulaşması, insanları kendi eksenine alarak onları burada tutkuyla kendine bağlaması oldukça önemlidir. Türkler arasında sportif faaliyetler hayatlarının çoğunlukla merkezinde yer almakta ve bu merkezin içinde farklı sporlar kişiler tarafından uygulanmak için tercih edilmekteydi. Bu tercihlerinde kişiler kendilerini mutlu edecek, keyifli zaman geçirmesini sağlayacak ya da fiziksel olarak geliştirerek eğlencelerinde, savaşlarında, düzenledikleri avlarda, sportif faaliyetlerde onları hazır tutabilecek sporlarla uğraşmaktaydılar. Sportlarda başarılı olanların çeşitli ödül almaları ya da ordu saflarında kendilerine yer bulmaları da onları sportif olarak hırslandıran etkenlerdendir.

Sportif faaliyetlerde yer alan ya da çeşitli sporları uygulayan insanların yaptıkları diğer işlerde de başarılı olmaları tesadüfî bir durum değildir. Hayatının herhangi bir anında sporla ilgilenen veya onu hayatının merkezine alan insanların sporlarla ilgilendikçe kendisine olan güveni de oldukça yüksek olmuştur. Türk yöneticileri ve aileleri bu durumu hızlı bir şekilde fark edip çocuklarını sağlıklı, güçlü bir şekilde yetişmesini amaçlamışlar ve çocuklarını sportif faaliyetlere yönlendirmişlerdir. Türklerin yaşadığı Türkistan coğrafyası ve konargöçer hayat tarzı da erkeklerin olduğu kadar kadınların da mücadelecî, savaşçı bir ruha sahip olmasını gerekli kılmaktaydı. Özellikle Türklerin çevrelerinde bulunan düşmanların ve rakip boyların ani saldırılarına karşı koyabilmek için kadın, erkek, çoluk çocuk demeden askeri olarak onları hazırlayacak ve güçlü kalmalarına olanak sağlayacak şeyin sportif

faaliyetler olduğunu bilmekteydiler. Bu nedenle Türkler çocuklarının küçük yaşlardan itibaren sportif faaliyetlerde yer almasını sağlamış ve onların fiziksel gelişimi düşünülerek onlara uygun sporları seçerek veya teşvik ederek çocuklarını desteklemişlerdir. Sportif faaliyetler sayesinde büyüyen çocuklar ve gençler kendisini geliştirmekte ve karşılaşacağı herhangi bir zorlukla baş edebilmeyi iyi bir şekilde tecrübe ederek öğrenmektedir. Günümüzde dünya üzerinde uygulanan sportif faaliyetlere baktığımızda hemen hemen bütün sporlarda çocukların ve gençlerin gelişimine özen gösterilmekte, yetenekleri ölçüsünde kendisini tanımasına ve içinde yaşadığı toplumda kendisini ifade edebilmesi için şans tanınmaktadır. Geçmişte de bu şans Türkler açısından çocuklara, gençlere ve kadınlara uyguladıkları sportif faaliyetler çerçevesinde verilmiştir diyebiliriz. Türklerin yaşadıkları coğrafya, hayat tarzı, onların herhangi bir harekette hazır olmalarını sağlayacak, günlük hayatta ya da eğlencelerinde kendilerini mutlu edecek, yaşamlarında mücadele ruhunun yaşatılmasına katkı sağlayacak ve herkesin katılabileceği sporlar ortaya koymayı amaçlamışlardır. Uyguladıkları sporlarda yaşadıkları hayat tarzına uygun olan ya da çevrelerinde bulunan canlılar, doğada farklı şekillerde elde ettikleri maddeler eşlik etmekteydi. Hatta kimi zaman sporlar at, kuş, ok, yay, değnek, top gibi başlıca eşlik eden canlılar ve cansızlar üzerinden inşa edilmekteydi. Böylece Türklerin sportif faaliyetlerinin çeşitlenmesinin önü açılmaktaydı ve onların sportif açıdan zengin bir toplum olduğu da görülebilmekteydi. Ayrıca sportif faaliyetler için kendilerine belirli bir alan ya da saha diyebileceğimiz yerler tahsis ederek hem daha rahat hem de daha sağlıklı uygulanmasını temin etmekteydiler. Türklerin sportif faaliyetlerinde amaç genellikle küçük yaşlardan itibaren kişinin fiziksel olarak güçlenip kendi yetenekleri ölçüsünde sınırlarının farkına varabilmesidir. Hatta günlük hayatında ya da askeri hayatında karşılaşacağı zorluklarla baş edebilmesi amaçlanmaktaydı.

Dünya tarihini yazanlar, bunu Türklerden bahsetmeden yapamayacakları gibi, spor tarihiyle ilgili çalışmalarda Türk sporlarıyla ilgili bilgileri bilmeden ya da değinmeden bir dünya spor tarihi yazmaları doğru olmayacaktır. Sportif faaliyetlerin ortaya çıkışıyla ilgilenen, tarihi sporlarla ilgili araştırma yapan kişiler özellikle atlı sporlarla, okla yapılan sporlarla, avcılık sporlarında veya futbolun ilk örneklerinden olan tepüğe değinmeden ya da Türkler tarafından uygulanan sporlardan bahsetmeden yaptıkları çalışmalar bizce objektif olması açısından eksik kalacaktır.

KAYNAKÇA

Aça, M. ve Olgunsoy, B. (2010). Tıva Kahramanlık Destanlarında Yarış ve Sınamalar. *Acta-Turcica*, C.II, S.1, s.1-18.

Ahmetbeyoğlu, A. (2013). *Avrupa Hunları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ahmetbeyoğlu, A. (2015). İslam Öncesi Türk Toplumunda Eğitim Aracı Olarak Spor. *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.79-83.

Ahmetbeyoğlu, A. (2016). *Atlı Şehirliler Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ahmetbeyoğlu, A. (2017). *Atilla'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyah Priskos (İkinci Baskı)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Akad, M. T. (2013). *Askeri Tarihte Stratejik Düşünce*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Akkaya, Ş. (1943, Eylül). At ve Binicilik. *ÜLKÜ*, S.47, s.2-3.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni, (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Alimov, U. (2015). Ulak Tartış Oyununun İnançlarla Olan İlişkisi Üzerine. *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.63-66.

Alpman, C. (1972). *Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Amman, M. T. (2000). Spor Sosyolojisi. *Sporda Sosyal Bilimler*. (ed. Hasan Can İkizler). (ss.85-149). İstanbul: Alfa Basımevi.

And, M. (2012). *Oyun ve Bügü Türk Kültüründe Oyun Kavramı (Genişletilmiş Üçüncü Baskı)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Arslan, A. A. (1993, Aralık). Orta Asya Türk Boylarının Oyunu “Çögen” Avrupa’da “Polo” Oldu. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.84, s.26-31.

Atabeyoğlu, C. (1984, Mart). Orta Asya Türkleri’nin Ulusal Sporları: Polo, Aslında Bir Türk Oyunudur!. *Yıllarboyu Tarih*, C.XII, S.3, s.68-71.

Atalay, İ. (2002). Türk Dünyası’nın Coğrafyası. *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.I, s.243-261.

Aydın, E. (2007). Şine Usu Yazıtı. Çorum: KaraM.

Barthold, V. V. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler (Üçüncü Baskı)*. (Terc. Ragıp Hulusu Özdem). (Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Başta, Ş. (1964, Ağustos). Eski Türklerde Harp Taktiği. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.22, s.39-48.

Bayat, F. (2002). Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni Düşünceler. *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.III, s.520-526.

Bayat, F. (2006). *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayat, F. (2009). Sosyo-Ekonomik Bağlı Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş, *Acta-Turcica*, C.II, S.1, s.1-10.

Bayat, M. (1983). Strateji-Tarih-Coğrafya İlişkileri. *Birinci Askeri Tarih Semineri*, C.I, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. s.61-69.

Baykara, T. (1997). *Türk Kültürü Araştırmaları*. İzmir: Akademi Kitabevi.

Baykara, T. (1998). *Türk Adının Anlamı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Belek, K. (2015). Kültürel Hayatta At: Kırgızlarda Seyislik Mesleği. *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.112-114.

Bozdemir, M. (1982). *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Bozkurt, N. (2007). Ok. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXIII, (ss.333-335). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Bozkurt, N. (2009). Spor. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.XXXVII (ss.418-421). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Bulduk, Ü. (1997). Dede Korkut Destanları'nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya. *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Türk Dünyası Özel Sayısı I*, S.15, s.466-470.

Bulduk, Ü. (2008). Yaşayış ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılış Nedenleri. *Kuruluş ve Çöküş Sürecinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*. (Yay. Haz. Mehmet Alpargu, Muhammed Bilal Çelik). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi. s.47-55.

Büyükcan Sayılır, Ş. (2012, Yaz). Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S.1, s.563-580.

Caferoğlu, A. (1964, Ağustos). Tarihte Türk Askeri Benliği. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.22, s.28-32.

Caferoğlu, A. (1972). Türklerde Av Kültü ve Müessesesi. *VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 25-29 Eylül 1970)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.I, s.169-175.

Cahız, E.O.A.b.B.el (2017). *Türklerin Faziletleri Fezailü'l-Etrak*. (Çev. Ramazan Şeşen) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Cerid. (1963). *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C.III, s.109.

Chaliand, G. (2001). *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya*. (Çev. Engin Sunar). İstanbul: Doğan Kitap.

Chavannes, E. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri (İkinci Baskı)*. (Çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları.

Christesen, P. (2014). *Sport And Society İn Sparta. A Companion To Sport And Spectacle İn Greek And Roman Antiquity*. (ed. Paul Chirstesen and Donald G. Kyle). Oxford: Wiley Blackwell.

Cirit Oyununun Kuralları (1935). Adana: Adana Halkevi Spor Şubesi Yayınları.

Clausewitz, C.V. (1991). *Harp Üzerine*. (Çev. H.Fahri Çeliker), Ankara: Genelkurmay Basımevi, C.I.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth- century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Cöhce, S. (2002). Hınsdistan'da Kurulan Türk Devletleri. *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.VIII, s.689-730.

Crowther, N. B. (2007). *Sport In Ancient Times*. London: Praeger Publishers.

Czegledy, K. (2004). *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batıya Göçleri*. (Çev. Mutlu Gün). Ankara: Doruk Yayıncılık.

Çandarlı Şahin, A. (2017). Rus Kaynak ve Buluntularına Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat, Yayımlanmamış Doktora Tezi, *MSKÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muğla.

Çandarlıoğlu, G. (1984). Uygur – Çin İktisadi Münâsebetleri (At-İpek Alışverisi) (744-840). *Tarih Dergisi*, S. 34, s.73-80.

Çandarlıoğlu, G. (1997). *Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem*. (Yay. Haz. Yavuz Tiryaki). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.

Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Çay, A. (1988). *Türk Ergenekon Bayramı (Nevruz) (İlaveli İkinci Baskı)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Çetin, İ. (2004). Sporda Nevruz, *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*. (ed. M. Öcal Oğuz), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, s.199-205.

Çınar, A.A. (2000). Dede Korkut Destanı'nda At ve At Kültürü. *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri (19-21 Ekim 1999, Ankara)*, (Yay. Haz. Alev Kahya-Birgül, Aysu Şimşek-Canpolat), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s.97-108.

Çoruhlu, T. (2005). Mızrak. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXX, (ss.4-5). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Çoruhlu, Y. (1997, Ocak-Şubat). Türk Sanatında Av Sembolizmi. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.76, s.13-25.

Çoruhlu, Y. (2016, Haziran). "Türk Sanatında "Geriye Dönerek Ok Atma" Teması. *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.222, s.9-28.

De Groot, J M. ve Asena, G. A. (2011). *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Dever, A. (2015). *Spor Sosyolojisi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Doğru, Ş. (1995). Kıymız Üretimi. *Türk Kültüründe Atçılık ve Çağdaş Atçılık*. (ed. Emine Gürsoy-Naskali). İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü, s.322-324.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Donuk, A. (2008). Türk Ordu Teşkilatının Yabancı Ordulara Te'siri Mes'elesi. *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular –Oluşum, Teşkilat ve İşlev-*. (ed. Feridun M. Emecen), İstanbul: Kitabevi, s.183-191.

Eberhard, W. (1940a, Mayıs). Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor. *ÜLKÜ*, C.XV, S.87, s.209-215.

Eberhard, W. (1940b, Eylül). Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Mâlumat. *ÜLKÜ*, C.XVI, S.92, s.161-172.

Eberhard, W. (1945, Ekim). Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: Toba'ların Hayvancılığı. *BELLETEREN*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.IX, S.36, s.485-494.

Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları (İkinci Baskı)*. (Çev. Nimet Ulutuğ). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ebulgazi Bahadır Han (t.yok). (*Şecere-i Terakime*) *Türklerin Soy Kütüğü*. (haz. Muharrem Ergin). Tercüman 1001 Temel Eser 33.

Eckhardt, S. (1982), Efsanede Attila. *Attila ve Hunları*, (Çev. Şerif Baştav), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s.123-186.

Elçin, Ş. (1964). Türklerde Atın Armağan Olması. *Türk Kültürü Araştırmaları I*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.1. s.142-147.

Emiroğlu, K. ve Yüksel, A. (2002), *Yoldaşımız At*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eralp, T. N. (1993). *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ercilasun, A.B. ve diğerleri (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü-I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ercilasun, K. (2014). Asya Hunlarının Toplantılarının Niteliği ve Zamanları. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 2014/2, s.1-13.

Erdem, S. (1991). Av. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.IV, (ss. 100-101). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Erdemli, A. (2008). *Spor Yapan İnsan*. İstanbul: E Yayınları.

Erdoğan, H. G. (2018). *Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları*. İstanbul: Karakurum Yayınevi.

Ergin, M. (1980). *Dede Korkut Kitabı (Üçüncü Baskı)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri (Kırkbeşinci Baskı)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergüç, A. (1966, Ağustos). Dede Korkut Kitabı'nda Silah: Silah Çeşitleri ve Silahla İlgili Sözlere Lügatçesi. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.46, s.884-897.
- Ergüç, A. (1967, Ağustos). Dede Korkut Kitabı'na Göre Türklerde Silahın Yeri ve Önemi. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.58, s.697-763.
- Erkal, M. (1991). Arşın. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.III, (ss.411-413). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Erkal, M. E. (1986). *Sosyolojik Açından Spor*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Erkal, M. E. , Ayan, D. ve Güven, Ö. (1998). *Sosyolojik Açından Spor*. İstanbul: Der Yayınları.
- Eroğlu, M. (1963). Çevgân. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C.III, s.388-389.
- Ertan, M. (1943, Temmuz). At ve Atlı Spor. *ÜLKÜ*, S.44, s.5-6.
- Esin, E. (1995). Türk Sanatında At. *Türk Kültüründe Atçılık ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü, s.54-90.
- Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang Shu) (2017). (Çev. İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eyeberdiyew, A. (2007). *Türkmen Elguşcusı*, Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiryar Gulluğı.
- Fenik, M. F. (1941). Harp ve Spor. *Beden Terbiyesi ve Spor Dergisi*, S.25, s.21-22.
- Firdevsi (2009). *Şahname*. (Çev.Necati Lugal). İstanbul: Kabalcı Yayımevi.
- Fişek, K. (1985). *100 soruda Türkiye Spor Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayımevi.
- Gazimihal, M. R. (1960, Şubat). Tepük Tepmek, *Türk Folklor Araştırmaları*, C.VI, S.127, s.2080.

Genç, R. (1995), Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevruz. *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart 1995)*. (haz. Sadık Tural). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s.15-23.

Genç, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası (İkinci Baskı)*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

Gillet, B. (1975). *Spor Tarihi*. (Çev. Mustafa Durak). İstanbul: Gelişim Yayınları.

Goldblatt, D. (2006). *The Ball Is Round A Global History of Football*. London: Viking Penguin Books.

Golden, P. B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş (Genişletilmiş İkinci Baskı)*. Çorum: Karam.

Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları (Yedinci Baskı)*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Gökalp, Z. (1982). *Makaleler*. C.II. (haz. Süleyman Hayri Bolay). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Göksu, E. (2009, Kış). Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı. *Uluslararası Sosyal Aratırmalar Dergisi*, C.II, S.6, s. 266-281.

Göksu, E. (2013). *Okla Yükselen Millet Türklerde Ok ve Okçuluk*. Konya: Kömen Yayınları.

Göksu, E. (2015). *Türk Kültüründe Silah (İkinci Basım)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gömeç, S. (2000, Ağustos). Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine. *BELLE TEN*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.LXIV, S.240, s.427-433.

Gömeç, S. Y. (1995). Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XVII, S.28, s.71-84.

Gömeç, S. Y. (2009). Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti. *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildiriler-I Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu (20-22 Mayıs 2009)*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s.19-30.

Gömeç, S. Y. (2011). *Kök Türk Tarihi (Dördüncü Baskı)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Gömeç, S. Y. (2014). *Türk Kültürünün Ana Hatları (Üçüncü Baskı)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Gömeç, S. Y. (2015). *Türk Destanlarına Giriş (İkinci Baskı)*, Ankara: Berikan Yayınevi.

Gömeç, S. Y. (2016, Nisan). Divanü Lugat-itTürk'te Eğlence ve Oyun Geleneği Üzerine. *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, C. LIX, S.352, s.51-54.

Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*. (Çev. M.Reşat Uzmen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Grönbech, K. (1992). Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini. (Çev. Kemal Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gumilev, L. N. (2002). *Hunlar*. (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Güneş, C. (2012). Avrupa Hun İmparatorluğu'nda Ordu ve Savaş, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *MSKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muğla.

Güngör, A. (2014). Kırgızlarda Kartalla Avcılık Geleneği. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, S. 51, s.319-339.

Güven, Ö. (1999). *Türklerde Spor Kültürü (Geliştirilmiş İkinci Baskı)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1966, Ağustos). Türk Milleti ve Ordusu. Türk Ordusunun Tarihi, *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.46, s.841-843.

Halıcı, F. (1980, Haziran). Ata Sporumuz Atlı Cirit Oyunları. *Milli Kültür*, Kültür Bakanlığı, C.II, S.I, s.73-75.

Halıcı, F. (1993a). Çevgân. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, (ss.294-295). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Halıcı, F. (1993b). Cirit. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, (ss.26-27). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi (İkinci Baskı). (2015). (Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Harris, H. A. (1972). *Sport In Greece And Rome*. New York: Cornell University Press.

Huizinga, J. (2013). *Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İbn Fazlan Seyahatnamesi (1975). (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Bedir Yayınları.

İbni Mühennâ Lûgati (Üçüncü Baskı). (1997). (Çev. Aptıllah Battal). Ankara: Türk Dil Kurumu.

İnan, A. (1943). Gök-Börü Oyunu. *Gök-Börü*, S.6, s.6.

İnan, A. (1966, Nisan). Türklerde Demircilik Sanatı Tarihte ve Folklorunda. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.42, s.542-544.

İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Üçüncü Baskı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnan, A. (1991), *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnan, A. (1998), *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İşcan, F. (1988). *Türklerde Spor*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

İzgi, Ö. (2000). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi (İkinci Baskı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İzgi, Ö. (2014). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. Erkin Ekrem, Serhat Küçük), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kafalı, M. (1987). Türkler'in Anayurdu. *Tarihte Türk Devletleri I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları. s.1-2.

Kafalı, M. (1995). Türk Kültüründe Nevruz ve Takvim. *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart 1995)*, (haz. Sadık Tural), Ankara: AKM Yayınları, s.25-29.

Kafalı, M. (2000). Tarihteki Türk Sporları. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Münasebetiyle "Osmanlıda Spor" Sempozyumu (26-27 Mayıs 1999)*, (ed. Nizemettin Çiftçi ve bşk.), Konya: Petek Ofset Matbaacılık, s.1-4.

Kafesoğlu, İ. (1964, Ağustos). Türk Ordusu. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.22, s.7-11.

Kafesoğlu, İ. (1966, Ağustos). Türk Ordusunun Tarihi. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.46, s.837-840.

Kafesoğlu, İ. (1991). At (İslam Öncesi). *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.IV, (ss.26-28). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kafesoğlu, İ. (2009). *Türk Milli Kültürü (Yirmisekizinci Baskı)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kahraman, A. (1972, Şubat). Türklerde Top Oyunu. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.112, s.262-266.

Kahraman, A. (1989). *Cumhuriyete Kadar Türk Güreşi*. C.I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kahraman, A. (1995). *Osmanlı Devleti'nde Spor*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kalkan, M. (1995). *Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri*. İzmir: Kaynak Yayınları.

Kapanşahin, M. (2015). Kanuni Sultan Süleyman'ın Çocuklarının Sunnet Düğününde Oynanan Oyunlar. *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bışkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.99-108.

Kaplan, M. (1987). *Türk Milletinin Kültürel Değerleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kaplan, M. (2002). Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı. *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.III., s.511-519.,

Kara, A. (2008). Kazak Türklerinde Kartalla Avcılık. *Av ve Avcılık Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul: Kitabevi, s.215-228.

Karatay, O. (2005, Güz). Alper Tona ve Oğuz Han: Turan'da Bir Dönem. İki Gelenek, *Turan Dergisi*, s.113-117.

Karatay, O. (2015). *Türklerin Kökeni (Onikinci Baskı)*. Ankara: Kripto Yayınevi.

Kaşgarlı Mahmud (2005). *Divanü Lugati't Türk*. (Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Kaşgarlı Mahmud, (2013). *Divanü Lûgat-it Türk (Altıncı Baskı, Birleştirilmiş Birinci Baskı)*. C.I,II,III. (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kepecioğlu, K. (1943). Türklerde Spor. *İkinci Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937)*, İstanbul: Kenan Matbaası, s.939-948.

Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya Geçmiş, Gelecek ve Şimdilik Hali Üzerine Mukayese*. (Çev. Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Kıdırmayev, A. (1995). Kırgız Medeniyetinde At ve At Yetiştiriciliği. *Türk Kültüründe Atçılık ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü, s.372-374.

Kılıç, M. (2012). *Etnisite ve Spor*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Kılıçev, A. (1995). Ortaçağlara Ait Doğu Kaynaklarında "Nevruz". *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart 1995)*, (haz. Sadık Tural), Ankara: AKM Yayınları, s.147-150.

Kırilen, G. (2013). Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/1, s.63-84.

Klyaştorıny, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorluğu*. (Çev.Serkan Acar ve diğeri), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. Tek-Esin Vakfı.

Koca, S. (2002a). Eski Türklerde Bayramlar ve Eğlenceler. *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.III, s.51-57.

Koca, S. (2002b). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.III, s.15-37.

Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri (Genişletilmiş Dördüncü Baskı)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Koç, D. ve Yıldırım, K. (2016, Şubat). Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.220, ss.51-62.

Koprıman, K. Y. (2002). Mısır Memlûkleri (1250-1517). *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.V, s.99-126.

Kortantamer, S. (2008). Memlûklerde Av. *Av ve Avcılık Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul: Kitabevi, s.45-53.

Koşay, H. Z. (1974). *Etnografya Folklor Dil Tarih Ve Diğeri Konularda Makaleler Ve İncelemeler*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Köprülü, M.F. (2005). *Türk Tarih-i Dinisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Köymen, M. A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri (Üçüncü Baskı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.I.

Kunter, H. B. (1938). *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Kurat, A. N. (2002). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.

Ligetti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya (Üçüncü Baskı)*. (Çev. Sadrettin Karatay). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Liu Mau-Tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (Çev.Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları.

Mesudi (2004). *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Moğolistan'da Türk Ayak İzleri. (2016). (ed. Battulga Tsend ve diğerleri), Ulaanbaatar: Mönhiin Üseg.

Moğolların Gizli Tarihi (İkinci Baskı). (1986). (Çev. Ahmet Temir). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Morpa Spor Ansiklopedisi (2005). (Yayın Kurulu; Cem Atabeyoğlu, Sami Mengütay ve diğerleri). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları. C.I, III, IV.

Mutlu, M. (1976). At, Yiğit, Cirit. *Geleneksel Türk Sporları Semineri (Konya, 31 Temmuz 1976)*. Ankara: Güven Matbaası, s.27-33.

Nemeth, G. (1982), Attila ve Hunları. *Attila ve Hunları*. (Çev. Şerif Baştav). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s.79-111.

Nicolle, D. (2011). *Attila ve Göçer Kavimler*. (Çev. Levent Cinemre). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Okay, B. (1988), Sui-T'ang Hanedanları Döneminde Çin'deki Orta Asya Kökenli Kişiler ve Çin Uygarlığına Katkıları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.

Onat, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Orkun, H. N. (2004). *Türk Sözüünün Aslı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları (Birleştirilmiş Üçüncü Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Orkun, H.N. (1941a, Ocak). Eski Türk Silahları: Ok. *Beden Terbiyesi ve Spor*, S.25, s.15-16.

Orkun, H.N. (1941b, Şubat). Eski Türk Silahları: Kemend. *Beden Terbiyesi ve Spor*, S.26, s.3-4.

Orkun, H.N. (1941c, Ocak). Eski Türk Silahları: Mızrak. *Beden Terbiyesi ve Spor*, S.30, s.23.

Ortekin, H. (1938, Şubat). Türkler ve Kayak. *ÜLKÜ*, C.X, S.60, s.513-516.

Otkan, P. (2018). *Tarihçi'nin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ögel, B. (1983). Türk Tarihinde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri. *Birinci Askeri Tarih Semineri*, C.II, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s.225-231.

Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C.I,II,VI,VII, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları (Genişletilmiş Dördüncü Baskı)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ögel, B. (2014a). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Altıncı Baskı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2014b). *Türk Mitolojisi (Altıncı Baskı)*. C.I,II. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu (İkinci Baskı)*, C.I, II. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ölmeztürk, K. (1941). Eski Türklerde Din ve Spor. *Beden Terbiyesi ve Spor Dergisi*, S.33, s.2-3.

Öngel, H. B. (2001). *Türk Kültür Tarihinde Spor*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özcan, A. (1996). Güreş. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.XIV, (ss.317-320). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özkırımlı, A. (1972, Ekim). Kaşgarlı'ya Göre Türklerde Askerlik. *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.XXVII, S. 253, s. 87-95.

Özlem, D. (2012). *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap.

Öztelli, C. (1976). Cirit ve Cirit Oyunu Üzerine. *Geleneksel Türk Sporları Semineri (Konya, 31 Temmuz 1976)*. Ankara: Güven Matbaası, s.51-55.

Öztürk, F. (1998). *Toplumsal Boyutlarıyla Spor*. Ankara: Bağırhan Yayinevi.

Palaz Erdemir, H. (2002). Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik. *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.II, s.938-943.

Polat, M.S. (2008). Göçebe Türklerde Avcılık. *Av ve Avcılık Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul: Kitabevi, s.55-63.

Rahman, A. (1995). Tarihten Günümüze Doğu Türkistan'da Nevruz Kutlamaları. (Çev. E. Emet, A. Çelikbay), *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart 1995)*, (haz. Sadık Tural), Ankara: AKM Yayınları, s.221-227.

Rasonyi, L. (1996). *Tarihte Türklük (Dördüncü Baskı)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl (Üçüncü Basım)*. (Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J.P. (1999). *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*. (çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Sağol Yüksekaya G. (2015). Geleneksel Türk Sporlarının Destanlardaki Yansımaları. *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.199-201.

Sallı, M. K. (2016, Ekim). Kökbörü. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, C.LX, S. 358, s.33-37.

Salman, H. (2008). Eski Türk Topluluklarında Kayakçılık. *Türklük Araştırmaları Dergisi (Prof.Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan-II)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, S.20, s.83-95.

Sarıtaş, E. (2010). *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*. İstanbul: Scala Yayıncılık.

Sertkaya, O. F. (1981). Türk Adı. *Tarihte Türk Devletleri I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları. s.3-6.

Seyfi, A. R. (1932, Ağustos). Eski Türk-Moğol Ordularının Harp Teşkilatı ve Usulleri. *Resimli Şark*, Resimli Ay Matbaası, S.20, s.7-9.

Seyfi, A. R. (1933, Temmuz). Tarihte Türkler ve Spor, ÜLKÜ, C.I, S.6, s.476-480.

Sinor, D. (2012). İç Asya Kavramı. *Erken İç Asya Tarihi (Altıncı Baskı)*. (Çev. Ruşen Sezer) İstanbul: İletişim Yayınları, s.11-32.

Somuncuoğlu, S. (2008). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. İstanbul: A-Z Yapı İnşaat Sanayi Ticaret.

Somuncuoğlu, S. (2011). *Saymalıtaş: Gökyüzü Atları*. İstanbul: AC Yapı.

Sun Zi (Sun Tzu) (2017). *Savaş Sanatı (Sekizinci Basım)*. (Çev. Giray Fidan, Pulat Otkan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Sümer, F. (1953). Türklerde Avcılık, *Resimli Tarih Mecmuası*, IV/12, İstanbul, s.2404-2406.

Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Sümer, F. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şahislan, İ. (1995). Taşkent Mahallinde Nevruz Bayramının Kutlanması. (Akt. Hüseyin Özbay), *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu)*

Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart 1995), (haz. Sadık Tural), Ankara: AKM Yayınları, s.245-250.

Şapolyo, E. B. (1939), Hun Türklerinde Spor. *Beden Terbiyesi ve Spor Dergisi*, S.6, s.7-9.

Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Şirin User, H. (2008). Göktürk Yazıtlarında Av. *Av ve Avcılık Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul: Kitabevi, s.29-44.

Talimciler, A. (2015). *Sporun Sosyolojisi Sosyolojinin Sportu (İkinci Baskı)*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Tan, N. (1976). Tarihi Türk Güreşi Hakkında Notlar. *Geleneksel Türk Sporları Semineri (Konya, 31 Temmuz 1976)*. Ankara: Güven Matbaası, s.56-61.

Tarcan, S. S. (1932). Türklerde Beden İdmanları. *Türk Tarihinin Ana Hatları* (eserinin müsveddeleri), Ankara: Türk Tarih Kurumu Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, s.3-6.

Tashbayeva, K. (2001). *Petroglyphs of Central Asia*, Bışkek: International Institute for Central Asian Studies.

Taşagıl, A. (2008). İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu. *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular –Oluşum, Teşkilat ve İşlev-*, (ed. Feridun M. Emecen), İstanbul: Kitabevi, s.153-181.

Taşagıl, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (İkinci Baskı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Taşagıl, A. (2014), *Gök-Türkler I-II-III (İkinci Baskı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Taşagıl, A. (2015). Shih-Pi Kagan'ın Çin İmparatorunu Kuşatmasının Stratejik Sonuçları. *XVI. Türk Tarih Kongresi (20-24 Eylül 2010)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.II., s.33-41.

Taşbaş, E. ve Maratkızı, A. (2010). Kırgız Ulusal Oyunları. *Acta-Turcica*, C.II, S.1, s.221-243.

Taşmektepligil, M. Y. ve İmamoğlu, O. (1996). Türkiye’de Kültürel Yapının Spora Etkisi Üzerine Düşünceler. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, C.I, S.I, s.41-51.

Tayga, Y. (1990). *Türk Spor Tarihine Giriş*. Ankara: Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Spor Eğitimi Dairesi Başkanlığı.

Temir, A. (1964, Ağustos). Eski Türklerde Sosyal Teşkilat ve Askerlikle İlgili Sözler. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S. 22, s.33-38.

Tezcan, M. (2008). Çin’de Shang ve Chou Sülaleleri (M.Ö. II-I. Bin) Döneminde Göçebe Tesirindeki Sürek Avları. *Av ve Avcılık Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul: Kitabevi, s.13-27.

Togan , A. Z. V. (1969). *Tarihte Usul (İkinci Baskı)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Togan, A. Z. V. (1939). Eski Türklerde Kayakçılık. *Askeri Mecmua*. (Askeri Mecmuanın 115 sayılı 1939 yılı nüshasından ayrı basım).

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş (Üçüncü Baskı)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tryjarski, E. (2012). *Türkler ve Ölüm*. (çev. Hafize Er). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Turan, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması. *BELLETTEN*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.IX, S.35, s.305-318.

Turan, O. (2009). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi (Onsekizinci Basım)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tuzlugul, T.T. (1995). Kazakistan’da Nevruz Kutlamaları. (Çev. Mariyam Bulgarova, Celalettin Erbay), *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart 1995)*, (haz. Sadık Tural), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s.323-325.

Türkçe Sözlük (2011). (Haz. Şükrü Haluk Akalın ve başkaları). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkmen, M. (1993). Türk Kültür Tarihinde Atlı Sporlar Üzerine Bir Araştırma, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü*, Ankara.

Türkmen, M. (1998). Geçmişten Günümüze Türkler'de Rahvan (Yorga) Binicilik. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, C.III, S.4, s.53-64.

Türkmen, M. (2009, Kasım-Aralık). Dünden Bugüne Türk Toplumlarında Çevgen / Çögen / Çevgan / Polo Oyununa Genel Bakış. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Prof.Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı*, (Derleyen: Yaşar Çoruhlu), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.183, s.479-492.

Türkmen, M., Demirhan, B. (2015). Osmanlı Güreş Tekkeleri ve Fonksiyonelliği. *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.162-173.

Türkmen, M., İmamoğlu, O. ve Türkmen, L. (2005). Dünden-Bugüne Türkler'de Kız ve Kelin Kovuu Oyunu. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C.VI, S.1, s.49-57.

Uydu Yücel, M. (2010, Ocak). Kazak Türklerinin Milli Oyunlarındaki At Yarışları. *Acta-Turcica*, C.II, S.1, s.353-376.

Ülkütaşır, M. Ş. (1949, Haziran). Geçmiş Çağlarda Türk Hayatı: Atalarımızın Toplu Oyun ve Sporları. *ÜLKÜ*, S.30, s.14-16.

Ülkütaşır, M. Ş. (1967, Temmuz). Çevgan ve Gökbörü. *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.57, s.663-667.

Ünver, S. (1976). Tarihte Anadolu Türklerinde Spor. *Geleneksel Türk Sporları Semineri (Konya, 31 Temmuz 1976)*. Ankara: Güven Matbaası, s.62-64.

Üstün, A. (2013). Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar-Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.

Vaczy, P. (1982). Hunlar Avrupa'da. *Attila ve Hunları*, (Çev. Şerif Baştav), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s.51-55.

Vasary, I. (1995). Türkçe At ve Atçılık Terimlerinin Rusça'ya Tesiri. *Türk Kültüründe Atçılık ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü, s.34-45.

Vasary, I. (2007). *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Voight, D. (1998). *Spor Sosyolojisi*. (Çev. Ayşe Atalay). İstanbul: Alkım Yayınları.

Yalgın, A.R. (1949, Mart). Doğanla Avcılık. *ÜLKÜ*, S. 27, s.29-31.

Yavuz, C. (2013). *Strateji ve Güç Kullanma Üzerine (Milli Strateji-Askeri Strateji-Milli Güvenlik Siyaseti)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Yetim, A. (2011). *Spor Sosyolojisi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Yıldıran, İ. (1986). Tarihi Kaynakları Açısından Türk Spor Kültürü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.

Yıldıran, İ. (1996). Uygulama Nedenleri ve Fonksiyonları Bakımından Türk Kültürünün Erken Devirlerinde Bazı Sportif Aktivitelerin Görünümü. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, C.I, S.II, s.47-57.

Yıldıran, İ. (1998). Eski Sibirya-Altay Bölgesi Kayakçılığının Hippopod (At Ayaklılar Efsanesi İle İlişkisi). *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, C.III, s.21-28.

Yıldıran, İ. (2002). Eski Türk Çocuk Oyunlarından Tepük ve Yaşayan Varyantları, *TÜRKLER*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.III, s.196-200.

Yıldırım, K. (2015). *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juanlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yıldırım, K. (2016). Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında. *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*, 2016/2, s.197-209.

Yıldız, D. (1979). *Türk Spor Tarihi*. İstanbul: Eko Matbaası.

Yıldız, D. (2002). *Çağlar Boyu Türkler'de Spor*. İstanbul: Telebasım.

Yılmaz, O. ve Ertuğrul, M. (2013). Atlarda Yürüyüş Çeşitleri ve Kusurları. *Ordu Üniversitesi Ziraat Fakültesi Akademik Ziraat Dergisi*, C.II, S.1, s.43-54.

Yiğit Türker, P. (2016, Haziran). Milli Destanlara Göre Sekellerin Menşei, *History Studies International Journal Of History*, C.8, S. 2, s.125-137.

Yiğit, A. (2015). Osmanlı Padişahlarının İhsanına Mazhar Huzur Güreşleri, *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.181-194.

Yuvalı, A. (2015). Türk Halklarının Atlı Göçer Evli Kültüründe Spor Oyunları-Eğlenceler. *Türk Halklarının Geleneksel Oyunları Uluslar arası Sempozyumu (20-22 Kasım 2014)*, (ed. Anvarbek Mokeyev, Fahri Unan ve diğerleri), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, s.220-226.

Yücel, Ü. (2015). *Türk Okçuluğu (İkinci Baskı)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

(<https://tr.sputniknews.com/spor/201801301032022094-ingilizlerle-anilan-polo-sporu-aslinda-nereden-geliyor/> Erişim Tarihi:03.09.2018).

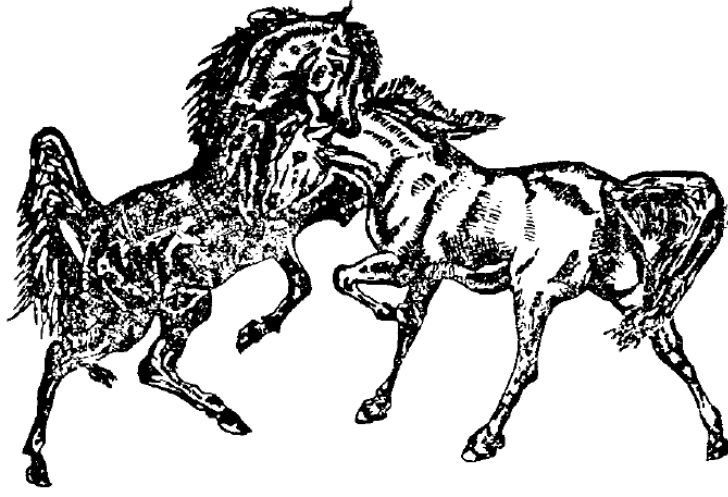
RESİMLER

Kaynak: Onur Yıldız Arşivi (Çizen: *Emine Çakır, Çocuk Eğitimi*), 2019.

Kaynak: Onur Yıldız Arşivi (Çizen: *Emine Çakır, Cenaze Töreninde At Yarışı*), 2019.

Kaynak: Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, 2014b, C.I, s.295.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, 2008, s.43.

Kaynak: *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang Shu)*, (Çev. İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal), *Renkli Resimler (Sürek Avı)*, 2017, s. yok.

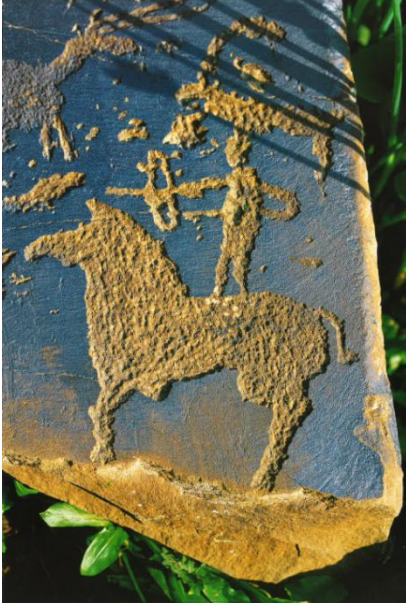

Kaynak: Onur Yıldız Arşivi (Çizen: Emine Çakar, *Kuşla Avcılık*),2019.

Kaynak: Ata Eyeberdiyew, *Türkmen Elguşcusy*, 2007, s.3.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Saymalıtaş: Gökyüzü Atları*, 2011, s.25.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Saymalitaş: Gökyüzü Atları*, 2011, s.173.

Kaynak: Onur Yıldız Arşivi (Çizen: *Emine Çakır, Okçuluk*), 2019.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Saymalitaş: Gökyüzü Atları*, 2011, s.224.

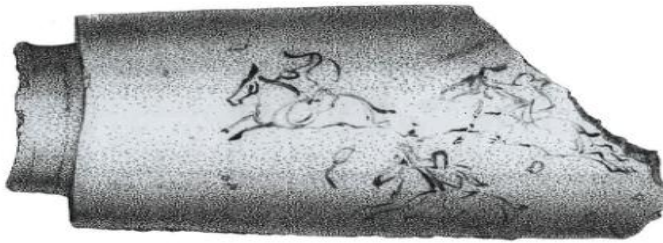
Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Saymalıtaş: Gökyüzü Atları*, 2011, s.188.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Saymalıtaş: Gökyüzü Atları*, 2011, s.138

Kaynak: *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri*, ed. Battulga Tsend ve diğerleri, 2016, s.121.

Kaynak: *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri*, ed. Battulga Tsend ve diğerleri, 2016, s.46.

© D. Bayır 2004

FIG. 60.
South Siberia.
The images of warriors of Tashtyk

Kaynak: K. Tashbayeva,
Petroglyphs of Central Asia,
2001, s.198.

FIG. 56.
Kara-Oyuk. The
Altai (according
to Ye.A. Oklad-
nikova, 1988)

Kaynak: K. Tashbayeva,
Petroglyphs of Central Asi-
a, 2001, s.195.

Kaynak: Onur Yıldız Arşivi (Çizen: Emine
Çakır, *At Yarışları*), 2019.

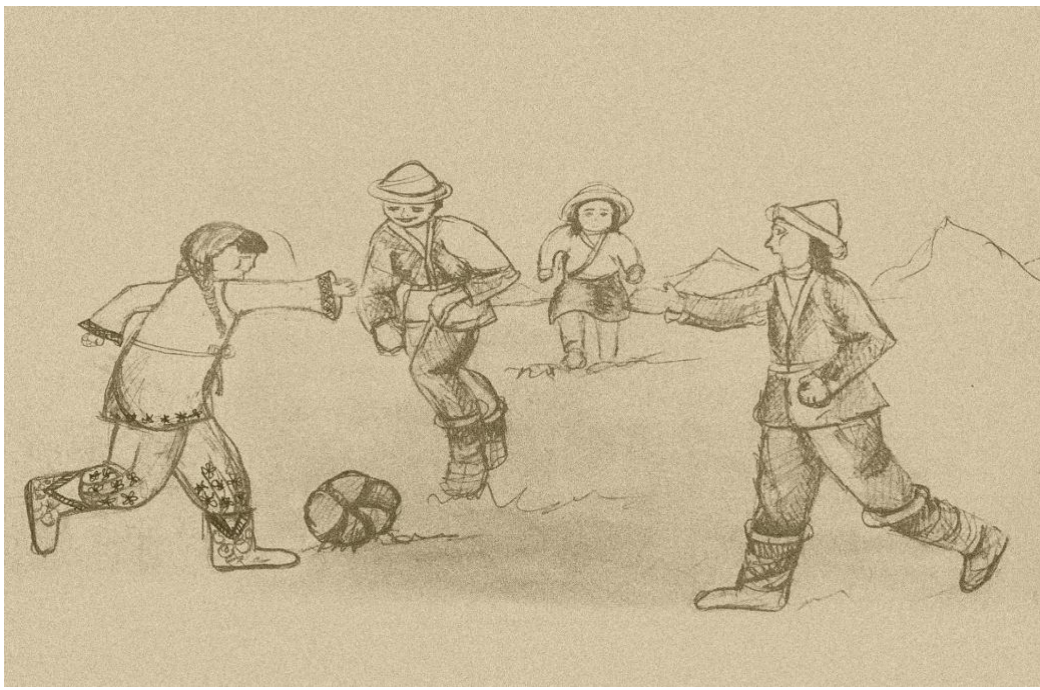

Kaynak: Onur Yıldız Arşivi (Çizen: *Emine Çakır, Cirit*), 2019.

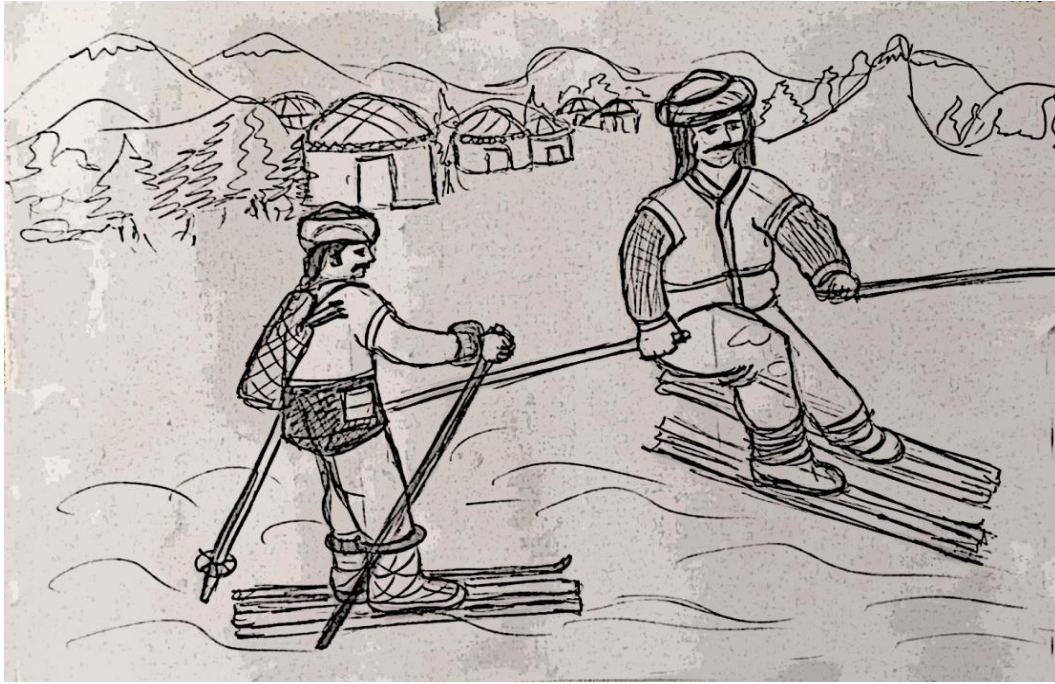
Kaynak: Onur Yıldız Arşivi
(Çizen: *Emine Çakır, Çögen*),
2019.

Kaynak: Onur Yıldız
Arşivi (Çizen: *Emine
Çakır, Kökbörü*),
2019.

Kaynak: Onur Yıldız Arşivi (Çizen: *Emine Çakar, Tepük*), 2019.

Kaynak: Onur Yıldız Arşivi (Çizen: *Emine Çakar, Kayak Sporü*), 2019.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Onur Yıldız

Doğum Yeri Ve Tarihi: Yenimahalle / 08.10.1991

İletişim (Telefon/E-Posta) : 0542 221 23 91 / yldz10ur@gmail.com

Eğitim Durumu : (Kurum Ve Yıl)

Lise: İncirli Lisesi 2005-2009

Lisans: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi 2010-2014

